THE WORKS OF
SRI SANKARACHARYA
VOLUME
8
SRI VANI VILAS PRESS
SRIRANGAM

CONTENTS

॥ विषया ॥

THE

UPANISHAD-BHASHYA

VOL 5

BRIHADARANYAKA
CHAPTERS I & II

॥ श्रीः ॥

उपनिषद्भाष्यम्

श्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपादै

विरचितम् ।

पञ्चमो भाग

॥ बृहदारण्यकम् ॥

अध्यायौ १-२

॥ ॐ ॥

॥ बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यम् ॥

श्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपादैः
विरचितम् ।
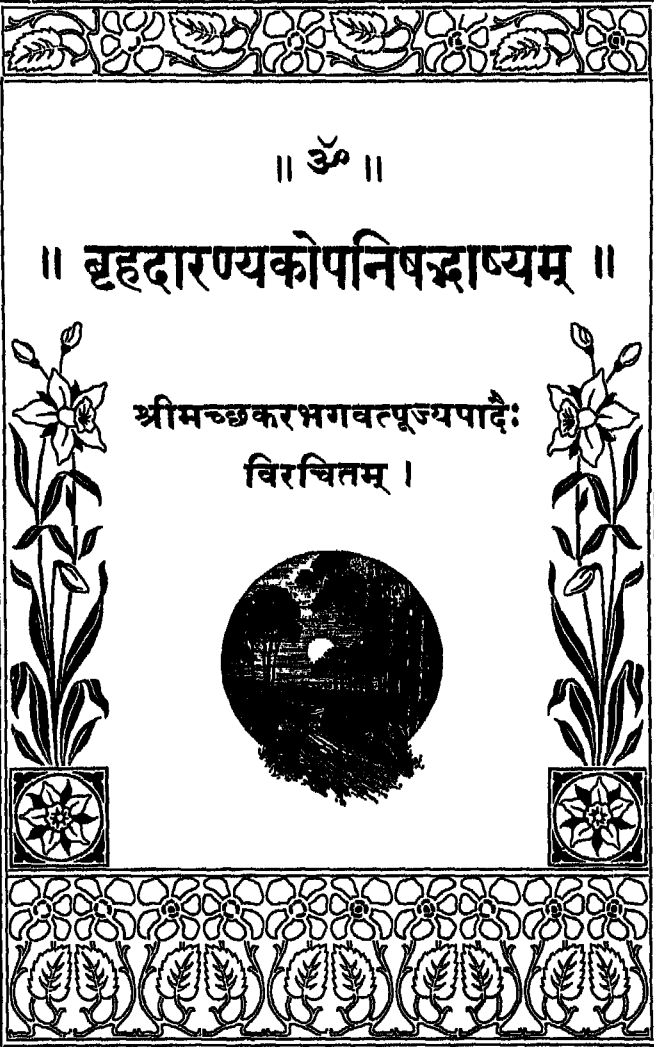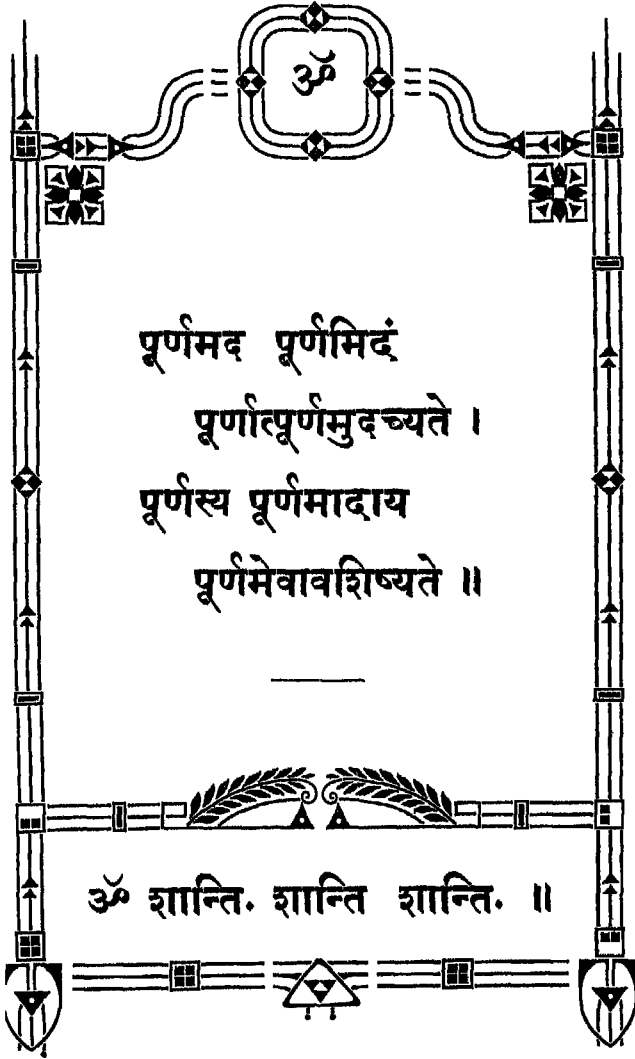
ॐ
पूर्णमद पूर्णमिदं
पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय
पूर्णमेवावशिष्यते ॥
ॐ शान्ति. शान्ति शान्ति. ॥

॥ श्री ॥

॥ विषयानुक्रमणिका ॥

द्वितीय ब्राह्मणम् २७२—२७९

तृतीय ब्राह्मणम् २८०—२९५

श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितम्

बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यम्

प्रथमोऽध्याय

Gourishunker Ganeriwala

॥ बृहदारण्यकोपनिषत् ॥

श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितेन भाष्येण सहिता ।

ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो वंशऋषिभ्यो नमो गुरुभ्यः ।

'उषा वा अश्वस्य' इत्येवमाद्या वाजसनेयिब्राह्मणोपनिषत् । तस्या इयमल्पग्रन्था वृत्तिरारभ्यते, संसारव्याविवृत्सुभ्यः संसारहेतुनिवृत्तिसाधनब्रह्मात्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये । सेयं ब्रह्मविद्या उपनिषच्छब्दवाच्या, तत्पराणां सहेतोः संसारस्यात्यन्तावसादनात्, उपनिपूर्वस्य सदेस्तदर्थत्वात् । तादर्थ्याद्ग्रन्थोऽप्युपनिषदुच्यते ।

सेयं षडध्यायी अरण्येऽनूच्यमानत्वादारण्यकम्, बृहत्त्वात्परिमाणतो बृहदारण्यकम् ॥

तस्यास्य कर्मकाण्डेनसंबन्धोऽभिधीयते। सर्वोऽप्ययं वेदः प्रत्यक्षानुमानाभ्यामनवगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायप्रकाशनपरः, सर्वपुरुषाणां निसर्गत एव तत्प्राप्तिपरिहारयोरिष्टत्वात्। दृष्टविषये चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायज्ञानस्य प्रत्यक्षानुमानाभ्यामेव सिद्धत्वात् नागमान्वेषणा। न चासति जन्मान्तरसंबन्ध्यात्मास्तित्वविज्ञाने जन्मान्तरेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेच्छा स्यात्, स्वभाववादिदर्शनात्। तस्माज्जन्मान्तरसंबन्ध्यात्मास्तित्वे जन्मान्तरेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायविशेषे च शास्त्रं प्रवर्तते। 'येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके' इत्युपक्रम्य 'अस्तीत्येवोपलब्धव्यः' इत्येवमादिनिर्णयदर्शनात्, 'यथा च मरणं प्राप्य' इत्युपक्रम्य 'योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः। स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम्' इति च, 'स्वयं ज्योतिः' इत्युपक्रम्य 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते' 'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन' इति च, 'ज्ञपयिष्यामि' इत्युपक्रम्य 'विज्ञानमयः' इति च— व्यतिरिक्तात्मास्तित्वम्। तत्प्रत्यक्षविषयमेवेति चेत्, न, वादिविप्रतिपत्तिदर्शनात्। न हि

देहान्तरसबन्धिन आत्मन प्रत्यक्षेणास्तित्वविज्ञाने लोकायतिका बौद्धाश्च न प्रतिकूला स्यु नास्त्यात्मेति वदन्त । न हि घटादौ प्रत्यक्षविषये कश्चिद्विप्रतिपद्यते, नास्ति घट इति । स्थाण्वादौ पुरुषादिदर्शनान्नेति चेत्, न, निरूपितेऽभावात् । न हि प्रत्यक्षेण निरूपिते स्थाण्वादौ विप्रतिपत्तिर्भवति । वैनाशिकास्त्वहमिति प्रत्यये जायमानेऽपि देहान्तरव्यतिरिक्तस्य नास्तित्वमेव प्रतिजानते । तस्मात्प्रत्यक्षविषयवैलक्षण्यात् प्रत्यक्षा ञात्मास्तित्वसिद्धि । तथानुमानादपि । श्रुत्या आत्मास्तित्वे लिङ्गस्य दर्शितत्वात् लिङ्गस्य च प्रत्यक्षविषयत्वात् नेति चेत् , न, जन्मान्तरसबन्धस्याग्रहणात् । आगमेन त्वात्मास्तित्वेऽवगते वेदप्रदर्शितलौकिकलिङ्गविशेषैश्च, तदनुसारिणो मीमासकास्तार्किकाश्चाहप्रत्ययलिङ्गानि च वैदिकान्येव स्वमतिप्रभवाणीति कल्पयन्तो वदन्ति प्रत्यक्षश्चानुमेयश्चात्मेति ॥

सर्वथाप्यस्त्यात्मा देहान्तरसबन्धीत्येव प्रतिपत्तुर्देहान्तरगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायविशेषार्थिनस्तद्विशेषज्ञापनाय कर्मकाण्डमारब्धम् । न त्वात्मन इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेच्छाकारणमात्मविषयमज्ञान कर्तृभोक्तृस्वरूपाभिमानलक्षण तद्विपरीतब्रह्मात्मस्वरूपविज्ञानेनापनीतम् । यावद्धि तन्नापनीयते, तावदय कर्मफलरागद्वेषादिस्वाभाविकदोषप्रयुक्त शास्त्रविहितप्रतिषि-

द्धातिक्रमेणापि प्रवर्तमानो मनोवाक्कायैर्दृष्टादृष्टानिष्टसाधनान्य धर्मसञ्ज्ञकानि कर्माण्युपचिनोति बाहुल्येन, स्वाभाविकदोषबलीयस्त्वात् । तत स्थावरान्ताधोगति । कदाचिच्छास्त्रकृतसस्कारबलीयस्त्वम् । ततो मनआदिभिरिष्टसाधन बाहुल्येनोपचिनोति धर्माख्यम् । तद्द्विविधम्— ज्ञानपूर्वक केवल च । तत्र केवल पितृलोकादिप्राप्तिफलम् । ज्ञानपूर्वक देवलोकादिब्रह्मलोकान्तप्राप्तिफलम् । तथा च शास्त्रम्— 'आत्मयाजी श्रेयान्देवयाजिन ' इत्यादि । स्मृतिश्च 'द्विविध कर्म वैदिकम्' इत्याद्या । साम्ये च धर्माधर्मयोर्मनुष्यत्वप्राप्ति । एव ब्रह्माद्या स्थावरान्ता स्वाभाविकाविद्यादिदोषवती धर्माधर्मसाधनकृता ससारगतिर्नामरूपकर्माश्रया । तदेवेद व्याकृत साध्यसाधनरूप जगत् प्रागुत्पत्तेरव्याकृतमासीत् । स एष बीजाङ्कुरादिवदविद्याकृत ससार आत्मनि क्रियाकारकफलाध्यारोपलक्षणोऽनादिरनन्तोऽनर्थ इत्येतस्माद्विरक्तस्याविद्यानिवृत्तये तद्विपरीतब्रह्मविद्याप्रतिपत्त्यर्थोपनिषदारभ्यते ॥

अस्य त्वश्वमेधकर्मसबन्धिनो विज्ञानस्य प्रयोजनम्—ये षामश्वमेधे नाधिकार , तेषामस्मादेव विज्ञानात्तत्फलप्राप्ति , विद्यया वा कर्मणा वा, 'तद्धैतल्लोकजिदेव' इत्येवमादिश्रुतिभ्य । कर्मविषयत्वमेव विज्ञानस्येति चेत्, न, 'योऽश्वमे-

धेन यजते य उ चैनमेव वेद' इति विकल्पश्रुते । विद्याप्रक रणे चाम्नानात्, कर्मान्तरे च सपादनदर्शनात्, विज्ञानात्तत्फलप्राप्तिरस्तीत्यवगम्यते । सर्वेषा च कर्मणा पर कर्माश्वमेध, समष्टिव्यष्टिप्राप्तिफलत्वात् । तस्य चेह ब्रह्मविद्याप्रारम्भे आम्नान सर्वकर्मणा ससारविषयत्वप्रदर्शनार्थम् । तथा च दर्शयिष्यति फलमशनायामृत्युभावम् । न नित्याना ससारविषयफलत्वमिति चेत्, न, सर्वकर्मपलोपसहारश्रुते । सर्व हि पत्नीसबद्ध कर्म, 'जाया मे स्यादेतावान्वै काम ' इति निसर्गत एव सर्वकर्मणा काम्यत्व दर्शयित्वा, पुत्रकर्मापरविद्याना च 'अय लोक पितृलोको देवलोक ' इति फल दर्शयित्वा, त्र्यन्नात्मकता चान्ते उपसहरिष्यति 'त्रय वा इद नाम रूप कर्म' इति—सर्वकर्मणा फल व्याकृत ससार एवेति । इदमेव त्रय प्रागुत्पत्तेस्तर्ह्यव्याकृतमासीत् । तदेव पुन सर्वप्राणिकर्मवशाद्व्याक्रियते बीजादिव वृक्ष । सोऽय व्याकृताव्याकृतरूप ससारोऽविद्याविषय क्रियाकारकफलात्मकतया त्मरूपत्वेनाध्यारोपितोऽविद्ययैव मूर्तामूर्ततद्वासनात्मक । अतो विलक्षणोऽनामरूपकर्मात्मकोऽद्वयो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽपि क्रियाकारकफलभेदादिविपर्ययेणावभासते । अतोऽस्मात्क्रियाकारकफलभेदस्वरूपात् 'एतावदिदम्' इति साध्य-

साधनरूपाद्विरक्तस्य कामादिदोषकर्मबीजभूताविद्यानिवृत्तये रज्ज्वामिव सर्पविज्ञानापनयाय ब्रह्मविद्या आरभ्यते ॥

तत्र तावदश्वमेधविज्ञानाय 'उषा वा अश्वस्य' इत्यादि। तत्राश्वविषयमेव दर्शनमुच्यते, प्राधान्यादश्वस्य। प्राधान्यं च तन्नामाङ्कितत्वात्क्रतो प्राजापत्यत्वाच्च ॥

ॐ। उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः। सूर्यश्चक्षुर्वातः प्राणो व्यात्तमग्निर्वैश्वानरः संवत्सर आत्माश्वस्य मेध्यस्य। द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदरं पृथिवी पाजस्यं दिशः पार्श्वे अवान्तरदिशः पर्शव ऋतवोऽङ्गानि मासाश्चार्धमासाश्च पर्वाण्यहोरात्राणि प्रतिष्ठा नक्षत्राण्यस्थीनि नभो मांसानि। ऊवध्यं सिकताः सिन्धवो गुदा यकृच्च क्लोमानश्च पर्वता ओषधयश्च वनस्पतयश्च लोमान्युद्यन्पूर्वार्धो निम्लोचञ्जघनार्धो यद्विजृम्भते तद्विद्योतते यद्विधूनुते तत्स्तनयति यन्मेहति तद्वर्षति वागेवास्य वाक् ॥ १ ॥

उषा इति, ब्राह्मो मुहूर्त उषा, वैशब्द स्मारणार्थ, प्रसिद्ध काल स्मारयति, शिर, प्राधान्यात्, शिरश्च प्रधान शरीरावयवानाम्, अश्वस्य, मेध्यस्य मेधार्हस्य यज्ञियस्य, उषा शिर इति सबन्ध । कर्माङ्गस्य पशो सस्कर्तव्यत्वात्कालादिदृष्टय शिरआदिषु क्षिप्यन्ते, प्राजापत्यत्व च प्रजापतिदृष्ट्यध्यारोपणात्, काललोकदेवतात्वाध्यारोपण च प्रजापतित्वकरण पशो, एवरूपो हि प्रजापति, विष्णुत्वादिकरणमिव प्रतिमादौ । सूर्यश्चक्षु, शिरसोऽनन्तरत्वात्सूर्याधिदैवतत्वाच्च, वात प्राण, वायुस्वाभाव्यात्, व्यात्त विवृत मुखम् अग्निर्वैश्वानर, वैश्वानर इत्यग्नेर्विशेषणम्, वैश्वानरो नामाग्निर्विवृत मुखमित्यर्थ, मुखस्याग्निदैवतत्वात्, सवत्सर आत्मा, सवत्सरो द्वादशमासस्त्रयोदशमासो वा, आत्मा शरीरम्, कालावयवाना च सवत्सर शरीरम्, शरीर चात्मा, 'मध्य ह्येषामङ्गानामात्मा' इति श्रुते, अश्वस्य मेध्यस्येति सर्वत्रानुषङ्गार्थ पुनर्वचनम् । द्यौ पृष्ठम्, ऊर्ध्वत्वसामान्यात्, अन्तरिक्षमुदरम्, सुषिरत्वसामान्यात्, पृथिवी पाजस्य पादस्यम्, पाजस्यमिति वर्णव्यत्ययेन, पादासनस्थानमित्यर्थ, दिशश्चतस्रोऽपि पार्श्वे, पार्श्वेन दिशा सबन्धात्, पार्श्वयोर्दिशा च सख्यावैषम्यादयुक्तमिति चेत्, न, सर्वमुखत्वोप-

पत्तेरश्वस्य पार्श्वाभ्यामेव सर्वदिशा सब धाद्दोष , अवान्तरदिश आग्नेय्याद्या पर्शव पार्श्वास्थीनि , ऋतवोऽङ्गानि, सवत्सरावयवत्वादङ्गसाधर्म्यात् , मासाश्चार्धमासाश्च पर्वाणि सधय , सधिसामान्यात्, अहोरात्राणि प्रतिष्ठा , बहुवचनात्प्राजापत्यदैवपित्र्यमानुषाणि , प्रतिष्ठा पादा , प्रतितिष्ठत्येतैरिति, अहोरात्रैर्हि कालात्मा प्रतितिष्ठति, अश्वश्च पादै , नक्षत्राण्यस्थीनि, शुक्लत्वसामान्यात् , नभो नभ स्था मेघा , अन्तरिक्षस्योदरत्वोक्ते , मासानि, उदकरुधिरसेचनसामान्यात् । ऊवध्यम् उदरस्थमर्धजीर्णमशन सिकता , विश्लिष्टावयवत्वसामान्यात् , सिन्धव स्यन्दनसामान्यात् नद्य गुदा नाड्य , बहुवचनाच्च, यकृच्च क्लोमानश्च हृदयस्याधस्ताद्दक्षिणोत्तरौ मासखण्डौ , क्लोमान इति नित्य बहुवचनमेकस्मिन्नेव , पर्वता , काठिन्यादुच्छ्रितत्वाच्च , ओषधयश्च क्षुद्रा स्थावरा , वनस्पतयो महान्त , लोमानि केशाश्च यथासभवम्, उद्यन्नुद्गच्छन्भवति सविता आ मध्याह्नात् अश्वस्य पूर्वार्ध नाभेरूर्ध्वमित्यर्थ , निम्लोचन्नस्त यन् आ मध्याह्नात् जघनार्धोऽपरार्ध , पूर्वापरत्वसाधर्म्यात् , यद्विजृम्भते गात्राणि विनामयति विक्षिपति, तद्विद्योतते विद्योतनम् , मुखघनविदारणसामान्यात् , यद्विधूनुत गात्राणि कम्पयति, तत्स्तनयति,

गर्जनशब्दसामान्यात्, यन्मेहति मूत्र करोत्यश्व, तद्वर्षति वर्षण तत्, सेचनसामान्यात्, वागेव शब्द एव अस्याश्वस्य वागिति, नात्र कल्पनेत्यर्थ ॥

अहर्वा अश्व पुरस्तान्महिमान्वजायत तस्य पूर्वे समुद्रे योनी रात्रिरेन पश्चान्महिमान्वजायत तस्यापरे समुद्रे योनिरेतौ वा अश्व महिमानावभितः सबभूवतुः । हयो भूत्वा देवानवहद्वाजी गन्धर्वानर्वासुरानश्वो मनुष्यान्समुद्र एवास्य बन्धुः समुद्रो योनिः ॥ २ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथम ब्राह्मणम् ॥

अहर्वा इति, सौवर्णराजतौ महिमाख्यौ ग्रहावश्वस्याग्रत पृष्ठतश्च स्थाप्येते, तद्विषयमिद दर्शनम् । अह सौवर्णो ग्रह, दीप्तिसामान्याद्वै । अहरश्व पुरस्तान्महिमान्वजायतेति कथम्? अश्वस्य प्रजापतित्वात्, प्रजापतिर्ह्यादित्यादिलक्षणोऽह्ना लक्ष्यते, अश्व लक्षयित्वाजायत सौवर्णो महिमा ग्रह, वृक्षमनु विद्योतते विद्युदिति यद्वत् । तस्य ग्रहस्य पूर्वे पूर्वे समुद्रे समुद्र योनि, विभक्तिव्यत्ययेन; योनिरित्या-

सादनस्थानम् । तथा रात्री राजतो ग्रह , वर्णसामान्याज्जघन्यत्वसामान्याद्वा । एनमश्व पश्चात्पृष्ठतो महिमा अन्वजायत, तस्यापरे समुद्रे योनि । महिमा महत्त्वात् । अश्वस्य हि विभूतिरेषा, यत्सौवर्णो राजतश्च ग्रहावुभयत स्थाप्येते । तावेतौ वै महिमानौ महिमाख्यौ ग्रहौ, अश्वमभित सबभूवतु उक्तलक्षणावेव सभूतौ । इत्थमसावश्वो महत्त्वयुक्त इति पुनर्वचन स्तुत्यर्थम् । तथा च हयो भूत्वेत्यादि स्तुत्यर्थमेव । हयो हिनोतेर्गतिकर्मण , विशिष्टगतिरित्यर्थ , जातिविशेषो वा , देवानवहत् देवत्वमगमयत् , प्रजापतित्वात् , देवाना वा वोढाभवत्, ननु निन्दैव वाहनत्वम् , नैष दोष , वाहनत्व स्वाभाविकमश्वस्य, स्वाभाविकत्वादुच्छ्रायप्राप्तिर्देवादिसबन्धोऽश्वस्य इति स्तुतिरेवैषा । तथा वाज्यादयो जाति विशेषा , वाजी भूत्वा गन्धर्वानवहदित्यनुषङ्ग , तथार्वा भूत्वासुरान् , अश्वो भूत्वा मनुष्यान् । समुद्र एवेति परमात्मा, बन्धुर्बन्धनम् , बध्यतेऽस्मिन्निति , समुद्रो योनि कारणमुत्पत्तिं प्रति , एवमसौ शुद्धयोनि शुद्धस्थितिरिति स्तूयते , 'अप्सुयोनिर्वा अश्व ' इति श्रुते प्रसिद्ध एव वा समुद्रो योनि ॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथम ब्राह्मणम् ॥
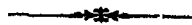
द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

——*——

नैवेह किंचनाग्र आसीन्मृत्युनैवेदमावृतमासीदशनाययाशनाया हि मृत्युस्तन्मनोऽकुरुतात्मन्वी स्यामिति । सोऽर्चन्नचरत्तस्यार्चत आपोऽजायन्तार्चते वै मे कमभूदिति तदेवार्कस्यार्कत्व कँ ह वा अस्मै भवति य एवमेतदर्कस्यार्कत्व वेद ॥ १ ॥

अथाग्नेरश्वमेधोपयोगिकस्योत्पत्तिरुच्यते । तद्विषयदर्शनविवक्षयैवोत्पत्ति स्तुत्यर्था । नैवेह किंचनाग्र आसीत् इह ससारमण्डले, किंचन किंचिदपि नामरूपप्रविभक्तविशेषम्, नैवासीत् न बभूव, अग्रे प्रागुत्पत्तेर्मनआदे ॥

किं शून्यमेव बभूव? शून्यमेव स्यात्, 'नैवेह किंचन' इति श्रुते, न कार्यं कारण वासीत्, उत्पत्तेश्च, उत्पद्यते हि घट, अत प्रागुत्पत्तेर्घटस्य नास्तित्वम् । ननु कारणस्य न नास्तित्वम्, मृत्पिण्डादिदर्शनात्, यन्नोपलभ्यते तस्यैव ना-

स्तिता। अस्तु कार्यस्य, न तु कारणस्य, उपलभ्यमानत्वात्। न, प्रागुत्पत्ते सर्वानुपलम्भात्। अनुपलब्धिश्चेदभावहेतु, सर्वस्य जगत प्रागुत्पत्तेर्न कारण कार्यं वोपलभ्यते, तस्मात्सर्वस्यैवाभावोऽस्तु॥

न, 'मृत्युनैवेदमावृतमासीत्' इति श्रुते, यदि हि किंचिदपि नासीत्, येनाव्रियते यच्चाव्रियते, तदा नावक्ष्यत् 'मृत्युनैवेदमावृतम' इति, न हि भवति गगनकुसुमच्छन्नो वन्ध्यापुत्र इति, ब्रवीति च 'मृत्युनैवेदमावृतमासीत्' इति। तस्मात् येनावृत कारणेन, यच्चावृत कार्यम्, प्रागुत्पत्तेस्तदुभयमासीत्, श्रुते प्रामाण्यात्, अनुमेयत्वाच्च। अनुमीयते च प्रागुत्पत्ते कार्यकारणयोरस्तित्वम्। कार्यस्य हि सतो जायमानस्य कारणे सत्युत्पत्तिदर्शनात्, असति चादर्शनात्, जगतोऽपि प्रागुत्पत्ते कारणास्तित्वमनुमीयते, घटादिकारणास्तित्ववत्। घटादिकारणस्याप्यसत्त्वमेव, अनुपमृद्य मृत्पिण्डादिक घटाद्यनुत्पत्तेरिति चेत्, न, मृदादे कारणत्वात्। मृत्सुवर्णादि हि तत्र कारण घटरुचकादे, न पिण्डाकारविशेष, तदभावे भावात्। असत्यपि पिण्डाकारविशेषे मृत्सुवर्णादिकारणद्रव्यमात्रादेव घटरुचकादिकार्योत्पत्तिर्दृश्यते। तस्मान्न पिण्डाकारविशेषो घटरुचकादिकारणम्। असति तु मृत्सुवर्णादि-

द्रव्ये घटरुचकादिर्न जायत इति मृत्सुवर्णादिद्रव्यमेव कारणम्, न तु पिण्डाकारविशेष । सर्वं हि कारण कार्यमुत्पादयत्, पूर्वोत्पन्नस्यात्मकार्यस्य तिरोधान कुर्वत्, कार्यान्तरमुत्पादयति, एकस्मिन्कारणे युगपदनेककार्यविरोधात् । न च पूर्वकार्योपमर्दे कारणस्य स्वात्मोपमर्दो भवति । तस्मात्पिण्डाद्युपमर्दे कार्योत्पत्तिदर्शनमहेतु प्रागुत्पत्ते कारणासत्त्वे । पिण्डादिव्यतिरेकेण मृदादेरसत्त्वादयुक्तमिति चेत्—पिण्डादिपूर्वकार्योपमर्दे मृदादि कारण नोपमृद्यते, घटादि कार्यान्तरेऽप्यनुवर्तते, इत्येतदयुक्तम्, पिण्डघटादिव्यतिरेकेण मृदादिकारणस्यानुपलम्भादिति चेत्, न, मृदादिकारणाना घटाद्युत्पत्तौ पिण्डादिनिवृत्तावनुवृत्तिदर्शनात् । सादृश्यादन्वयदर्शनम्, न कारणानुवृत्तेरिति चेत्, न, पिण्डादिगताना मृदाद्यवयवानामेव घटादौ प्रत्यक्षत्वेऽनुमानाभासात्सादृश्यादिकल्पनानुपपत्ते । न च प्रत्यक्षानुमानयोर्विरुद्धाव्यभिचारिता, प्रत्यक्षपूर्वकत्वादनुमानस्य, सर्वत्रैवानाश्वासप्रसङ्गात्—यदि च क्षणिक सर्व तदेवेदमिति गम्यमानम्, तद्बुद्धेरप्यन्यतद्बुद्ध्यपेक्षत्वे तस्या अप्यन्यतद्बुद्ध्यपेक्षत्वमित्यनवस्थायाम्, तत्सदृशमिदमित्यस्या अपि बुद्धेर्मृषात्वात्, सर्वत्रानाश्वासतैव । तदिदबुद्ध्योरपि कर्त्रभावे सबन्धानुपपत्ति ।

सादृश्यात्तत्सबन्ध इति चेत्, न, तदिदबुद्ध्योरितरेतरविषयत्वानुपपत्ते । असति चेतरेतरविषयत्वे सादृश्यग्रहणानुपपत्ति । असत्येव सादृश्ये तद्बुद्धिरिति चेत्, न, तदिदबुद्ध्योरपि सादृश्यबुद्धिवदसद्विषयत्वप्रसङ्गात् । असद्विपयत्वमेव सर्वबुद्धीनामस्त्विति चेत्, न, बुद्धिबुद्धेरप्यसद्विषयत्वप्रसङ्गात् । तदप्यस्त्विति चेत्, न, सर्वबुद्धीना मृषात्वेऽसत्यबुद्ध्यनुपपत्ते । तस्मादसदेतत्—सादृश्यात्तद्बुद्धिरिति । अत सिद्ध प्राक्कार्योत्पत्ते कारणसद्भाव ॥

कार्यस्य च अभिव्यक्तिलिङ्गत्वात् । कायस्य च सद्भाव प्रागुत्पत्ते सिद्ध, कथमभिव्यक्तिलिङ्गत्वात्— अभिव्यक्तिलिङ्गमस्येति[2] अभिव्यक्ति साक्षाद्विज्ञानालम्बनत्वप्राप्ति । यद्धि लोके प्रावृत तमआदिना घटादि वस्तु, तदालोकादिना प्रावरणतिरस्कारेण विज्ञानविषयत्व प्राप्नुवत्, प्राक्सद्भाव न व्यभिचरति, तथेदमपि जगत् प्रागुत्पत्तेरित्यवगच्छाम । न ह्यविद्यमानो घट उदितेऽप्यादित्ये उपलभ्यते । न, ते अविद्यमानत्वाभावादुपलभ्येतैवेति चेत्— न हि तव घटादि कार्यं कदाचिदप्यविद्यमानमित्युदिते आदित्ये उपलभ्येतैव, मृत्पिण्डेसंनिहिते तमआद्यावरण चासति विद्यमानत्वादिति चेत्, न, द्विविधत्वादावरणस्य । घटादिकार्यस्य द्विविध

ह्यावरणम्— मृदादेरभिव्यक्तस्य तम कुड्यादि, प्राङ्मृदोऽभिव्यक्तेर्मृदाद्यवयवाना पिण्डादिकार्यान्तररूपेण सस्थानम् । तस्मात्प्रागुत्पत्तेर्विद्यमानस्यैव घटादिकार्यस्यावृतत्वादनुपलब्धि । नष्टोत्पन्नभावाभावशब्दप्रत्ययभेदस्तु अभिव्यक्तितिरोभावयोर्द्विविधत्वापेक्ष । पिण्डकपालादेरावरणवैलक्षण्याद-युक्तमिति चेत्— तम कुड्यादि हि घटाद्यावरण घटादिभिन्नदेश दृष्टम्, न तथा घटादिभिन्नदेशे दृष्टे पिण्डकपाले, तस्मात्पिण्डकपालसस्थानयोर्विद्यमानस्यैव घटस्यावृतत्वादनुपलब्धिरित्ययुक्तम्, आवरणधर्मवैलक्षण्यादिति चेत्, न, क्षीरोदकादे क्षीराद्यावरणेनैकदेशत्वदर्शनात् । घटादिकार्ये कपालचूर्णाद्यवयवानामन्तर्भावादनावरणत्वमिति चेत्, न, विभक्ताना कार्यान्तरत्वादावरणत्वोपपत्ते । आवरणाभावे एव यत्न कर्तव्य इति चेत्— पिण्डकपालावस्थयोर्विद्यमानमेव घटादि कार्यमावृतत्वान्नोपलभ्यत इति चेत्, घटादिकार्यार्थिना तदावरणविनाशे एव यत्न कर्तव्य, न घटाद्युत्पत्तौ, न चैतदस्ति, तस्मादयुक्त विद्यमानस्यैवावृतत्वादनुपलब्धि, इति चेत्, न, अनियमात् । न हि विनाशमात्रप्रयत्नादेव घटाद्यभिव्यक्तिर्नियता, तमआद्यावृते घटादौ प्रदीपाद्युत्पत्तौ प्रयत्नदर्शनात् । सोऽपि तमोनाशायैवेति चे-

त्—दीपाद्युत्पत्तावपि य प्रयत्न सोऽपि तमस्तिरस्करणाय, तस्मिन्नष्टे घट स्वयमेवोपलभ्यते, न हि घटे किंचिदाधीयत इति चेत्, न, प्रकाशवतो घटस्योपलभ्यमानत्वात् । यथा प्रकाशविशिष्टो घट उपलभ्यते प्रदीपकरणे, न तथा प्राक्प्रदीपकरणात् । तस्मान्न तमस्तिरस्करणायैव प्रदीपकरणम्, किं तर्हि, प्रकाशवत्त्वाय, प्रकाशवत्त्वनैवोपलभ्यमानत्वात् । कचिदावरणविनाशेऽपि यत्न स्यात्, यथा कुड्यादिविनाशे । तस्मान्न नियमोऽस्ति—अभिव्यक्त्यर्थिनावरणविनाशे एव यत्न कार्य इति । नियमार्थवत्त्वाच्च । कारणे वर्तमान कार्यं कार्यान्तराणामावरणमित्यवोचाम । तत्र यदि पूर्वाभिव्यक्तस्य कार्यस्य पिण्डस्य व्यवहितस्य वा कपालस्य विनाशे एव यत्न क्रियेत, तदा विदलचूर्णाद्यपि कार्यं जायेत । तेनाप्यावृतो घटो नोपलभ्यत इति पुन प्रयत्नान्तरापेक्षैव । तस्माद्घटाद्यभिव्यक्त्यर्थिनो नियत एव कारकव्यापारोऽर्थवान् । तस्मात्प्रागुत्पत्तेरपि सदेव कार्यम् । अतीतानागतप्रत्ययभेदाच्च । अतीतो घटोऽनागतो घट इत्येतयोश्च प्रत्यययोर्वर्तमानघटप्रत्ययवन्न निर्विषयत्व युक्तम् । अनागतार्थिप्रवृत्तेश्च । न ह्यसत्यर्थितया प्रवृत्तिर्लोके दृष्टा । योगिना चातीतानागतज्ञानस्य सत्यत्वात् । असश्चेद्भविष्यद्घट, ऐश्वर भविष्यद्घटविषय प्र-

त्यक्षज्ञान मिथ्या स्यात्, न च प्रत्यक्षमुपचर्यते, घटसद्भावे ह्यनुमानमवोचाम । विप्रतिषेधाच्च । यदि घटो भविष्यतीति, कुलालादिषु व्याप्रियमाणेषु घटार्थम्, प्रमाणेन निश्चितम्, येन च कालेन घटस्य सबन्धो भविष्यतीत्युच्यते, तस्मिन्नेव काले घटोऽसन्निति विप्रतिषिद्धमभिधीयते, भविष्यन्घटोऽसन्निति, न भविष्यतीत्यथ , अय घटो न वर्तत इति यद्वत्। अथ प्रागुत्पत्तेर्घटोऽसन्नित्युच्येत— घटार्थ प्रवृत्तेषु कुलालादिषु तत्र यथा व्यापाररूपेण वर्तमानास्तावत्कुलालादय , तथा घटो न वर्तत इत्यसच्छब्दस्यार्थश्चेत्, न विरुध्यते, कस्मात् ? स्वेन हि भविष्यद्रूपेण घटो वर्तते , न हि पिण्डस्य वर्तमानता, कपालस्य वा, घटस्य भवति , न च तयो , भविष्यत्ता घटस्य , तस्मात्कुलालादिव्यापारवर्तमानताया प्रागुत्पत्तेर्घटोऽसन्निति न विरुध्यते । यदि घटस्य यत्स्व भविष्यत्ताकार्यरूप तत् प्रतिषिध्येत, तत्प्रतिषेधे विरोध स्यात्, न तु तद्भवान्प्रतिषेधति, न च सर्वेषा क्रियावतामेकैव वर्तमानता भविष्यत्त्व वा । अपि च, चतुर्विधानामभावानाम्, घटस्येतरेतराभावो घटादन्यो दृष्ट —यथा घटाभाव पटादिरेव, न घटस्वरूपमेव । न च घटाभाव सन्पट अभावात्मक , किं तर्हि ? भावरूप एव । एव घटस्य प्राक्प्रध्वसात्यन्ताभावानामपि घटादन्यत्व

स्यात्, घटेन व्यपदिश्यमानत्वात्, घटस्यतरेतराभाववत् तथैव भावात्मकताभावानाम् । एव च सति, घटस्य प्राग-भाव इति न घटस्वरूपमेव प्रागुत्पत्तेर्नास्ति । अथ घटस्य प्रागभाव इति घटस्य यत्स्वरूप तदेवोच्येत, घटस्येति व्यप-देशानुपपत्ति । अथ कल्पयित्वा व्यपदिश्येत, शिलापुत्र-कस्य शरीरमिति यद्वत्, तथापि घटस्य प्रागभाव इति कल्पितस्यैवाभावस्य घटेन व्यपदेश , न घटस्वरूपस्यैव । अथार्थान्तर घटाद्धटस्याभाव इति, उक्तोत्तरमेतत् । किचा न्यत्, प्रागुत्पत्ते शशविषाणवदभावभूतस्य घटस्य स्वकार-णसत्तासबन्धानुपपत्ति , द्विनिष्ठत्वात्सबन्धस्य । अयुतसि-द्धानामदोष इति चेत्, न, भावाभावयोरयुतसिद्धत्वानुप-पत्ते । भावभूतयोर्हि युतसिद्धता अयुतसिद्धता वा स्यात्, न तु भावाभावयोरभावयोर्वा । तस्मात्सदेव कार्यं प्रागुत्पत्तेरिति सिद्धम ॥

किंलक्षणेन मृत्युनावृतमित्यत आह— अशनायया, अशितुमिच्छा अशनाया, सैव मृत्योर्लक्षणम्, तया लक्षि तेन मृत्युना अशनायया । कथमशनाया मृत्युरिति, उच्य ते— अशनाया हि मृत्यु । हि-शब्देन प्रसिद्ध हेतुमवद्यो-तयति । यो ह्यशितुमिच्छति सोऽशनायानन्तरमेव हन्ति

जन्तून् । तेनासावशनायया लक्ष्यते मृत्युरिति, अशनाया हीत्याह । बुद्ध्यात्मनोऽशनाया धर्म इति स एष बुद्ध्यवस्थो हिरण्यगर्भो मृत्युरित्युच्यते । तेन मृत्युनेद कार्यमावृतमासीत्, यथा पिण्डावस्थया मृदा घटादय आवृता स्युरिति तद्वत् । तन्मनोऽकुरुत, तदिति मनसो निर्देश , स प्रकृतो मृत्यु वक्ष्यमाणकार्यसिसृक्षया तत् कार्यालोचनक्षमम्, मन शब्दवाच्य सकल्पादिलक्षणमन्त करणम् , अकुरुत कृतवान् । केनाभिप्रायेण मनोऽकरोदिति, उच्यते—आत्मन्वी आत्मवान् स्या भवेयम्, अहमनेनात्मना मनसा मनस्वी स्यामित्यभिप्राय । स प्रजापति , अभिव्यक्तेन मनसा समनस्क सन्, अर्चन् अर्चयन्पूजयन् आत्मानमेव कृतार्थोऽस्मीति, अचरत् चरणमकरोत् । तस्य प्रजापते अर्चत पूजयत आप रसात्मिका पूजाङ्गभूता अजायन्त उत्पन्ना । अत्राकाशप्रभृतीना त्रयाणामुत्पत्त्यनन्तरमिति वक्तव्यम्, श्रुत्यन्तरसामर्थ्यात्, विकल्पासभवाच्च सृष्टिक्रमस्य । अर्चते पूजा कुर्वते वै मे मह्य कम् उदकम् अभूत् इति एवममन्यत यस्मान्मृत्यु , तदेव तस्मादेव हेतो अर्कस्य अग्नेरश्वमेधक्रत्वौपयोगिकस्य अर्कत्वम्, अर्कत्वे हेतुरित्यर्थ । अग्नेरर्कनामनिर्वचनमेतत्—अर्चनात्सुखहेतुपूजाकरणादप्सबन्धाच्चाग्नेरेतद्गौण

नामार्क इति । य एव यथोक्तम् अर्कस्यार्कत्व वेद जानाति, कम् उदक सुख वा, नामसामान्यात, ह वै इत्यवधारणार्थौ, भवत्येवेति, अस्मै एवविदे एवविदर्थ भवति ॥

आपो वा अर्कस्तद्यदपा॑ शर आसीत्तत्समहन्यत । सा पृथिव्यभवत्तस्यामश्राम्यत्तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य तेजोरसो निरवर्तताग्निः ॥ २ ॥

आपो वा अर्क । क पुनरसावर्क इति, उच्यते—आपो वै या अर्चनाङ्गभूतास्ता एव अर्क, अग्नेरर्कस्य हेतुत्वात्, अप्सु चाग्नि प्रतिष्ठित इति, न पुन साक्षादेवार्कस्ता, तासामप्रकरणात्, अग्नेश्च प्रकरणम्, वक्ष्यति च—'अयमग्निरर्क' इति । तत् तत्र, यदपा शर इव शरो दध्न इव मण्डभूतमासीत्, तत्समहन्यत सघातमापद्यत तेजसा बाह्यान्त पच्यमानम्, लिङ्गव्यत्ययेन वा, योऽपा शर स समहन्यतेति । सा पृथिव्यभवत्, स सघातो येय पृथिवी साभवत्, ताभ्योऽद्भ्योऽण्डमभिनिर्वृत्तमित्यर्थ, तस्या पृथिव्यामुत्पादितायाम्, स मृत्यु प्रजापति अश्राम्यत् श्रमयुक्तो बभूव, सर्वो हि लोक कार्यं कृत्वा श्राम्यति, प्रजापतेश्च तन्महत्कार्यम्, यत्पृथवीसर्गं, किं तस्य श्रान्तस्येत्युच्यते—तस्य श्रा-

न्तस्य तप्तस्य स्विन्नस्य, तेजोरस तेज एव रसस्तेजोरस, रस सार, निरवर्तत प्रजापतिशरीरान्निष्क्रान्त इत्यर्थ, कोऽसौ निष्क्रान्त ? अग्नि सोऽण्डस्यान्तर्विराट् प्रजापति प्रथमज कार्यकरणसघातवाञ्जात, 'स वै शरीरी प्रथम' इति स्मरणात् ॥

स त्रेधात्मानं व्यकुरुतादित्य तृतीयं वायु तृतीयꣳ स एष प्राणस्त्रेधा विहितः । तस्य प्राची दिक्शिरोऽसौ चासौ चेर्मौ । अथास्य प्रतीची दिक्पुच्छमसौ चासौ च सक्थ्यौ दक्षिणा चोदीची च पार्श्वे द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदरमियमुरः स एषोऽप्सु प्रतिष्ठितो यत्र क्वचैति तदेव प्रतितिष्ठत्येव विद्वान् ॥ ३ ॥

स च जात प्रजापति त्रेधा त्रिप्रकारम् आत्मान स्वयमेव कार्यकरणसघात व्यकुरुत व्यभजदित्येतत्, कथ त्रेधेत्याह— आदित्य तृतीयम् अग्निवाय्वपेक्षया त्रयाणा पूरणम्, अकुरुतेत्यनुवर्तते, तथाग्न्यादित्यापेक्षया

वायु तृतीयम्, तथा वाय्वादित्यापेक्षयाग्निं तृतीयमिति द्रष्टव्यम्, सामर्थ्यस्य तुल्यत्वान्नयाणा सख्यापूरणत्वे । स एष प्राण सर्वभूतानामात्माप्यग्निवाय्वादित्यरूपेण विशेषत स्वेनैव मृत्य्वात्मना त्रेधा विहित विभक्त, न विराट्स्वरूपोपमर्दनेन । तस्यास्य प्रथमजस्याग्नेरश्वमेधौपयोगिकस्यार्कस्य विराजश्चित्यात्मकस्याश्वस्येव दर्शनमुच्यते, सर्वा हि पूर्वोक्तोत्पत्तिरस्य स्तुत्यर्थेत्यवोचाम— इत्थमसौ शुद्धजन्मेति । तस्य प्राची दिक् शिर, विशिष्टत्वसामान्यात्, असौ चासौ च ऐशान्याग्नेय्यौ ईर्मौ बाहू, ईरयतेर्गतिकर्मण । अथ अस्य अग्ने, प्रतीची दिक् पुच्छ जघन्यो भाग, प्राङ्मुखस्य प्रत्यग्दिक्सबन्धात्, असौ चासौ च वायव्यनैर्ऋत्यौ सक्थ्यौ सक्थिनी, पृष्ठकोणत्वसामान्यात्, दक्षिणा चोदीची च पार्श्वे, उभयदिक्सबन्धसामान्यात्, द्यौ पृष्ठमन्तरिक्षमुदरमिति पूर्ववत्, इयमुर, अधोभागसामान्यात्, स एषोऽग्नि प्रजापतिरूपो लोकाद्यात्मकोऽग्नि अप्सु प्रतिष्ठित, 'एवमिमे लोका अप्स्वन्त ' इति श्रुते, यत्र क्व च यस्मिन्कस्मिंश्चित् एति गच्छति, तदेव तत्रैव प्रतितिष्ठिति स्थितिं लभते, कोऽसौ? एव यथोक्तमप्सु प्रतिष्ठितत्वमग्ने विद्वान् विजानन्, गुणफलमेतत् ॥

सोऽकामयत द्वितीयो म आत्मा जायेतेति स मनसा वाच मिथुनꣳ समभवदशनायामृत्युस्तद्यद्रेत आसीत्स संवत्सरोऽभवत्। न ह पुरा ततः संवत्सर आस तमेतावन्त कालमबिभः। यावान्संवत्सरस्तमेतावत कालस्य परस्तादसृजत। तं जातमभिव्याददात्स भाणकरोत्सैव वागभवत् ॥ ४ ॥

सोऽकामयत— योऽसौ मृत्यु, सोऽबादिक्रमेणात्मनात्मानमण्डस्यान्त कार्यकरणसघातवन्त विराजमग्निमसृजत, त्रेधा चात्मानमकुरुतेत्युक्तम्। स किंव्यापार सन्नसृजतेति, उच्यते— स मृत्यु अकामयत कामितवान्, किम्? द्वितीय मे मम आत्मा शरीरम्, येनाह शरीरी स्याम्, स जायेत उत्पद्येत, इति एवमेतदकामयत, स एव कामयित्वा, मनसा पूर्वोत्पन्नेन, वाच त्रयीलक्षणाम्, मिथुन द्वन्द्वभावम्, समभवत् सभवन कृतवान्, मनसा त्रयीमालोचितवान्, त्रयीविहित सृष्टिक्रम मनसान्वालोचयदित्यर्थ । कोऽसौ? अशनायया लक्षितो मृत्यु, अशनाया मृत्युरित्युक्तम्, तमेव

परामृशति, अन्यत्र प्रसङ्गो मा भूदिति, तद्यद्रेत आसीत्, तत् तत्र मिथुने, यद्रेत आसीत्, प्रथमशरीरिण प्रजापतरु त्पत्तौ कारण रेतो बीज ज्ञानकर्मरूपम्, त्र्यालोचनाया यद्दृष्टवानासीज्जन्मान्तरकृतम्, तद्भावभावितोऽप मृष्टा तेन रेतसा बीजेनाप्स्वनुप्रविश्याण्डरूपेण गर्भीभूत स, सवत्स रोऽभवत्, सवत्सरकालनिर्माता सवत्सर, प्रजापतिरभवत्। न ह, पुरा पूर्वम्, तत तस्मात्सवत्सरकालनिर्मातु प्रजापते, सवत्सर कालो नाम, न आस न बभूव ह, त सवत्सरकाल-निर्मातारमन्तर्गर्भं प्रजापत्तिम्, यावानिह प्रसिद्ध काल ग तावन्तम् एतावत्सवत्सरपरिमाण कालम् अबिभ भृतवान मृत्यु । यावान्सवत्सर इह प्रसिद्ध, तत परस्तात्कि कृत वान्[१] तम्, एतावत कालस्य सवत्सरमात्रस्य परस्तात् ऊर्ध्वम् असृजत सृष्टवान्, अण्डमभिनदित्यर्थ । तम् एव कु-मार जातम् अग्निं प्रथमशरीरिणम्, अशनायावत्त्वान्मृत्यु अभिव्याददात् मुखविदारण कृतवान् अत्तुम्, स च कुमारो भीत स्वाभाविक्याविद्यया युक्त भाणित्येव शब्दम् अकरोत्, सैव वागभवत्, वाक् शब्द अभवत् ॥

स ऐक्षत यदि वा इममभिमꣳस्ये कनीयोऽन्न करिष्य इति स तया वाचा

तेनात्मनेद२ं सर्वमसृजत यदिद किंचर्चो यजू२ंषि सामानि च्छन्दा२ंसि यज्ञान्प्रजाः पशून् । स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमध्रियत सर्वं वा अत्तीति तददितेरदितित्व२ं सर्वस्यैतस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्न भवति य एवमेतददितेरदितित्व वेद ॥ ५ ॥

स ऐक्षत— स , एव भीत कृतरव कुमार दृष्ट्वा, मृत्यु ऐक्षत ईक्षितवान् , अशनायावानपि—यदि कदाचिद्वा इम कुमारम् अभिमस्ये, अभिपूर्वो मन्यतिर्हिंसार्थे , हिंसिष्ये इत्यर्थ , कनीयोऽन्न करिष्ये, कनीय अल्पमन्न करिष्ये— इति, एवमीक्षित्वा तद्भक्षणादुपरराम, बहु ह्यन्न कर्तव्य दीर्घकालभक्षणाय, न कनीय , तद्भक्षणे हि कनीयोऽन्न स्यात्, बीजभक्षणे इव सस्याभाव । स एव प्रयोजनमन्नबाहुल्यमालोच्य, तयैव त्रय्या वाचा पूर्वोक्तया, तेनैव च आत्मना मनसा, मिथुनीभावमालोचनमुपगम्योपगम्य, इद सर्वं स्थावर जङ्गम च असृजत, यदिद किंच यत्किंचेदम्, किं तत्? ऋच , यजूषि, सामानि, छन्दासि च सप्त गाय

त्र्यादीनि— स्तोत्रशस्त्रादिकर्माङ्गभूतांस्त्रिविधान्मन्त्रान्गाय-त्र्यादिच्छन्दोविशिष्टान्, यज्ञांश्च तत्साध्यान्, प्रजास्तत्कर्त्रीः, पशूंश्च ग्राम्यानारण्यान्कर्मसाधनभूतान्। ननु त्रय्या मिथुनीभूतयासृजतेत्युक्तम्, ऋगादीनीह कथमसृजतेति? नैष दोषः, मनसस्त्वव्यक्तोऽयं मिथुनीभावस्त्रय्या, बाह्यस्तु ऋगादीनां विद्यमानानामेव कर्मसु विनियोगभावेन व्यक्ती-भावः सर्ग इति। स प्रजापतिः, एवमन्नवृद्धिं बुद्ध्वा, यद्यदेव क्रियां क्रियासाधनं फलं वा किंचित् असृजत, तत्तदत्तु भक्षयितुम् अध्रियत धृतवान्मनः, सर्वं कृत्स्नं वै यस्मात् अत्ति, तत् तस्मात् अदितेः अदितिनाम्नो मृत्योः अदितित्वं प्रसिद्धम्, तथा च मन्त्रः—'अदितिर्द्यौरदितिरन्त-रिक्षमदितिर्माता स पिता' इत्यादिः, सर्वस्यैतस्य जगतोऽन्न-भूतस्य अत्ता सर्वात्मनैव भवति, अन्यथा विरोधात्, न हि कश्चित्सर्वस्यैकोऽत्ता दृश्यते, तस्मात्सर्वात्मा भवतीत्यर्थः, सर्वमस्यान्नं भवति, अत एव सर्वात्मनो ह्यत्तुः सर्व-मन्नं भवतीत्युपपद्यते, य एवमेतत् यथोक्तम् अदितेः मृत्योः प्रजापतेः सर्वस्यादनाददितित्वं वेद, तस्यैतत्फलम्॥

सोऽकामयत भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेति। सोऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत

तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य यशो वीर्यमुदक्रा-मत् । प्राणा वै यशो वीर्यं तत्प्राणेषू-त्क्रान्तेषु शरीरꣳ श्वयितुमध्रियत तस्य शरीर एव मन आसीत् ॥ ६ ॥

सोऽकामयतेत्यश्वाश्वमेधयोर्निर्वचनार्थमिदमाह । भूयसा महता यज्ञेन भूय पुनरपि यजेयेति, जन्मान्तरकरणापे-क्षया भूय शब्द, स प्रजापतिर्जन्मान्तरेऽश्वमेधेनायजत, स तद्भावभावित एव कल्पादौ व्यवर्तत, सोऽश्वमेधक्रियाका रकफलात्मत्वेन निर्वृत्त सन्नकामयत— भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेति । एव महत्कार्यं कामयित्वा लोकवदश्राम्यत्, स तपोऽतप्यत, तस्य श्रान्तस्य तप्तस्येति पूर्ववत्, यशो वीर्य-मुदक्रामदिति स्वयमेव पदार्थमाह— प्राणा चक्षुरादयो वै यश, यशोहेतुत्वात्, तेषु हि सत्सु ख्यातिर्भवति, तथा वीर्यं बलम् अस्मिञ्शरीरे, न ह्युत्क्रान्तप्राणो यशस्वी बलवा न्वा भवति, तस्मात्प्राणा एव यशो वीर्यं चास्मिञ्शरीरे, तदेव प्राणलक्षण यशो वीर्यम् उदक्रामत् उत्क्रान्तवत् । तदेव यशोवीर्यभूतेषु प्राणेषूत्क्रान्तेषु, शरीरान्निष्क्रान्तेषु तच्छरीर प्रजापते श्वयितुम् उच्छूनभाव गन्तुम् अध्रियत, अमे-ध्य चाभवत्, तस्य प्रजापते, शरीरान्निर्गतस्यापि, तस्मिन्नेव

शरीरे मन आसीत्, यथा कस्यचित्प्रिये विषये दूर गत स्यापि मनो भवति, तद्वत् ॥

सोऽकामयत मेध्य म इद९ स्यादात्मन्व्यनेन स्यामिति । ततोऽश्वः समभवद्यदश्वत्तन्मेध्यमभूदिति तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वम् । एष ह वा अश्वमेधं वेद य एनमेव वेद । तमनवरुध्यैवामन्यत । त९ संवत्सरस्य परस्तादात्मन आलभत । पशून्देवताभ्यः प्रत्यौहत् । तस्मात्सर्वदेवत्य प्रोक्षितं प्राजापत्यमालभन्ते । एष ह वा अश्वमेधो य एष तपति तस्य संवत्सर आत्मायमग्निरर्कस्तस्येमे लोका आत्मानस्तावेतावर्काश्वमेधौ । सो पुनरेकैव देवता भवति मृत्युरेवाप पुनर्मृत्यु जयति नैनं मृत्युराप्नोति मृत्युरस्यात्मा भवत्येतासा देवतानामेको भवति ॥ ७ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीय ब्राह्मणम् ।

स तस्मिन्नेव शरीरे गतमना सन्किमकरोदिति, उच्यते— सोऽकामयत । कथम् ? मेध्य मेधार्हं यज्ञिय मे मम इद शरीरम् स्यात्, किंच आत्मन्वी आत्मवाश्च अनेन शरीरेण शरीरवान् स्यामिति— प्रविवेश । यस्मात् तच्छरीर तद्वियोगाद्गतयशोवीर्यं सत् अश्वत् अश्वयत्, तत तस्मात् अश्व समभवत्, ततोऽश्वनामा प्रजापतिरेव साक्षादिति स्तूयते, यस्माच्च पुनस्तत्प्रवेशात् गतयशोवीर्यत्वादमेध्य सत् मेध्यमभूत्, तदेव तस्मादेव अश्वमेधस्य अश्वमेधनाम्न क्रतो अश्वमेधत्वम् अश्वमेधनामलाभ , क्रियाकारकफलात्मको हि क्रतु , स च प्रजापतिरेवेति स्तूयते ।

क्रतुनिर्वर्तकस्याश्वस्य प्रजापतित्वमुक्तम्—'उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य' इत्यादिना । तस्यैवाश्वस्य मेध्यस्य प्रजापतिस्वरूपस्य अग्नेश्च यथोक्तस्य क्रतुफलात्मरूपतया समस्योपासन विधातव्यमित्यारभ्यते । पूर्वत्र क्रियापदस्य विधायकस्याश्रुतत्वात्, क्रियापदापेक्षत्वाच्च प्रकरणस्य, अयमर्थोऽवगम्यते । एष ह वा अश्वमेध क्रतु वेद य एनमेव वेद— य कश्चित्, एनम् अश्वमग्निरूपमर्कं च यथोक्तम्, एव वक्ष्यमाणेन समासेन प्रदर्श्यमानेन विशेषणेन विशिष्ट वेद, स एषोऽश्वमेध वेद, नान्य , तस्मादेव वेदितव्य इत्यथ । कथम् ? तत्र पशुविषय-

मेव तावद्दर्शनमाह । तत्र प्रजापति 'भूयसा यज्ञेन भूयो यजेय' इति कामयित्वा, आत्मानमेव पशु मेध्य कल्पयित्वा, त पशुम्, अनवरुध्यैव उत्सृष्ट पशुमवरोधमकृत्वैव मुक्तप्रग्रहम्, अमन्यत अचिन्तयत्। त सवत्सरस्य पूर्णस्य परस्तात् ऊर्ध्वम् आत्मने आत्मार्थम् आलभत— प्रजापतिदेवताकत्वेनेत्येतत्— आलभत आलम्भ कृतवान् । पशून् अन्यान्ग्राम्यानारण्याश्च दवताभ्य यथादैवत प्रत्यौहत् प्रतिगमितवान्। यस्माच्चैव प्रजापतिरमन्यत, तस्मादेवमन्योऽप्युक्तेन विधिना आत्मान पशुमश्व मेध्य कल्पयित्वा, 'सर्वदेवत्योऽह प्रोक्ष्यमाण , आलभ्यमानस्त्वह मद्देवत्य एव स्याम्, अन्य इतरे पशवो ग्राम्यारण्या यथादैवतमन्याभ्यो देवताभ्य आलभ्यन्ते मदवयवभूताभ्य एव' इति विद्यात् । अत एवेदानीं सर्वदेवत्य प्रोक्षित प्राजापत्यमालभन्ते याज्ञिका एवम् । एष ह वा अश्वमेधो य एष तपति, यस्त्वेव पशुसाधनक क्रतु स एष साक्षात्फलभूतो निर्दिश्यते, एष ह वा अश्वमेध , कोऽसौ? य एष सविता तपति जगदवभासयति तेजसा, तस्य अस्य क्रतुफलात्मन, सवत्सर कालविशेष, आत्मा शरीरम्, तन्निर्वर्त्यत्वात्सवत्सरस्य, तस्यैव क्रत्वात्मन अय पार्थिवोऽग्नि, अर्क, साधनभूत, तस्य चार्कस्य क्रतौ

चित्यस्य, इमे लोकास्त्रयोऽपि, आत्मान शरीरावयवा , तथा च व्याख्यातम्— 'तस्य प्राची दिक्' इत्यादिना, ताव ग्न्यादित्यावेतौ यथाविशेषितावर्काश्वमेधौ क्रतुफले, अर्को य पार्थिवोऽग्नि स साक्षात्क्रतुरूप क्रियात्मक , क्रतोरग्नि साध्यत्वात्तद्रूपेणैव निर्देश , क्रतुसाध्यत्वाच्च फलस्य क्रतुरूपेणैव निर्देश — आदित्योऽश्वमेध इति । तौ साध्यसाधनौ क्रतुफलभूतावग्न्यादित्यौ— सा उ, पुन भूय , एकैव देवता भवति, का सा? मृत्युरेव, पूर्वमप्येकैवासीत्क्रिया साधनफलभेदाय विभक्ता, तथा चोक्तम् 'स त्रेधात्मान व्यकुरुत' इति, सा पुनरपि क्रियानिर्वृत्त्युत्तरकालमेकैव देवता भवति— मृत्युरेव फलरूप , य पुनरेवमेनमश्वमेध मृत्युमेका देवता वेद— अहमेव मृत्युरस्म्यश्वमेध एका देवता मद्रूपाश्वाग्निसाधनसाध्येति, सोऽपजयति, पुनर्मृत्यु पुनमरणम्, सकृन्मृत्वा पुनर्मरणाय न जायत इत्यर्थ , अप जितोऽपि मृत्युरेन पुनराप्नुयादित्याशङ्क्याह— नैन मृत्युराप्नोति, कस्मात्? मृत्यु , अस्यैवविद , आत्मा भवति, किंच मृत्युरेव फलरूप सन्नेतासा देवतानामेको भवति, तस्यैतत्फलम् ॥

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

——*——

तृतीय ब्राह्मणम् ॥

'द्वया ह' इत्याद्यस्य क सबन्ध ? कर्मणा ज्ञानसहिताना परा गतिरुक्ता मृत्वात्मभाव, अश्वमेधगत्युक्त्या। अथेदानीं मृत्वात्मभावसाधनभूतयो कर्मज्ञानयोर्यत उद्भव, तत्प्रकाशनार्थमुद्गीथब्राह्मणमारभ्यते ॥

ननु मृत्य्वात्मभाव पूर्वत्र ज्ञानकर्मणो फलमुक्तम्। उद्गीथज्ञानकर्मणोस्तु मृत्य्वात्मभावातिक्रमण फल वक्ष्यति। अतो भिन्नविषयत्वात्फलस्य न पूर्वकर्मज्ञानोद्भवप्रकाशनार्थम् इति चेत्, नाय दोष, अग्न्यादित्यात्मभावत्वादुद्गीथफलस्य, पूर्वत्राप्येतदेव फलमुक्तम्—'एतासा देवतानामेको भवति' इति। ननु 'मृत्युमतिक्रान्त' इत्यादि विरुद्धम्, न, स्वाभाविकपाप्मासङ्गविषयत्वादतिक्रमणस्य ॥

कोऽसौ स्वाभाविक पाप्मासङ्गो मृत्यु ? कुतो वा तस्योद्भव ? केन वा तस्यातिक्रमणम् ? कथ वा ?—इत्येतस्यार्थस्य प्रकाशनाय आख्यायिका आरभ्यते। कथम् ?—

द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च ततः कानीयसा एव देवा ज्यायसा

असुरास्त एषु लोकेष्वस्पर्धन्त ते ह देवा ऊचुर्हन्तासुरान्यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति ॥

द्वया द्विप्रकारा , हेति पूर्ववृत्तावद्योतको निपात , वर्तमानप्रजापते पूर्वजन्मनि यद्वृत्तम् , तदवद्योतयति ह-शब्देन , प्राजापत्या प्रजापतेर्वृत्तजन्मावस्थस्यापत्यानि प्राजापत्या , के ते ? देवाश्चासुराश्च , तस्यैव प्रजापते प्राणा वागादय , कथ पुनस्तेषा देवासुरत्वम् ? उच्यते— शास्त्रजनितज्ञानकर्मभाविता द्योतनाद्देवा भवन्ति, त एव स्वाभाविकप्रत्यक्षानुमानजनितदृष्टप्रयोजनकर्मज्ञानभाविता असुरा , स्वेष्वेवासुषु रमणात्, सुरेभ्यो वा देवेभ्योऽन्यत्वात् । यस्माच्च दृष्टप्रयोजनज्ञानकर्मभाविता असुरा , तत तस्मात्, कानीयसा , कनीयास एव कानीयसा , स्वार्थेऽणि वृद्धि , कनीयासोऽल्पा एव देवा , ज्यायसा असुरा ज्यायासोऽसुरा , स्वाभाविकी हि कर्मज्ञानप्रवृत्तिर्महत्तरा प्राणाना शास्त्रजनिताया कर्मज्ञानप्रवृत्ते , दृष्टप्रयोजनत्वात्, अत एव कनीयस्त्व देवानाम् , शास्त्रजनितप्रवृत्तेरल्पत्वात्, अत्यन्तयत्नसाध्या हि सा , ते देवाश्चासुराश्च प्रजापतिशरीरस्था , एषु लोकेषु निमित्तभूतेषु स्वाभाविकेतरकर्मज्ञानसाध्येषु, अस्पर्धन्त स्पर्धा कृतवन्त , देवाना चासुराणा च वृत्त्युद्भवा-

भिभवौ स्पर्धा । कदाचिच्छास्त्रजनितकर्मज्ञानभावनारूपा वृत्ति प्राणानामुद्भवति । यदा चोद्भवति, तदा दृष्टप्रयोजना प्रत्यक्षानुमानजनितकर्मज्ञानभावनारूपा तेषामेव प्राणाना वृत्तिरासुर्यभिभूयते । स देवाना जय , असुराणा पराजय । कदाचित्तद्विपर्ययेण देवाना वृत्तिरभिभूयते, आसुर्या उद्भव । सोऽसुराणा जय , देवाना पराजय । एव देवाना जये धर्मभूयस्त्वादुत्कर्ष आ प्रजापतित्वप्राप्ते । असुरजयेऽधर्मभूयस्त्वादपकर्ष आ स्थावरत्वप्राप्ते । उभयसाम्ये मनुष्यत्व प्राप्ति । त एव कनीयस्त्वादभिभूयमाना असुरैर्देवा बाहुल्यादसुराणा किं कृतवन्त इति, उच्यते— ते देवा , असुरैरभिभूयमाना , ह किल, ऊचु उक्तवन्त , कथम् ? हन्त ! इदानीम् , अस्मिन्यज्ञे ज्योतिष्टोमे, उद्गीथेन उद्गीथकर्मपदार्थकर्तृस्वरूपाश्रयणेन, अत्ययाम अतिगच्छाम , असुरानभिभूय स्व देवभाव शास्त्रप्रकाशित प्रतिपद्यामहे इत्युक्तवन्तोऽन्योन्यम् । उद्गीथकर्मपदार्थकर्तृस्वरूपाश्रयण च ज्ञानकर्मभ्याम् । कर्म वक्ष्यमाण मन्त्रजपलक्षणम्, विधित्स्यमानम्— 'तदेतानि जपेत्' इति । ज्ञान त्विदमेव निरूप्यमाणम् ॥

नन्विदमभ्यारोहजपविधिशेषोऽर्थवाद , न ज्ञाननिरूपण-परम् । न, 'य एव वेद' इति वचनात । उद्गीथप्रस्तावे पु-राकल्पश्रवणादुद्गीथविधिपरमिति चेत्, न, अप्रकरणात, उद्गीथस्य चान्यत्र विहितत्वात्, विद्याप्रकरणत्वाच्चास्य, अ-भ्यारोहजपस्य चानित्यत्वात् एवंवित्प्रयोज्यत्वात्, विज्ञानस्य च नित्यवच्छ्रवणात्, 'तद्धैतल्लोकजिदेव' इति च श्रुते , प्रा-णस्य वागादीना च शुद्धग्रशुद्धिवचनात्, न ह्यनुपास्यत्वे—प्राणस्य शुद्धिवचनम्, वागादीना च सहोपन्यस्तानामशुद्धि वचनम्, वागादिनिन्द्या मुख्यप्राणस्तुतिश्चाभिप्रेता,—उप पद्यते— 'मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यते' इत्यादि फलवचन च । प्राणस्वरूपापत्तेर्हि फल तत्, यद्वागाद्यग्न्यादिभाव ॥

भवतु नाम प्राणस्योपासनम्, न तु विशुद्ध्यादिगुणवत्ते ति, ननु स्याच्छ्रुतत्वात्, न स्यात, उपास्यत्वे स्तुत्यर्थत्वोप-पत्ते । न, अविपरीतार्थप्रतिपत्ते श्रेय प्राप्त्युपपत्ते , लोकव त् । यो ह्यविपरीतमर्थं प्रतिपद्यते लोके, स इष्ट प्राप्नोत्यनि ष्टाद्वा निवर्तते, न विपरीतार्थप्रतिपत्त्या, तथेहापि श्रौतश ब्दजनितार्थप्रतिपत्तौ श्रेय प्राप्तिरुपपन्ना, न विपर्यये । न चोपासनार्थश्रुतशब्दोत्थविज्ञानविषयस्यायथार्थत्वे प्रमाणम-स्ति । न च तद्विज्ञानस्यापवाद श्रूयते । तत श्रेय प्राप्तिद-

र्शनाद्यथार्थता प्रतिपद्यामहे । विपर्यये चानर्थप्राप्तिदर्शनात्--यो हि विपर्ययेणार्थं प्रतिपद्यते लोके--पुरुष स्थाणुरिति, अमित्र मित्रमिति वा, सोऽनर्थं प्राप्नुवन्दृश्यते । आत्मेश्वरदेवतादीनामप्ययथार्थानामेव चेद्ग्रहण श्रुतित, अनर्थप्राप्त्यर्थं शास्त्रमिति ध्रुव प्राप्नुयाल्लोकवदेव, न चैतदिष्टम् । तस्माद्यथाभूतानेवात्मेश्वरदेवतादीन्ग्राहयत्युपासनार्थं शास्त्रम् । नामादौ ब्रह्मदृष्टिदर्शनादयुक्तमिति चेत्, स्फुट नामादेरब्रह्मत्वम्, तत्र ब्रह्मदृष्टिं स्थाण्वादाविव पुरुषदृष्टिं विपरीतां ग्राहयच्छास्त्र दृश्यते, तस्माद्यथार्थमेव शास्त्रत प्रतिपत्ते श्रेय इत्ययुक्तमिति चेत्, न, प्रतिमावद्भदप्रतिपत्ते । नामादाव ब्रह्मणि ब्रह्मदृष्टिं विपरीता ग्राहयति शास्त्रम्, स्थाण्वादाविव पुरुषदृष्टिम्-- इति नैतत्साध्ववोच । कस्मात्? भेदेन हि ब्रह्मणो नामादिवस्तु प्रतिपन्नस्य नामादौ विधीयते ब्रह्मदृष्टि प्रतिमादाविव विष्णुदृष्टि । आलम्बनत्वेन हि नामादिप्रतिपत्ति, प्रतिमादिवदेव, न तु नामाद्येव ब्रह्मेति । यथा स्थाणावनिर्ज्ञाते, न स्थाणुरिति, पुरुष एवायमिति प्रतिपद्यते विपरीतम्, न तु तथा नामादौ ब्रह्मदृष्टिर्विपरीता ॥

ब्रह्मदृष्टिरेव केवला, नास्ति ब्रह्मेति चेत्,-- एतेन प्रतिमाब्राह्मणादिषु विष्ण्वादिदेवपित्रादिदृष्टीना तुल्यता--

न, ऋगादिषु पृथिव्यादिदृष्टिदर्शनात्, विद्यमानपृथिव्यादि वस्तुदृष्टीनामेव ऋगादिविषये प्रक्षेपदर्शनात् । तस्मात्तत्सामान्यान्नामादिषु ब्रह्मादिदृष्टीना विद्यमानब्रह्मादिविषयत्वसिद्धि । एतेन प्रतिमाब्राह्मणादिषु विष्ण्वादिदेवपित्रादिबुद्धीना च सत्यवस्तुविषयत्वसिद्धि । मुख्यापेक्षत्वाच्च गौणत्वस्य, पञ्चाग्न्यादिषु चाग्नित्वादेर्गौणत्वान्मुख्याग्न्यादिसद्भाववत्, नामादिषु ब्रह्मत्वस्य गौणत्वान्मुख्यब्रह्मसद्भावोपपत्ति ॥

क्रियार्थैश्चाविशेषाद्विद्यार्थानाम् । यथा च, दर्शपूर्णमासादिक्रिया इदफला विशिष्टेतिकर्तव्यताका एवक्रमप्रयुक्ताङ्गा च—इत्येतदलौकिक वस्तु प्रत्यक्षाद्यविषय तथाभूत च वेदवाक्यैरेव ज्ञाप्यते, तथा, परमात्मेश्वरदेवतादिवस्तु अस्थूलादिधर्मकमशनायाद्यतीत चेत्येवमादिविशिष्टमिति वेदवाक्यैरेव ज्ञाप्यते—इति अलौकिकत्वात्तथाभूतमेव भवितुमर्हतीति । न च क्रियार्थैर्वाक्यैर्ज्ञानवाक्याना बुद्ध्युत्पादकत्वे विशेषोऽस्ति । न चानिश्चिता विपर्यस्ता वा परमात्मादिवस्तुविषया बुद्धिरुत्पद्यते । अनुष्ठेयाभावादयुक्तमिति चेत्, क्रियार्थैर्वाक्यै ह्यशा भावनानुष्ठेया ज्ञाप्यतेऽलौकिक्यपि, न तथा परमात्मेश्वरादिविज्ञानेऽनुष्ठेय किंचिदस्ति, अत क्रियार्थै साधर्म्यमित्ययुक्तमिति चेत्, न, ज्ञानस्य तथाभूतार्थविषय

त्वात । न ह्यनुष्ठेयस्य ऽयशस्य भावनारयस्यानुष्ठेयत्वात्तथा-त्वम्, किं तर्हि ? प्रमाणसमधिगतत्वात् । न च तद्विषयाया बुद्धेरनुष्ठेयविषयत्वात्तथार्थत्वम, किं तर्हि ? वेदवाक्यजनित-त्वादेव । वेदवाक्याधिगतस्य वस्तुनस्तथात्वे सति, अनुष्ठेय-त्वविशिष्ट चेत् अनुतिष्ठति, नो चेदनुष्ठेयत्वविशिष्टम्, नानु-तिष्ठति । अननुष्ठेयत्वे वाक्यप्रमाणत्वानुपपत्तिरिति चेत, न ह्यनुष्ठेयेऽसति पदाना सहतिरुपपद्यते, अनुष्ठेयत्वे तु सति तादर्थ्येन पदानि सहन्यन्ते, तत्रानुष्ठेयनिष्ठ वाक्य प्रमाण भवति—इदमनेनैव कर्तव्यमिति न त्विदमनेनैव मित्येवप्रकाराणा पदशतानामपि वाक्यत्वमस्ति,—' कुया-त्क्रियेत कर्तव्य भवेत्स्यादिति पञ्चमम' इत्येवमादीनाम-न्यतमेऽसति, अत परमात्मेश्वरादीनामवाक्यप्रमाणत्वम, पदार्थत्वे च प्रमाणान्तरविषयत्वम्, अतोऽसदेतदिति चेत्, न, 'अस्ति मेरुर्वर्णचतुष्टयोपेत' इति एवमाद्यननुष्ठेयेऽपि वाक्यदर्शनात् । न च, 'मेरुवर्णचतुष्टयोपेत' इत्येवमादि-वाक्यश्रवणे मेर्वादावनुष्ठेयत्वबुद्धिरुत्पद्यते । तथा अस्ति-पदसहिताना परमात्मेश्वरादिप्रतिपादकवाक्यपदाना विशेष-णविशेष्यभावेन सहति केन वार्यते । मेर्वादिज्ञानवत्परमा-त्मज्ञाने प्रयोजनाभावादयुक्तमिति चेत्, न, 'ब्रह्मविदाप्नो-ति परम्' 'भिद्यते हृदयग्रन्थि' इति फलश्रवणात्, स-

सारबीजाविद्यादिदोषनिवृत्तिदर्शनाच्च । अनन्यशेषत्वाच्च त-
ज्ज्ञानस्य, जुह्वामिव, फलश्रुतेरर्थवादत्वानुपपत्ति ॥

प्रतिषिद्धानिष्टफलसबन्धश्च वेदादेव विज्ञायते । न चानु-
ष्ठेय स । न च प्रतिषिद्धविषये प्रवृत्तक्रियस्य अकरणाद्-
न्यदनुष्ठेयमस्ति । अकर्तव्यताज्ञाननिष्ठतैव हि परमार्थत
प्रतिषेधविधीना स्यात् । क्षुधातस्य प्रतिषेधज्ञानसस्कृतस्य,
अभक्ष्येऽभोज्ये वा प्रत्युपस्थिते कलञ्जाभिशस्तान्नादौ 'इद
भक्ष्यम' 'अदो भोज्यम' इति वा ज्ञानमुत्पन्नम्, तद्वि
षयया प्रतिषेधज्ञानस्मृत्या बाध्यते, मृगतृष्णिकायामिव पेय-
ज्ञान तद्विषययाथात्म्यविज्ञानेन । तस्मिन्बाधिते स्वाभावि
कविपरीतज्ञानेऽनर्थकरी तद्भक्षणभोजनप्रवृत्तिर्न भवति ।
विपरीतज्ञाननिमित्ताया प्रवृत्तेर्निवृत्तिरेव, न पुनर्यत्न कार्य-
स्तदभावे । तस्मात्प्रतिषेधविधीना वस्तुयाथात्म्यज्ञाननिष्ठतैव,
न पुरुषव्यापारनिष्ठतागन्धोऽप्यस्ति । तथेहापि परमात्मादि-
याथात्म्यज्ञानविधीना तावन्मात्रपर्यवसानतैव स्यात् । तथा
तद्विज्ञानसस्कृतस्य, तद्विपरीतार्थज्ञाननिमित्ताना प्रवृत्तीनाम ,
अनर्थार्थत्वेन ज्ञायमानत्वात् परमात्मादियाथात्म्यज्ञानस्मृत्या
स्वाभाविके तन्निमित्तविज्ञाने बाधिते, अभाव स्यात् । ननु
कलञ्जाभिभक्षणादेरनर्थार्थत्ववस्तुयाथात्म्यज्ञानस्मृत्या स्वाभा

विके तद्भक्ष्यत्वादिविपरीतज्ञाने निवर्तिते तद्भक्षणाद्यनर्थप्रवृ त्त्यभाववत्, अप्रतिषधविषयत्वाच्छास्त्रविहितप्रवृत्त्यभावो न युक्त इति चेत्, न, विपरीतज्ञाननिमित्तत्वानर्थार्थत्वाभ्या तुल्यत्वात । कलञ्जभक्षणादिप्रवृत्तेर्मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वमनर्थार्थत्व च यथा, तथा शास्त्रविहितप्रवृत्तीनामपि । तस्मात्परमात्मयाथात्म्यविज्ञानवत शास्त्रविहितप्रवृत्तीनामपि, मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वेनानर्थार्थत्वेन च तुल्यत्वात्, परमात्मज्ञानेन विपरीतज्ञाने निवर्तिते, युक्त एवाभाव । ननु तत्र युक्त, नित्याना तु केवलशास्त्रनिमित्तत्वादनर्थार्थत्वाभावाच्च अभावो न युक्त इति चेत्, न, अविद्यारागद्वेषादिदोषवतो विहितत्वात् । यथा स्वर्गकामादिदोपवतो दर्शपूर्णमासादीनि काम्यानि कर्माणि विहितानि, तथा सर्वानर्थबीजाविद्यादिदोषवतस्तज्जनितेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहाररागद्वेपादिदोषवतश्च तत्प्रेरिताविशेषप्रवृत्तेरिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थिनो नित्यानि कर्माणि विधीयन्ते, न केवल शास्त्रनिमित्तान्येव । न चाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुबन्धसोमाना कर्मणा स्वत काम्यनित्यत्वविवेकोऽस्ति । कर्तृगतेन हि स्वर्गादिकामदोषेण कामार्थता, तथा अविद्यादिदोषवत स्वभावप्राप्तेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थिनस्तदर्थान्येव नित्यानि— इति युक्तम्, त प्रति विहितत्वात् । न परमात्मयाथात्म्यविज्ञानवत शमोपायव्यति

ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो वागुदगायत्। यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं वदति तदात्मने। ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं वदति स एव स पाप्मा ॥ २ ॥

ते देवा , ह एवं विनिश्चित्य, वाचं वागभिमानिनीं देवताम्, ऊचुः उक्तवन्तः, त्वम्, नः अस्मभ्यम्, उद्गाय औद्गात्रं कर्म कुरुष्व, वाग्देवतानिर्वर्त्यमौद्गात्रं कर्म दृष्टवन्तः, तामेव च देवतां जपमन्त्राभिधेयाम्—'असतो मा सद्गमय' इति। अत्र चोपासनायाः कर्मणश्च कर्तृत्वेन वागादय एव विवक्ष्यन्ते। कस्मात्? यस्मात्परमार्थतस्तत्कर्तृकस्तद्विषय एव च सर्वो ज्ञानकर्मसंव्यवहारः। वक्ष्यति हि 'ध्यायतीव लेलायतीव' इत्यात्मकर्तृकत्वाभावं विस्तरतः षष्ठे। इहापि च अध्यायान्ते उपसंहरिष्यति अव्याकृतादिक्रियाकारकफलजातम्— 'त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म' इति—अविद्याविषयम्। अव्याकृतात्तु यत्परं परमात्माख्यं विद्याविषयम् अनामरूपकर्मात्मकम्,

'नेति नेति' इति इतरप्रत्याख्यानेनोपसहरिष्यति पृथक। यस्तु वागादिसमाहारोपाधिपरिकल्पित ससार्यात्मा, त च वागादिसमाहारपक्षपातिनमेव दर्शयिष्यति—'एतेभ्यो भूतेभ्य समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति' इति। तस्माद्युक्ता वागादीनामेव ज्ञानकर्मकर्तृत्वफलप्राप्तिविवक्षा। तथेति तथास्त्विति, देवैरुक्ता वाक् तेभ्य अर्थिभ्य अर्थाय, उदगायत् उद्गान कृतवती। क पुनरसौ देवेभ्योऽर्थायोद्गानकमणा वाचा निर्वर्तित कार्यविशेष इति, उच्यते—यो वाचि—निमित्तभूतायाम्—वागादिसमुदायस्य य उपकारो निष्पद्यते वदनादिव्यापारेण, स एव। सर्वेषा ह्यसौ वाग्वदनाभिनिवृत्तो भोग फलम्। त भोग सा त्रिषु पवमानेषु कृत्वा अवशिष्टेषु नवसु स्तोत्रेषु वाचनिकमार्त्विज्य फलम्—यत्कल्याण शोभनम, वदति वर्णानभिनिर्वर्तयति, तत्—आत्मने मह्यमेव। तद्ध्यसाधारण वाग्देवताया कर्म, यत्सम्यग्वर्णानामुच्चारणम्, अतस्तदेव विशेष्यते—'यत्कल्याण वदति' इति। यत्तु वदनकार्य सर्वसघातोपकारात्मकम, तद्याजमानमेव। तत्र कल्याणवदनात्मसबन्धासङ्गावसर देवताया रन्ध्र प्रति लभ्य ते विदु असुरा, कथम्? अनेनोद्गात्रा, न अस्मान, स्वाभाविक ज्ञान कर्म च, अभिभूय अतीत्य, शास्त्रजनितकर्मज्ञानरूपेण ज्योतिषोद्गात्रात्मना अत्येष्यन्ति अतिगमिष्य-

न्ति—इत्येव विज्ञाय, तमुद्गातारम् , अभिद्रुत्य अभिगम्य, स्वेन आसङ्गलक्षणेन पाप्मना अविध्यन् ताडितवन्त संयोजितवन्त इत्यर्थ । स य स पाप्मा—प्रजापते पूर्वजन्मावस्थस्य वाचि क्षिप्त स एष प्रत्यक्षीक्रियते— कोऽसौ ? यदेवेदमप्रतिरूपम् अननुरूप शास्त्रप्रतिषिद्ध वदति, येन प्रयुक्तोऽसभ्यबीभत्सानृताद्यनिच्छन्नपि वदति, अनेन कार्येणाप्रतिरूपवदनेनानुगम्यमान प्रजापते कार्यभूतासु प्रजासु वाचि वर्तते, स एवाप्रतिरूपवदनेनानुमित , स प्रजापतेर्वाचि गत पाप्मा, कारणानुविधायि हि कार्यमिति ॥

अथ ह प्राणमूचुस्त्व न उद्गायेति तथेति तेभ्य' प्राण उदगायद्य प्राणे भोगस्त देवेभ्य आगायद्यत्कल्याण जिघ्रति तदात्मने। ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूप जिघ्रति स एव स पाप्मा ॥ ३ ॥

अथ ह चक्षुरूचुस्त्व न उद्गायेति तथेति तेभ्यश्चक्षुरुदगायत् । यश्चक्षुषि भोग-

स्त देवेभ्य आगायद्यत्कल्याण पश्यति तदात्मने। ते विदुरनेन वै न उद्गात्रा-त्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्य-न्स य स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूप पश्य-ति स एव स पाप्मा ॥ ४ ॥

अथ ह श्रोत्रमूचुस्त्व न उद्गायेति तथेति तेभ्य' श्रोत्रमुदगायद्य श्रोत्रे भो-गस्त देवेभ्य आगायद्यत्कल्याण॑ शृ णोति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्म-नाविध्यन्स य. स पाप्मा यदेवेदमप्र तिरूप॑ शृणोति स एव स पाप्मा ॥

अथ ह मन ऊचुस्त्व न उद्गायेति त थेति तेभ्यो मन उदगायद्यो मनसि भो गस्त देवेभ्य आगायद्यत्कल्याण॑ सक ल्पयति तदात्मने। ते विदुरनेन वै न

उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मना-विध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रति-रूपꣳ सकल्पयति स एव स पाप्मैवमु खल्वेता देवता. पाप्मभिरुपासृजन्नेवमे-ना. पाप्मनाविध्यन् ॥ ६ ॥

तथैव घ्राणादिदेवता उद्गीथनिर्वर्तकत्वाज्जपमन्त्रप्रकाश्या उपास्याश्चेति क्रमेण परीक्षितवन्त । देवाना चैतन्निश्चितमा-सीत्—वागादिदेवता क्रमेण परीक्ष्यमाणा कल्याणविषय-विशेषात्मसबन्धासङ्गहेतोरासुरपाप्मससर्गादुद्गीथनिर्वर्तनास-मर्था , अतोऽनभिधेया 'असतो मा सद्गमय' इत्यनुपा-स्याश्च , अशुद्धत्वादितराव्यापकत्वाच्चेति । एवमु खलु, अनुक्ता अप्येतास्त्वगादिदेवता , कल्याणाकल्याणकार्यदर्शनात्, एव वागादिवदेव, एना , पाप्मना अविध्यन् पाप्मना विद्धवन्त इति यदुक्त तत्पाप्मभिरुपासृजन् पाप्मभि ससर्ग कृतवन्त इत्येतत् ॥

वागादिदेवता उपासीना अपि मृत्यवतिगमनायाशरणा सन्तो देवा , क्रमेण—

अथ हेममासन्य प्राणमूचुस्त्व न उ-

**द्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उदगा-
यत्ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति
तमभिद्रुत्य पाप्मनाविव्यत्सन्स यथा-
श्मानमृत्वा लोष्टो विध्वꣳसेतैवꣳ हैव
विध्वꣳसमाना विष्वञ्चो विनेशुस्ततो
देवा अभवन्परासुरा भवत्यात्मना परा-
स्य द्विषन्भ्रातृव्यो भवति य एव वेद ॥**

अथ अनन्तरम, ह इममित्यभिनयप्रदर्शनार्थम् आस-
न्यम् आस्ये भवमासन्य मुखान्तर्बिलस्थ प्राणमूचु —
'त्व न उद्गाय' इति। तथेत्येव शरणमुपगतेभ्य स एष
प्राणो मुख्य उदगायत् इत्यादि पूर्ववत्। पाप्मना अविव्यत्सन
वेधन कर्तुमिष्टवन्त, ते च दोषाससर्गिण सन्त मुख्य
प्राणम्, स्वेन आसङ्गदोषेण वागादिषु लब्धप्रसरास्तदभ्यासा-
नुवृत्त्या, सस्रक्ष्यमाणा विनेशु विनष्टा विध्वस्ता, कथ
मिवेति दृष्टान्त उच्यते— स यथा स दृष्टान्तो यथा—
लोके अश्मान पाषाणम्, ऋत्वा गत्वा प्राप्य, लोष्ट पासु-
पिण्ड, पाषाणचूर्णनायाश्मनि निक्षिप्त स्वय विध्वसेत
विस्रसेत विचूर्णीभवेत्, एव हैव यथाय दृष्टान्त एवमेव,

विध्वसमाना विशेषेण ध्वसमाना , विष्वञ्च नानागतय , विनेशु विनष्टा , यत ,—तत तस्मादासुरविनाशाद्देवत्वप्रतिबन्धभूतेभ्य स्वाभाविकासङ्गजनितपाप्मभ्यो वियोगात्, असंसर्गधर्मिमुख्यप्राणाश्रयबलात्, देवा वागादय प्रकृता, अभवन् किमभवन्? स्व देवतारूपमग्न्याद्यात्मक वक्ष्यमाणम्। पूर्वमप्यग्न्याद्यात्मका एव सन्त स्वाभाविकेन पाप्मना तिरस्कृतविज्ञाना पिण्डमात्राभिमाना आसन्। ते तत्पाप्मवियोगादुज्झित्वा पिण्डमात्राभिमान शास्त्रसमर्पितवागाद्यग्न्याद्यात्माभिमाना बभूवुरित्यर्थ । किच ते प्रतिपक्षभूता असुरा परा—अभवन्नित्यनुवर्तते, पराभूता विनष्टा इत्यर्थ । यथा पुराकल्पेन वर्णित पूर्वयजमानोऽतिक्रान्तकालिक एतामेवाख्यायिकारूपा श्रुतिं दृष्ट्वा, तेनैव क्रमेण वागादिदेवता परीक्ष्य, ताश्चापोह्यासङ्गपाप्मास्पददोषवत्त्वेनादोषास्पद मुख्य प्राणमात्मत्वेनोपगम्य, वागाद्याध्यात्मिकपिण्डमात्रपरिच्छिन्नात्माभिमान हित्वा, वैराजपिण्डाभिमान वागाद्यग्न्याद्यात्मविषय वर्तमानप्रजापतित्व शास्त्रप्रकाशित प्रतिपन्न , तथैवाय यजमानस्तेनैव विधिना भवति प्रजापतिस्वरूपेणात्मना, परा च, अस्य प्रजापतित्वप्रतिपक्षभूत पाप्मा द्विषन्भ्रातृव्य , भवति,— यतोऽद्वेष्टापि भ-

वति कश्चिद्भ्रातृव्यो भरतादितुल्य , यस्त्विन्द्रियविषया-सङ्गजनित पाप्मा, भ्रातृव्यो द्वेष्टा च, पारमार्थिकात्मस्व-रूपतिरस्करणहेतुत्वात्— स च पराभवति विशीर्यते, लो-ष्टवत्, प्राणपरिष्वङ्गात् । कस्यैतत्फलमित्याह— य एव वेद, यथोक्त प्राणमात्मत्वेन प्रतिपद्यते पूर्वयजमानवदि-त्यर्थ ॥

फलमुपसहृत्याधुनाख्यायिकारूपमेवाश्रित्याह । कस्माच्च हेतोर्वागादीन्मुक्त्वा मुख्य एव प्राण आत्मत्वेनाश्रयितव्य इति तदुपपत्तिनिरूपणाय, यस्मादय वागादीना पिण्डादीना च साधारण आत्मा— इत्येतमर्थमाख्यायिकया दर्शयन्त्याह श्रुति —

ते होचु' क नु सोऽभूद्यो न इत्थमस-क्तेत्ययमास्येऽन्तरिति सोऽयास्य आङ्गि रसोऽङ्गाना२ हि रसः ॥ ८ ॥

ते प्रजापतिप्राणा , मुख्येन प्राणेन परिप्रापितदेवस्वरूपा , ह ऊचु उक्तवन्त , फलावस्था , किमित्याह— क न्विति वितर्के, क नु कस्मिन्नु, सोऽभूत्, क ? यो नोऽस्मान् , इत्थम् एवम् , असक्त सञ्जितवान् देवभावमात्मत्वेनोपगमित-

वान् । स्मरन्ति हि लोके केनचिदुपकृता उपकारिणम् , लोकवदेव स्मरन्तो विचारयमाणा कार्यकरणसघाते आत्मन्येवोपलब्धवन्त , कथम् ? अयमास्येऽन्तरिति— आस्ये मुखे य आकाशस्तस्मिन् , अन्त , अय प्रत्यक्षो वतत इति । सर्वो हि लोको विचार्याध्यवस्यति , तथा देवा । यस्मादयमन्तराकाशे वागाद्यात्मत्वेन विशेषमनाश्रित्य वर्तमान उपलब्धो देवै , तस्मात्— स प्राणोऽयास्य , विशेषानाश्रयत्वाच्च असक्त सञ्जितवान्वागादीन् , अत एवाङ्गिरस आत्मा कार्यकरणानाम् , कथमाङ्गिरस ? प्रसिद्ध ह्येतत् , अङ्गाना कार्यकरणलक्षणानाम् , रस सार आत्मेत्यथ , कथ पुनरङ्गरसत्वम् ? तदपाये शोषप्राप्तेरिति वक्ष्याम । यस्माच्चायमङ्गरसत्वाद्विशेषानाश्रयत्वाच्च कार्यकरणाना साधारण आत्मा विशुद्धश्च, तस्माद्वागादीनपास्य प्राण एवात्मत्वेनाश्रयितव्य इति वाक्यार्थं । आत्मा ह्यात्मत्वेनोपगन्तव्य , अविपरीतबोधाच्छ्रेय प्राप्ते , विपर्यये चानिष्टप्राप्तिदर्शनात् ॥

सा वा एषा देवता दूर्नाम दूरꣳ ह्यस्या मृत्युर्दूरꣳ ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति य एवं वेद ॥ ९ ॥

स्यान्मत प्राणस्य विशुद्धिरसिद्धेति, ननु परिहृतमेतद्वागादीना कल्याणवदनाद्यासङ्गवत्प्राणस्यासङ्गास्पदाभावेन, बाढम्, किं त्वाङ्गिरसत्वेन वागादीनामात्मत्वोक्त्या वागादिद्वारेण शवस्पृष्टितत्स्पृष्टेरिवाशुद्धता शङ्क्यत इति। आह—शुद्ध एव प्राण, कुत? सा वा एषा देवता दूर्नाम—य प्राण प्राप्याश्मानमिव लोष्टवद्विध्वस्ता असुरा, त परामृशति— सेति, सैवैषा, येय वर्तमानयजमानशरीरस्था देवैर्निर्धारिता 'अयमास्येऽन्त' इति, देवता च सा स्यात्, उपासनक्रियाया कर्मभावेन गुणभूतत्वात्, यस्मात्सा दूर्नाम दूरित्येव ख्याता— नामशब्द ख्यापनपर्याय — तस्मात्प्रसिद्धास्या विशुद्धि, दूर्नामत्वात्, कुत पुनर्दूर्नामत्वमित्याह—दूर दूरे, हि यस्मात्, अस्या प्राणदेवताया, मृत्यु-रासङ्गलक्षण पाप्मा, असश्लेषधर्मित्वात्प्राणस्य समीपस्थस्यापि दूरता मृत्यो, तस्माद्दूरित्येव ख्याति, एव प्राणस्य विशुद्धिर्ज्ञापिता। विदुष फलमुच्यते—दूर ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति—अस्मादेवविद, य एव वेद तस्मात्, एवमिति—प्रकृत विशुद्धिगुणोपेत प्राणमुपास्त इत्यर्थ। उपासन नाम उपास्यार्थवादे यथा देवतादिस्वरूप श्रुत्या ज्ञाप्यते तथा मनसोपगम्य, आसन चिन्तनम्, लौकिकप्रत्ययाव्यवधानेन,

यावत् तद्देवतादिस्वरूपात्माभिमानाभिव्यक्तिरिति लौकिकात्माभिमानवत्,—'देवो भूत्वा देवानप्येति' 'किंदेवतोऽस्या प्राच्या दिश्यसि' इत्येवमादिश्रुतिभ्य ॥

'सा वा एषा देवता दूर ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति' इत्युक्तम्, कथ पुनरेवविदो दूर मृत्युर्भवतीति? उच्यते— एवविस्त्वविरोधात्, इन्द्रियविषयससर्गासङ्गजो हि पाप्मा प्राणात्माभिमानिनो हि विरुध्यते, वागादिविशेषात्माभिमानहेतुत्वात्स्वाभाविकाज्ञानहेतुत्वाच्च, शास्त्रजनितो हि प्राणात्माभिमान, तस्मात् एवविद पाप्मा दूर भवतीति युक्तम्, विरोधात्,— तदेतत्प्रदर्शयति—

सा वा एषा देवतैतासां देवताना पाप्मानं मृत्युमपहत्य यत्रासा दिशाम-न्तस्तद्गमयांचकार तदासा पाप्मनो वि-न्यदधात्तस्मान्न जनमियान्नान्तमियान्नेत्पा-प्मान मृत्युमन्ववायानीति ॥ १० ॥

सा वा एषा देवतेत्युक्तार्थम् । एतासा वागादीना देवतानाम्, पाप्मान मृत्युम्— स्वाभाविकाज्ञानप्रयुक्तेन्द्रियविषयससर्गासङ्गजनितेन हि पाप्मना सर्वो म्रियते, स ह्यतो

मृत्यु — तम्, प्राणात्माभिमानरूपाभ्यो देवताभ्य, अपच्छिद्य अपहृत्य,— प्राणात्माभिमानमात्रतयैव प्राणोऽपहन्तेत्युच्यते, विरोधादेव तु पाप्मैवविदो दूर गतो भवति, किं पुनश्चकार देवताना पाप्मान मृत्युमपहृत्येत्युच्यते— यत्र यस्मिन्, आसा प्राच्यादीना दिशाम्, अन्त अवसानम्, तत् तत्र, गमयाचकार गमन कृतवानित्येतत् । ननु नास्ति दिशामन्त, कथमन्त गमितवानिति, उच्यते— श्रौतविज्ञानवज्जनावधिनिमित्तकल्पितत्वाद्दिशा तद्विरोधिजनाध्युषित एव देशो दिशामन्त, देशान्तोऽरण्यमिति यद्वत्, इत्यदोष । तत्तत्र गमयित्वा, आसा देवतानाम्, पाप्मन इति द्वितीयाबहुवचनम्, विन्यदधात् विविध न्यग्भावेनादधात्स्थापितवती, प्राणदेवता, प्राणात्माभिमानशून्येष्वन्त्यजनेष्विति सामर्थ्यात्, इन्द्रियससर्गजो हि स इति प्राण्याश्रयतावगम्यते । तस्मात्तमन्त्य जनम्, नेयात् न गच्छेत् सभाषणदर्शनादिभिर्न ससृजेत्, तत्ससर्गे पाप्मना ससर्ग कृत स्यात्, पाप्माश्रयो हि स, तज्जननिवास चान्त दिगन्तशब्दवाच्यम्, नेयात्—जनशून्यमपि, जनमपि तद्देशवियुक्तम्, इत्यभिप्राय । नेदिति परिभयार्थे निपात, इत्थ जनससर्गे, पाप्मान मृत्युम्, अन्ववायानीति— अनु

अव अयानीति अनुगच्छेयमिति, एव भीतो न जनमन्त चेयादिति पूर्वेण सबन्ध ॥

सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मान मृत्युमपहत्याथैना मृत्युमत्यवहत् ॥ ११ ॥

सा वा एषा देवता—तदेतत्प्राणात्मज्ञानकर्मफल वागादीनामग्न्याद्यात्मत्वमुच्यते । अथैना मृत्युमत्यवहत्—यस्मादाध्यात्मिकपरिच्छेदकर पाप्मा मृत्यु प्राणात्मविज्ञानेनापहत, तस्मात्स प्राणोऽपहन्ता पाप्मनो मृत्यो , तस्मात्स एव प्राण , एना वागादिदेवता , प्रकृत पाप्मान मृत्युम्, अतीत्य अवहत् प्रापयत् स्व स्वमपरिच्छिन्नमग्न्यादिदेवतात्मरूपम ॥

स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत्, सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत सोऽग्निरभवत्, सोऽयमग्निः परेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यते ॥ १२ ॥

स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत्— स प्राण , वाचमेव, प्रथमा प्रधानामित्येतत्—उद्गीथकर्मणीतरकरणापेक्षया साध

कतमत्व प्राधान्य तस्या —ता प्रथमामत्यवहत् वहन कृत-वान् । तस्या पुनर्मृत्युमतीत्याढाया किं रूपमित्युच्यते—सा वाक्, यदा यस्मिन्काले, पाप्मान मृत्युम्, अत्यमुन्यत अतीत्यामुन्यत मोचिता स्वयमेव, तदा स अग्नि अभवत्—सा वाक्—पूर्वमप्यग्निरेव सती मृत्युवियोगेऽप्यग्निरेवाभवत् । एतावास्तु विशेषो मृत्युवियोगे—सोऽयमतिक्रान्तोऽग्नि, प-रेण मृत्यु परस्तान्मृत्यो, दीप्यते, प्राङ्मोक्षान्मृत्युप्रतिबद्धो-ऽध्यात्मवागात्मना नेदानीमिव दीप्तिमानासीत्, इदानीं तु मृत्यु परेण दीप्यते मृत्युवियोगात् ॥

अथ प्राणमत्यवहत्, स यदा मृत्युम-त्यमुच्यत स वायुरभवत्, सोऽय वायु परेण मृत्युमतिक्रान्त पवते ॥ १३ ॥

तथा— प्राण प्राणम्— वायुरभवत्, स तु पवते मृत्यु परेणातिक्रान्त । सर्वमन्यदुक्तार्थम् ॥

अथ चक्षुरत्यवहत्, तद्यदा मृत्युमत्य-मुच्यत स आदित्योऽभवत्, सोऽसावा-दित्य परेण मृत्युमतिक्रान्तस्तपति ॥

तथा चक्षुरादित्योऽभवत्, स तु तपति ॥

अथ श्रोत्रमत्यवहत्, तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत ता दिशोऽभवꣳस्ता इमा दिशः परेण मृत्युमतिक्रान्ताः ॥ १५ ॥

तथा श्रोत्र दिशोऽभवन्, दिश प्राच्यादिविभागेनावस्थिता ॥

अथ मनोऽत्यवहत्, तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स चन्द्रमा अभवत्, सोऽसौ चन्द्रः परेण मृत्युमतिक्रान्तो भात्येवꣳ ह वा एनमेषा देवता मृत्युमतिवहति य एवं वेद ॥ १६ ॥

मन चन्द्रमा —भाति। यथा पूर्वयजमान वागाद्यग्न्यादिभावेन मृत्युमत्यवहत्, एवम् एन वर्तमानयजमानमपि, ह वै, एषा प्राणदेवता मृत्युमतिवहति वागाद्यग्न्यादिभावन, एव यो वागादिपञ्चकविशिष्ट प्राण वेद, 'त यथा यथोपासते तदेव भवति' इति श्रुते ॥

अथात्मनेऽन्नाद्यमागायद्यद्धि किंचान्नमद्यतेऽनेनैव तदद्यत इह प्रतितिष्ठति ॥

अथात्मने । यथा वागादिभिरात्मार्थमागान कृतम्, तथा मुख्योऽपि प्राण सर्वप्राणसाधारण प्राजापत्यफलमागान कृत्वा त्रिषु पवमानेषु, अथ अनन्तर शिष्टेषु नवसु स्तोत्रेषु, आत्मने आत्मार्थम्, अन्नाद्यम् अन्न च तदाद्य च अन्नाद्यम्, आगायत् । कर्तु कामसयोगो वाचनिक इत्युक्तम् । कथ पुनस्तदन्नाद्य प्राणेनात्मार्थमागीतमिति गम्यत इत्यत्र हेतुमाह—यत्किंचेति—सामान्यान्नमात्रपरामर्शार्थं, हीति हेतौ, यस्माल्लोके प्राणिभिर्यत्किंचिदन्नमद्यते भक्ष्यते तदनेनैव प्राणेनैव, अन इति प्राणस्याख्या प्रसिद्धा, अन-शब्द सान्त शकटवाची, यस्त्वन्य स्वरान्त स प्राण पर्याय, प्राणेनैव तदद्यत इत्यर्थ, किंच, न केवल प्राणेनाद्यत एवान्नाद्यम्, तस्मिञ्शरीराकारपरिणतेऽन्नाद्ये इह, प्रतितिष्ठति प्राण, तस्मात्प्राणेनात्मन प्रतिष्ठार्थमागीतमन्नाद्यम् । यदपि प्राणेनान्नादन तदपि प्राणस्य प्रतिष्ठार्थमेवेति न वागादिष्विव कल्याणासङ्गजपाप्मसभव प्राणेऽस्ति ॥

ते देवा अब्रुवन्नेतावद्वा इद॰ सर्वं यदन्न तदात्मन आगासीरनु नोऽस्मिन्नन्न आभजस्वेति ते वै माभिसविशतेति त-

थेति त॰ समन्त परिण्यविशन्त । तस्मा-द्यदनेनान्नमत्ति तेनैतास्तृप्यन्त्येव॰ ह वा एन॰ स्वा अभिसविशन्ति भर्ता स्वाना॰ श्रेष्ठ पुर एता भवत्यन्नादोऽधिपतिर्य एव वेद य उ हैवविद॰ स्वेषु प्रति प्रति-बुभूषति न हैवाल भार्येभ्यो भवत्यथ य एवैतमनु भवति यो वैतमनु भार्यान्बुभू-र्षति स हैवाल भार्येभ्यो भवति ॥ १८ ॥

ते देवा । नन्ववधारणमयुक्तम् 'प्राणेनैव तदद्यते' इति, वागादीनामप्यन्ननिमित्तोपकारदर्शनात्, नैष दोष, प्राणद्वार-त्वात्तदुपकारस्य । कथ प्राणद्वारकोऽन्नकृतो वागादीनामुप-कार इत्येतमर्थं प्रदर्शयन्नाह— ते वागादयो देवा, स्ववि-षयद्योतनाद्देवा, अब्रुवन् उक्तवन्तो मुख्य प्राणम्— 'इदम् एतावत्, नातोऽधिकमस्ति, वा इति स्मरणार्थ, इद तत्सर्वमेतावदेव, किम्? यदन्न प्राणस्थितिकरमद्यते लोके, तत्सर्वमात्मने आत्मार्थम्, आगासी आगीतवानसि आगाने-नात्मसात्कृतमित्यर्थ, वय चान्नमन्तरेण स्थातु नोत्सहामहे, अत अनु पश्चात्, न अस्मान्, अस्मिन्नन्ने आत्मार्थे

तवान्ने, आभजस्व आभाजयस्व, णिचोऽश्रवण छान्दसम्, अस्माश्चान्नभागिन कुरु'। इतर आह— 'ते यूय यदि अन्नार्थिन वै, मा माम्, अभिसविशत समन्ततो मामा भिमुख्येन निविशत'— इति एवमुक्तवति प्राणे, तथेति एव मिति, त प्राण परिसमन्त परिसमन्तात्, न्यविशन्त निश्च येनाविशन्त, त प्राण परिवेष्ट्य निविष्टवन्त इत्यर्थ । तथा निविष्टाना प्राणानुज्ञया तेषा प्राणेनैवाद्यमान प्राणस्थितिकर सदन्न तृप्तिकर भवति, न स्वातन्त्र्येणान्नसबन्धो वागादीनाम्। तस्माद्युक्तमेवावधारणम्— 'अनेनैव तदद्यते' इति। तदेव चाह— तस्मात् यस्मात्प्राणाश्रयतयैव प्राणानुज्ञया भिसनिविष्टा वागादिदेवतास्तस्मात्, यदन्नम्, अनेन प्राणेन, अत्ति लोक, तेनान्नेन, एता वागाद्या, तृप्यन्ति। वागाद्या श्रय प्राण यो वद— 'वागादयश्च पञ्च प्राणाश्रया' इति, तमप्येवम्, एव ह वै, स्वा ज्ञातय, अभिसविशन्ति वागादय इव प्राणम्, ज्ञातीनामाश्रयणीयो भवतीत्यभिप्राय । अभिसनिविष्टाना च स्वानाम्, प्राणवदेव वागादीनाम्, स्वान्नेन भर्ता भवति, तथा श्रेष्ठ, पुरोऽग्रत, एता गन्ता, भवति, वागादीनामिव प्राण, तथा अन्नादोऽनामयावी त्यर्थ, अधिपतिराधिष्ठाय च पालयिता स्वतन्त्र पति प्राण-

वदेव वागादीनाम्, य एव प्राण वेद तस्यैतद्यथोक्त फल भवति । किंच य उ हैवविद प्राणविद प्रति, स्वेषु ज्ञातीना मध्ये, प्रति प्रतिकूल, बुभूषति प्रतिस्पर्धीभवितुमिच्छति, सोऽसुरा इव प्राणप्रतिस्पर्धिनो न हैवाल न पर्याप्त, भार्येभ्य भरणीयेभ्य, भवति, भर्तुमित्यर्थ । अथ पुनर्य एव ज्ञातीना मध्ये एतमेवविद वागादय इव प्राणम, अनु अनुगतो भवति, यो वा एतमेवविदम्, अन्वेव अनुवर्तयन्नेव, आत्मीयान्भार्यान्बुभूर्षति भर्तुमिच्छति, यथैव वागादय प्राणानुवृत्त्यात्मबुभूर्षव आसन्, स हैवाल पर्याप्त, भार्येभ्यो भरणीयेभ्य, भवति, भर्तुम्, नेतर स्वतन्त्र । सर्वमेतत्प्राणगुणविज्ञानफलमुक्तम् ॥

कार्यकरणानामात्मत्वप्रतिपादनाय प्राणस्याङ्गिरसत्वमुपन्यस्तम्— 'सोऽयास्य आङ्गिरस' इति, 'अस्माद्धेतोरयमाङ्गिरस' इत्याङ्गिरसत्वे हेतुर्नोक्त, तद्धेतुसिद्ध्यर्थमारभ्यते । तद्धेतुसिद्ध्यायत्त हि कार्यकरणात्मत्व प्राणस्य ॥

अनन्तर च वागादीना प्राणाधीनतोक्ता, सा च कथमुपपादनीयेत्याह—

सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानाꣳहि रसः

प्राणो वा अङ्गाना॒ रस प्राणो हि वा अङ्गाना॒ रसस्तस्माद्यस्मात्कस्माच्चाङ्गा-त्प्राण उत्क्रामति तदेव तच्छुष्यत्येष हि वा अङ्गाना॒ रस ॥ १९ ॥

'सोऽयास्य आङ्गिरस' इत्यादि यथोपन्यस्तमेवोपादीयते उत्तरार्थम् । 'प्राणो वा अङ्गाना रस' इत्येवमन्त वाक्य यथाव्याख्यातार्थमेव पुन स्मारयति । कथम्?— प्राणो वा अङ्गाना रस इति । प्राणो हि, हि-शब्द प्रसिद्धौ, अङ्गाना रस, प्रसिद्धमेतत्प्राणस्याङ्गरसत्व न वागादीनाम्, तस्मा युक्तम् 'प्राणो वा' इति स्मारणम् । कथ पुन प्रसिद्धत्व-मित्यत आह— तस्माच्छब्द उपसहारार्थ उपरित्वेन सब-ध्यते, यस्माद्यतोऽवयवात्, कस्मादनुक्तविशेषात्, यस्मात्क स्मात् यत कुतश्चिच्च, अङ्गाच्छरीरावयवादविशेषितात्, प्राण उत्क्रामत्यपसर्पति, तदेव तत्रैव, तदङ्ग शुष्यति नीरस भवति शोषमुपैति । तस्मादेष हि वा अङ्गाना रस इत्युपसहार । अत कार्यकरणानामात्मा प्राण इत्येतत्सिद्धम् । आत्मापाये हि शोषो मरण स्यात् । तस्मात्तेन जीवन्ति प्राणिन सर्वे । तस्मादपास्य वागादीन्प्राण एवोपास्य इति समुदायार्थ ॥

एष उ । न केवल कार्यकरणयोरेवात्मा प्राणो रूपककर्मभूतयो , किं तर्हि ? ऋग्यजु साम्ना नामभूतानामात्मेति सर्वात्मकतया प्राण स्तुवन्महीकरोत्युपास्यत्वाय—

एष उ एव बृहस्पतिर्वाग्वै बृहती तस्या एष पतिस्तस्मादु बृहस्पतिः ॥ २० ॥

एष उ एव प्रकृत आङ्गिरसो बृहस्पति । कथ बृहस्पतिरिति, उच्यते— वाग्वै बृहती बृहतीच्छन्द षट्त्रिंशदक्षरा । अनुष्टुप्च वाक्, कथम् ? वाग्वा अनुष्टुप्' इति श्रुते , सा च वागनुष्टुब्बृहत्या छन्दस्यन्तर्भवति, अतो युक्तम् 'वाग्वै बृहती' इति प्रसिद्धवद्वक्तुम् । बृहत्या च सर्वा ऋचोऽन्तर्भवन्ति, प्राणसस्तुतत्वात्, 'प्राणो बृहती प्राण ऋच इत्येव विद्यात्' इति श्रुत्यन्तरात्, वागात्मत्वाच्चर्चा प्राणेऽन्तर्भाव , तत्कथमित्याह— तस्या वाचो बृहत्या ऋच , एष प्राण, पति , तस्या निर्वतकत्वात्, कौष्ठ्याभिप्रेरितमारुतनिर्वर्त्या हि ऋक्, पालनाद्वा वाच पति , प्राणेन हि पाल्यते वाक्, अप्राणस्य शब्दोच्चारणसामर्थ्याभावात्, तस्मादु बृहस्पति ऋचा प्राण आत्मेत्यर्थ ॥

एष उ एव ब्रह्मणस्पतिर्वाग्वै ब्रह्म

तस्या एष पतिस्तस्मादु ब्रह्मणस्पति ॥

तथा यजुषाम् । कथम्? एष उ एव ब्रह्मणस्पति । वाग्वै ब्रह्म— ब्रह्म यजु , तच्च वाग्विशेष एव । तस्या वाचो यजुषो ब्रह्मण , एष पति , तस्मादु ब्रह्मणस्पति — पूर्ववत् ॥

कथ पुनरेतदवगम्यते बृहतीब्रह्मणोर्ऋग्यजुष्ट्व न पुनरन्यार्थत्वमिति? उच्यते— वाच अन्ते सामसामानाधिकरण्यनिर्देशात् 'वाग्वै साम' इति । तथा च 'वाग्वै बृहती' 'वाग्वै ब्रह्म' इति च वाक्समानाधिकरणयोर्ऋग्यजुष्ट्व युक्तम् । परिशेषाच्च— साम्न्यभिहिते ऋग्यजुषी एव परिशिष्टे । वाग्विशेषत्वाच्च— वाग्विशेषौ हि ऋग्यजुषी , तस्मात्तयोर्वाचा समानाधिकरणता युक्ता । अविशेषप्रसङ्गाच्च— 'साम' 'उद्गीथ' इति च स्पष्ट विशेषाभिधानत्वम् , तथा बृहतीब्रह्मशब्दयोरपि विशेषाभिधानत्व युक्तम् , अन्यथा अनिर्धारितविशेषयोरानर्थक्यापत्तेश्च, विशेषाभिधानस्य वाङ्मात्रत्वे चोभयत्र पौनरुक्त्यात् , ऋग्यजु सामोद्गीथशब्दाना च श्रुतिष्वेव क्रमदर्शनात् ॥

एष उ एव साम वाग्वै सामैष सा चामश्चेति तत्साम्नः सामत्वम् । यद्वेव

सम प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण तस्माद्वेव सामाश्नुते साम्नः सायुज्य सलोकता य एवमेतत्साम वेद ॥

एष उ एव साम । कथमित्याह— वाग्वै सा यत्किंचि त्स्त्रीशब्दाभिधेय सा वाक्, सर्वस्त्रीशब्दाभिधेयवस्तुविषयो हि सर्वनाम-सा शब्द , तथा अम एष प्राण , सर्वपुंशब्दाभिधेयवस्तुविषयोऽम -शब्द , 'केन मे पौंस्नानि नामान्याप्नोषीति, प्राणेनेति ब्रूयात्, केन मे स्त्रीनामानीति, वाचा' इति श्रुत्यन्तरात्, वाक्प्राणाभिधानभूतोऽय सामशब्द । तथा प्राणनिर्वर्त्यस्वरादिसमुदायमात्र गीति सामशब्देनाभिधीयते, अतो न प्राणवाग्व्यतिरेकेण सामनामास्ति किंचित्, स्वरवर्णादेश्च प्राणनिर्वर्त्यत्वात्प्राणतन्त्रत्वाच्च । एष उ एव प्राण साम । यस्मात् साम सामेति वाक्प्राणात्मकम्— सा चामश्चेति, तत् तस्मात् साम्नो गीतिरूपस्य स्वरादिसमुदायस्य सामत्व तत् प्रगीत भुवि ॥

यत् उ एव सम तुल्य सर्वेण वक्ष्यमाणेन प्रकारेण, त स्माद्वा सामेत्यनेन सबन्ध । वा शब्द सामशब्दलाभनिमि

त्तप्रकारान्तरनिर्देशसामर्थ्यलभ्य । केन पुन प्रकारेण प्राणस्य तुल्यत्वमित्युच्यते—सम प्लुषिणा पुत्तिकाशरीरेण, समो मशकेन मशकशरीरेण, समो नागेन हस्तिशरीरेण, सम एभिस्त्रिभिर्लोकै त्रैलोक्यशरीरेण प्राजापत्येन, समोऽनेन जगद्रूपेण हैरण्यगर्भेण । पुत्तिकादिशरीरेषु गोत्वादिवत्कात्स्न्येन परिसमाप्त इति समत्व प्राणस्य, न पुन शरीरमात्रपरिमाणेनैव, अमूर्तत्वात्सर्वगतत्वाच्च । न च घटप्रासादादिप्रदीपवत्सकोचविकासितया शरीरेषु तावन्मात्र समत्वम् । 'त एते सर्व एव समा सर्वेऽनन्ता ' इति श्रुते । सर्वगतस्य तु शरीरेषु शरीरपरिमाणवृत्तिलाभो न विरुध्यते । एव समत्वात्सामान्य प्राण वेद य श्रुतिप्रकाशितमहत्त्व तस्यैतत्फलम्—अश्नुते व्याप्नोति, साम्न प्राणस्य, सायुज्य सयुग्भाव समानदेहेन्द्रियाभिमानत्वम, सालोक्य समानलोकता वा, भावनाविशेषत , य एवमेतत् यथोक्त साम प्राण वेद—आ प्राणात्माभिमानाभिव्यक्तेरुपास्त इत्यर्थ ॥

एष उ वा उद्गीथ प्राणो वा उत्प्राणेन ह्यीद सर्वमुत्तब्ध वागेव गीथोच्च गीथा चेति स उद्गीथ ॥ २३ ॥

एष उ वा उद्गीथ । उद्गीथो नाम सामावयवो भक्ति

विशेष नोद्गानम्, सामाधिकारात्। कथमुद्गीथ प्राण 'प्राणो वा उत्'—प्राणेन हि यस्मादिदं सर्वं जगत् उत्तब्धम् ऊर्ध्वं स्तब्धमुत्तम्भितं विधृतमित्यर्थः, उत्तब्धार्थावद्योतकोऽयमुच्छब्दः प्राणगुणाभिधायकः, तस्मादुत् प्राणः, वागेव गीथा, शब्दविशेषत्वादुद्गीथभक्तेः, गायतेः शब्दार्थत्वात्सा वागेव, न ह्युद्गीथभक्तेः शब्दव्यतिरेकेण किंचिद्रूपमुत्प्रेक्ष्यते, तस्मा-द्युक्तमवधारणं वागेव गीथेति। उच्च प्राणः, गीथा च प्राण-तन्त्रा वाक्, इत्युभयमेकेन शब्देनाभिधीयते, स उद्गीथः॥

उक्तार्थदार्ढ्यायाख्यायिकारभ्यते—

तद्धापि ब्रह्मदत्तश्चैकितानेयो राजानं भक्षयन्नुवाचायं त्यस्य राजा मूर्धानं वि-पातयताद्यदितोऽयास्य आङ्गिरसोऽन्येनो-दगायदिति वाचा च ह्येव स प्राणेन चो-दगायदिति॥ २४॥

तद्धापि। तत् तत्रैतस्मिन्नुक्तेऽर्थे, हापि आख्यायिकापि श्रूयते ह स्म। ब्रह्मदत्तो नामतः, चिकितानस्यापत्यं चैकिता-नः तदपत्यं युवा चैकितानेयः, राजानं यज्ञे सोमम्, भक्षयन्नु-वाच, किम्? 'अयं चमसस्थो मया भक्ष्यमाणो राजा,

त्यस्य तस्य ममानृतवादिन , मूर्धान शिर , विपातयतात् विस्पष्ट पातयतु ', तोरय तातङादेश , आशिषि लोट्——वि पातयतादिति , यद्यहमनृतवादी स्यामित्यर्थ , कथ पुनरनृ तवादित्वप्राप्तिरिति, उच्यते—' यत् यदि इतोऽस्मात्प्रकृता त्प्राणाद्वाक्सयुक्तात् , अयास्य — मुरयप्राणाभिधायकेनाया स्याङ्गिरसशब्देनाभिधीयते विश्वसृजा पूर्वर्षीणा सत्रे उद्गा- ता— सोऽन्येन देवतान्तरेण वाक्प्राणव्यतिरिक्तेन, उदगा यत् उद्गान कृतवान् , ततोऽहमनृतवादी स्याम् , तस्य मम देवता विपरीतप्रतिपत्तुर्मूर्धान विपातयतु ' इत्येव शपथ चका रेति विज्ञाने प्रत्ययकर्तव्यतादार्ढ्य दर्शयति । तमिममारया- यिकानिर्धारितमर्थ स्वेन वचसोपसहरति श्रुति — वाचा च प्राणप्रधानया प्राणेन च स्वस्यात्मभूतेन, स अयास्य आङ्गिरस उद्गाता, उदगायत् इत्येषोऽर्थो निर्धारित शप- थेन ॥

तस्य हैतस्य साम्नो य. स्व वेद भवति हास्य स्व तस्य वै स्वर एव स्व तस्मादा- र्त्विज्य करिष्यन्वाचि स्वरमिच्छेत तया वाचा स्वरसपन्नयार्त्विज्य कुर्यात्तस्मा- द्यज्ञे स्वरवन्त दिदृक्षन्त एव । अथो यस्य

**स्व भवति भवति हास्य स्व य एवमेत-
त्साम्नः स्वं वेद ॥ २५ ॥**

तस्य हैतस्य । तस्येति प्रकृत प्राणमभिसबध्नाति । ह एतस्येति मुख्य व्यपदिशत्यभिनयेन । साम्न सामशब्दवाच्यस्य प्राणस्य, य स्व धनम्, वेद, तस्य ह किं स्यात् ? भवति हास्य स्वम् । फलेन प्रलोभ्याभिमुखीकृत्य शुश्रूषवे आह— तस्य वै साम्न स्वर एव स्वम् । स्वर इति कण्ठगत माधुर्यम्, तदेवास्य स्व विभूषणम्, तेन हि भूषित मृद्धिमल्लक्ष्यत उद्गानम्, यस्मादेव तस्मात् आर्त्विज्यम् ऋत्विक्कर्मोद्गानम्, करिष्यन्, वाचि विषये, वाचि वागाश्रितम्, स्वरम्, इच्छेत इच्छेत्, साम्नो धनवत्ता स्वरेण चिकीर्षुरुद्गाता । इद तु प्रासङ्गिक विधीयते, साम्न सौस्वर्येण स्वरवत्त्वप्रत्यये कर्तव्ये, इच्छामात्रेण सौस्वर्यं न भवतीति, दन्तधावनतैलपानादि सामर्थ्यात्कर्तव्यमित्यर्थ । तयैव सस्कृतया वाचा स्वरसपन्नया आर्त्विज्य कुर्यात् । तस्मात्— यस्मात्साम्न स्वभूत स्वर तेन स्वेन भूषित साम, अतो यज्ञे स्वरवन्तम् उद्गातारम्, दिदृक्षन्त एव द्रष्टुमिच्छन्त्येव, धनिनमिव लौकिका । प्रसिद्ध हि लोके— अथो अपि, यस्य स्व धन भवति, त धनिन दिदृक्षन्ते— इति ।

सिद्धस्य गुणविज्ञानफलसबन्धस्योपसहार क्रियते— भवति हास्य स्वम्, य एवमेतत्साम्न स्व वेदेति ॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णं वेद भवति हास्य सुवर्णं तस्य वै स्वर एव सुवर्णं भवति हास्य सुवर्णं य एवमेतत्साम्न सुवर्णं वेद ॥ २६ ॥

अथान्यो गुण सुवर्णवत्तालक्षणो विधीयते । असावपि सौस्वर्यमेव । एतावान्विशेष —पूर्वं कण्ठगतमाधुर्यम्, इद तु लाक्षणिक सुवर्णशब्दवाच्यम् । तस्य हैतस्य साम्नो य सुवर्णं वेद, भवति हास्य सुवर्णम्, सुवर्णशब्दसामान्यात्स्वरसुवर्णयो । लौकिकमेव सुवर्णं गुणविज्ञानफल भवतीत्यर्थ । तस्य वै स्वर एव सुवर्णम् । भवति हास्य सुवर्णं य एवमेतत्साम्न सुवर्णं वेदेति पूर्ववत्सर्वम् ॥

तस्य हैतस्य साम्नो य' प्रतिष्ठां वेद प्रति ह तिष्ठति तस्य वै वागेव प्रतिष्ठा वाचि हि खल्वेष एतत्प्राणः प्रतिष्ठितो गीयतेऽन्न इत्यु हैक आहु' ॥ २७ ॥

तथा प्रतिष्ठागुण विधित्सन्नाह— तस्य हैतस्य साम्नो य प्रतिष्ठा वेद, प्रतितिष्ठत्यस्यामिति प्रतिष्ठा वाक्, ता प्रतिष्ठा साम्नो गुणम, यो वेद स प्रतितिष्ठति ह । 'त यथा यथोपासते' इति श्रुतेस्तद्गुणत्व युक्तम । पूर्ववत्फलेन प्रति लोभिताय का प्रतिष्ठेति शुश्रूषव आह— तस्य वै साम्नो वागेव । वागिति जिह्वामूलादीना स्थानानामाख्या, सैव प्रतिष्ठा । तदाह— वाचि हि जिह्वामूलादिषु हि यस्मा त्प्रतिष्ठित सन्नेष प्राण एतद्गान गीयते गीतिभावमापद्यते, तस्मात्साम्न प्रतिष्ठा वाक् । अन्ने प्रतिष्ठितो गीयत इत्यु ह एके अन्ये आहु , इह प्रतितिष्ठतीति युक्तम् । अनिन्दित-त्वादेकीयपक्षस्य विकल्पेन प्रतिष्ठागुणविज्ञान कुर्यात— वाग्वा प्रतिष्ठा, अन्न वेति ॥

अथातः पवमानानामेवाभ्यारोह. स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौति स यत्र प्रस्तुयात्तदेतानि जपेत् । असतो मा सद्ग-मय तमसो मा ज्योतिर्गमय मृत्योर्मामृत गमयेति स यदाहासतो मा सद्गमयेति मृत्युर्वा असत्सदमृत मृत्योर्मामृत गम

यामृत मा कुर्वित्येवैतदाह तमसो मा ज्योतिर्गमयेति मृत्युर्वै तमो ज्योतिरमृत मृत्योर्मामृत गमयामृत मा कुर्वित्येवैतदाह मृत्योर्मामृत गमयेति नात्र तिरोहितमिवास्ति । अथ यानीतराणि स्तोत्राणि तेष्वात्मनेऽन्नाद्यमागायेत्तस्मादु तेषु वर वृणीत य काम कामयेत त स एष एवविदुद्गातात्मने वा यजमानाय वा य काम कामयते तमागायति तद्धैतल्लोकजिदेव न हैवालोक्यताया आशास्ति य एवमेतत्साम वेद ॥ २८ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीय ब्राह्मणम् ॥

एव प्राणविज्ञानवतो जपकर्म विधित्स्यते । यद्विज्ञानवतो जपकर्मण्यधिकारस्तद्विज्ञानमुक्तम् । अथानन्तरम् , यस्माच्चैव विदुषा प्रयुज्यमान देवभावायाभ्यारोहफल जपकर्म, अत तस्मात् तद्विधीयते इह । तस्य चोद्गीथसम्बन्धात्सर्वत्र प्राप्तौ पवमानानामिति वचनात् , पवमानेषु त्रिष्वपि कर्तव्यताया

प्रामायाम्, पुन कालसकोच करोति— स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौति । स प्रस्तोता, यत्र यस्मिन्काले, साम प्रस्तुयात्प्रारभेत, तस्मिन्काल एतानि जपेत् । अस्य च जपकर्मण आख्या अभ्यारोह इति । आभिमुख्येनारोहत्यनेन जपकर्मणैवविद्देवभावमात्मानमित्यभ्यारोह । एतानीति बहुवचनात्त्रीणि यजूषि । द्वितीयानिर्देशाद्ब्राह्मणोत्पन्नत्वाच्च यथापठित एव स्वर प्रयोक्तव्यो न मान्त्र । याजमान जपकर्म ॥

एतानि तानि यजूषि— 'असतो मा सद्गमय' 'तमसो मा ज्योतिर्गमय' 'मृत्योर्माऽमृत गमय' इति । मन्त्राणामर्थस्तिरोहितो भवतीति स्वयमेव व्याचष्टे ब्राह्मण मन्त्रार्थम्— स मन्त्र, यदाह यदुक्तवान्, कोऽसावर्थ इत्युच्यते— 'असतो मा सद्गमय' इति । मृत्युर्वा असत्—स्वाभाविककर्मविज्ञाने मृत्युरित्युच्येते, असत् अत्यन्ताधोभावहेतुत्वात्, सत् अमृतम्—सत् शास्त्रीयकर्मविज्ञाने, अमरणहेतुत्वादमृतम । तस्मादसत असत्कर्मणोऽज्ञानाच्च, मा माम्, सत् शास्त्रीयकर्मविज्ञाने, गमय, देवभावसाधनात्मभावमापादयेत्यर्थ । तत्र वाक्यार्थमाह—अमृत मा कुर्वित्येवैतदाहेति । तथा तमसो मा ज्योतिर्गमयेति । मृत्युर्वै तम, सर्व ह्यज्ञानमावरणात्मकत्वात्त-

म , तदेव च मरणहेतुत्वान्मृत्यु । ज्योतिरमृत पूर्वोक्तविपरीत दैव स्वरूपम् । प्रकाशात्मकत्वाज्ज्ञान ज्योति , तदेवामृतम् अविनाशात्मकत्वात् , तस्मात्तमसो मा ज्योतिर्गमयेति । पूर्व वन्मृत्योर्मामृत गमयेत्यादि , अमृत मा कुर्वित्येवैतदाह— दैव प्राजापत्य फलभावमापादयेत्यर्थ । पूर्वो मन्त्रोऽसाधन स्वभावात्साधनभावमापादयेति , द्वितीयस्तु साधनभावादप्य ज्ञानरूपात्साध्यभावमापादयेति । मृत्योर्मामृत गमयेति पूर्व- योरेव मन्त्रयो समुच्चितोऽर्थस्तृतीयेन मन्त्रेणोच्यत इति प्रसिद्धार्थतैव । नात्र तृतीये मन्त्रे तिरोहितमन्तर्हितमिवार्थ- रूप पूर्वयोरिव मन्त्रयोरस्ति, यथाश्रुत एवार्थ ॥

याजमानमुद्गान कृत्वा पवमानेषु त्रिषु, अथानन्तर यानीतराणि शिष्टानि स्तोत्राणि, तेष्वात्मनेऽन्नाद्यमागायेत्— प्राणविदुद्गाता प्राणभूत प्राणवदेव । यस्मात्स एष उद्गाता एव प्राण यथोक्त वेत्ति, अत प्राणवदेव त काम साध यितु समर्थ , तस्माद्यजमानस्तेषु स्तोत्रेषु प्रयुज्यमानेषु वर वृणीत , य काम कामयेत त काम वर वृणीत प्राथ- येत । यस्मात्स एष एवविदुद्गातेति तस्मात्छन्दात्प्रागेव सबध्यते । आत्मने वा यजमानाय वा य काम कामयत इच्छत्युद्गाता, तमागायत्यागानेन साधयति ॥

एव तावज्ज्ञानकर्मभ्या प्राणात्मापत्तिरित्युक्तम्, तत्र ना स्त्याशङ्कासभव । अत कर्मापाये प्राणापत्तिर्भवति वा न वे त्याशङ्क्यते, तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह— तद्धैतल्लोकजिदे-वेति । तद्ध तदतत्प्राणदर्शन कर्मवियुक्त केवलमपि, लोकजि-देवेति लोकसाधनमेव । न ह एव अलोक्यतायै अलोकार्ह त्वाय, आशा आशसन प्रार्थनम्, नैवास्ति ह । न हि प्राणा-त्मन्युत्पन्नात्माभिमानस्य तत्प्राप्त्याशसन सभवति । न हि ग्रामस्थ कदा ग्राम प्राप्नुयामित्यरण्यस्थ इवाशास्ते । अस निकृष्टविषये ह्यनात्मन्याशसनम्, न तत्स्वात्मनि सभवति । तस्मान्नाशास्ति— कदाचित्प्राणात्मभाव न प्रतिपद्येयेति ॥

कस्यैतत् । य एवमेतत्साम प्राण यथोक्त निर्धारितम हिमान वेद— 'अहमस्मि प्राण इन्द्रियविषयासङ्गैरासुरै पाप्मभिरधर्षणीयो विशुद्ध, वागादिपञ्चक च मदाश्रयत्वा-दग्न्याद्यात्मरूप स्वाभाविकविज्ञानोत्थेन्द्रियविषयासङ्गजनि-तासुरपाप्मदोषवियुक्तम्, सर्वभूतेषु च मदाश्रयान्नाद्योपयोग-बन्धनम्, आत्मा चाह सर्वभूतानाम्, आङ्गिरसत्वात्, ऋग्यजु सामोद्गीथभूतायाश्च वाच आत्मा, तद्व्याप्तेस्तन्निर्वर्तक-त्वाच्च, मम साम्नो गीतिभावमापद्यमानस्य बाह्य धन भूषण सौस्वर्यम्, ततोऽप्यन्तरतर सौवर्ण्य लाक्षणिक सौस्वर्यम्,

गीतिभावमापद्यमानस्य मम कण्ठादिस्थानानि प्रतिष्ठा, एव गुणोऽह पुत्तिकादिशरीरेषु कार्त्स्न्येन परिसमाप्त, अमूर्त त्वात्सर्वगतत्वाच्च’— इति आ एवमभिमानाभिव्यक्तेर्वेद उपास्ते इत्यर्थ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीय ब्राह्मणम् ॥
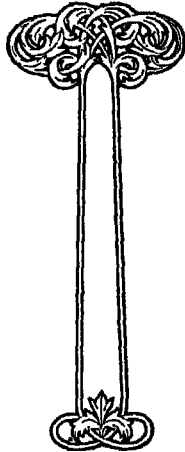
चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत्सोऽहमस्मीत्यग्रे व्याहरत्ततोऽहंनामाभवत्तस्मादप्येतर्ह्यामन्त्रितोऽहमयमित्येवाग्र उक्त्वाथान्यन्नाम प्रब्रूते यदस्य भवति स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात्सर्वान्पाप्मन औषत्तस्मात्पुरुष ओषति ह वै स तं योऽस्मात्पूर्वो बुभूषति य एवं वेद ॥ १ ॥

आत्मैवेदमग्र आसीत् । ज्ञानकर्मभ्यां समुच्चिताभ्यां प्रजापतित्वप्राप्तिर्व्याख्याता, केवलप्राणदर्शनेन च— 'तद्धैतल्लोकजिदेव' इत्यादिना । प्रजापतेः फलभूतस्य सृष्टिस्थितिसंहारेषु जगतः स्वातन्त्र्यादिविभूत्युपवर्णनेन ज्ञानकर्मणोर्वैदिकयोः फलोत्कर्षो वर्णयितव्य इत्येवमर्थमारभ्यते । तेन च कर्मकाण्डविहितज्ञानकर्मस्तुतिः कृता भवेत्साम

थ्यर्थात् । विवक्षित त्वेतत्— सर्वमप्येतज्ज्ञानकर्मफल ससार एव, भयारत्यादियुक्तत्वश्रवणात्कार्यकरणलक्षणत्वाच्च स्थूलव्यक्तानित्यविषयत्वाच्चेति । ब्रह्मविद्याया केवलाया वक्ष्यमाणाया मोक्षहेतुत्वमित्युत्तरार्थं चेति । न हि ससारविषयात्साध्यसाधनादिभेदलक्षणादविरक्तस्यात्मैकत्वज्ञानविषयेऽधिकार , अतृषितस्येव पाने । तस्माज्ज्ञानकर्मफलोत्कर्षोपवर्णनमुत्तरार्थम् । तथा च वक्ष्यति— 'तदेतत्पदनीयमस्य' 'तदेतत्प्रेय पुत्रात्' इत्यादि ॥

आत्मैव आत्मेति प्रजापति प्रथमोऽण्डज शरीर्यभिधीयते । वैदिकज्ञानकर्मफलभूत स एव— किम्? इद शरीरभेदजात तेन प्रजापतिशरीरेणाविभक्तम् आत्मैवासीत् अग्रे प्राकशरीरान्तरोत्पत्ते । स च पुरुषविध पुरुषप्रकार शिर पाण्यादिलक्षणो विराट्, स एव प्रथम सभूतोऽनुवीक्ष्यान्वालोचन कृत्वा— 'कोऽह किंलक्षणो वास्मि' इति, नान्यद्वस्त्वन्तरम्, आत्मन प्राणपिण्डात्मकात्कार्यकरणरूपात्, नापश्यत् न ददर्श । केवल त्वात्मानमेव सर्वात्मान मपश्यत् । तथा पूर्वजन्मश्रौतविज्ञानसस्कृत 'सोऽह प्रजापति , सर्वात्माहमस्मि' इत्यग्रे व्याहरत् व्याहृतवान् । तत तस्मात्, यत पूर्वज्ञानसस्कारादात्मानमेवाहमित्यभ्यधादग्रे

तस्मात्, अहन्नामाभवत्, तस्योपनिषदहमिति श्रुतिप्रद-र्शितमेव नाम वक्ष्यति, तस्मात्, यस्मात्कारणे प्रजापतावेव वृत्त तस्मात्, तत्कार्यभूतेषु प्राणिष्वेतर्हि एतस्मिन्नपि काल, आमन्त्रित कस्त्वमित्युक्त सन्, 'अहमयम्' इत्येवाग्रे उक्त्वा कारणात्माभिधानेनात्मानमभिधायाग्रे, पुनर्विशेषना-मजिज्ञासवे अथ अनन्तर विशेषपिण्डाभिधानम् 'देवदत्त' 'यज्ञदत्त' वेति प्रब्रूत कथयति— यन्नामास्य विशेषपि-ण्डस्य मातापितृकृत भवति, तत्कथयति। स च प्रजापति, अतिक्रा तजन्मनि सम्यक्कर्मज्ञानभावनानुष्ठानै साधकाव स्थायाम, यदस्मात्, कमज्ञानभावनानुष्ठानै प्रजापतित्व प्र तिपित्सूना पूर्व प्रथम सन्, अस्मात्प्रजापतित्वप्रतिपित्सुसमु-दायात्सर्वस्मात्, आदौ औषत् अदहत्, किम्? आ-सङ्गाज्ञानलक्षणान्सर्वान्पाप्मन प्रजापतित्वप्रतिबन्धकारणभू-तान्, यस्मादेव तस्मात्पुरुष — पूर्वमौषदिति पुरुष। यथाय प्रजापतिरोषित्वा प्रतिबन्धकान्पाप्मन सर्वान्, पुरुष प्रजापतिरभवत्, एवमन्योऽपि ज्ञानकर्मभावनानुष्ठा-नवह्निना केवल ज्ञानबलाद्वा ओषति भस्मीकरोति ह वै स तम्— कम्? योऽस्माद्विदुष पूर्व प्रथम प्रजापतिर्बुभूषति भवितुमिच्छति तमित्यर्थ। त दर्शयति— य एव वेदेति,

भीत । किंचास्मदादिवदेव भयहेतुविपरीतदर्शनापनादकारण यथाभूतात्मदर्शनम् । सोऽयं प्रजापति ईक्षाम् ईक्षण चक्रे कृतवान्ह । कथमित्याह— यत् यस्मात् मत्तोऽन्यत् आत्मव्यतिरेकेण वस्त्वन्तर प्रतिद्वन्द्वीभूत नास्ति, तस्मिन्नात्मविनाशहेत्वभावे, कस्मान्नु बिभेमि इति । तत एव यथाभूतात्मदर्शनादस्य प्रजापतेर्भय वीयाय विस्पष्टमपगतवत् । तच्च प्रजापतेर्यद्भय तत्केवलाविद्यानिमित्तमेव परमार्थदर्शनेऽनुपपन्नमित्याह—कस्माद्ध्यभेष्यत ? किमित्यसौ भीतवान ? परमार्थनिरूपणाया भयमनुपपन्नमेवेत्यभिप्राय । यस्माद्द्वितीयाद्वस्त्वन्तराद्वै भय भवति, द्वितीय च वस्त्वन्तरमविद्याप्रत्युपस्थापितमेव । न ह्यदृश्यमान द्वितीय भयजन्मनो हेतु , ‘ तत्र को मोह क शोक एकत्वमनुपश्यत ’ इति मन्त्रवर्णात् । यच्चैकत्वदर्शनेन भयमपनुनोद, तद्युक्तम् , कस्मात् ? द्वितीयाद्वस्त्वन्तराद्वै भय भवति , तदेकत्वदर्शनेन द्वितीयदर्शनमपनीतमिति नास्ति यत ॥

अत्र चोदयन्ति—कुत प्रजापतेरेकत्वदर्शन जातम् ? को वास्मा उपदिदेश ? अथानुपदिष्टमेव प्रादुरभूत्, अस्मदादेरपि तथा प्रसङ्ग । अथ जन्मान्तरकृतसंस्कारहेतुकम् , एकत्वदर्शनानर्थक्यप्रसङ्ग । यथा प्रजापतेरतिक्रान्तजन्माव-

स्थस्यैकत्वदर्शन विद्यमानमप्यविद्याबन्धकारण नापनिन्ये, यतोऽविद्यासयुक्त एवाय जातोऽबिभेत्, एव सर्वेषामेकत्वदर्शनानर्थक्य प्राप्नोति । अन्त्यमेव निवर्तकमिति चेत्, न, पूर्ववत्पुन प्रसङ्गेनानैकान्त्यात् । तस्मादनर्थकमेवैकत्वदर्शनमिति ॥

नैष दोष , उत्कृष्टहेतूद्भवत्वाल्लोकवत् । यथा पुण्यकर्मोद्भवैर्विविक्तै कार्यकरणै सयुक्ते जन्मनि सति प्रज्ञामेधास्मृतिवैशारद्य दृष्टम, तथा प्रजापतेर्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यविपरीतहेतुसर्वपाप्मदाहाद्विशुद्धै कार्यकरणै सयुक्तमुत्कृष्ट जन्म, तदुद्भव चानुपदिष्टमेव युक्तमेकत्वदर्शन प्रजापते । तथा च स्मृति — 'ज्ञानमप्रतिघ यस्य वैराग्य च प्रजापते । ऐश्वर्य चैव धर्मश्च सहसिद्ध चतुष्टयम' इति ॥ सहसिद्धत्वे भयानुपपत्तिरिति चेत्— न ह्यादित्येन सह तम उदेति— न, अन्यानुपदिष्टार्थत्वात्सहसिद्धवाक्यस्य । श्रद्धातात्पर्यप्रणिपातादीनामहेतुत्वमिति चेत्— स्यान्मतम्— 'श्रद्धावाँल्लभते ज्ञान तत्पर सयतेन्द्रिय' 'तद्विद्धि प्रणिपातेन' इत्येवमादीना श्रुतिस्मृतिविहिताना ज्ञानहेतूनामहेतुत्वम्, प्रजापतेरिव जन्मान्तरकृतधर्महेतुत्वे ज्ञानस्येति चेत्, न, निमित्तविकल्पसमुच्चयगुणवदगुणवत्त्वभेदोपपत्ते । लोके

हि नैमित्तिकाना कार्याणा निमित्तभेदोऽनेकधा विकल्प्यते। तथा निमित्तसमुच्चय। तेषा च विकल्पितताना समुच्चितताना च पुनर्गुणवदगुणवत्त्वकृतो भेदो भवति। तद्यथा—रूपज्ञान एव तावन्नैमित्तिके कार्ये तमसि विनालोकन चक्षूरूपसनिकर्षो नक्तचराणा रूपज्ञाने निमित्त भवति, मन एव केवल रूपज्ञाननिमित्त योगिनाम्, अस्माक तु सनिकर्षालोकाभ्या सह तथादित्यचन्द्राद्यालोकभेदै समुच्चिता निमित्तभेदा भवन्ति, तथालोकविशेषगुणवदगुणवत्त्वेन भेदा स्यु। एवमेवात्मैकत्वज्ञानेऽपि कचिज्जन्मान्तरकृत कर्म निमित्त भवति, यथा प्रजापते। कचित्तपो निमित्तम्, 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व' इति श्रुते। कचित् 'आचार्यवान्पुरुषो वेद' 'श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानम्' 'तद्विद्धि प्रणिपातेन' 'आचार्याद्धैव' 'ज्ञातव्यो द्रष्टव्य श्रोतव्य' इति श्रुतिस्मृतिभ्य एकान्तज्ञानलाभनिमित्तत्व श्रद्धाप्रभृतीनाम् अधर्मादिनिमित्तवियोगहेतुत्वात्, वेदान्तश्रवणमननिदिध्यासनाना च साक्षाज्ज्ञेयविषयत्वात्, पापादिप्रतिबन्धक्षये चात्ममनसो, भूतार्थज्ञाननिमित्तस्वाभाव्यात्। तस्मादहेतुत्व न जातु ज्ञानस्य श्रद्धाप्रणिपातादीनामिति॥

स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते

स द्वितीयमैच्छत्। स हैतावानास यथा स्त्रीपुमा॑ंसौ सपरिष्वक्तौ स इममेवा-त्मान द्वेधापातयत्तत॰ पतिश्च पत्नी चा-भवता तस्मादिदमर्धबृगलमिव स्व इति ह स्माह याज्ञवल्क्यस्तस्मादयमाकाश स्त्रिया पूर्यत एव ता॑ंसमभवत्ततो मनु-ष्या अजायन्त ॥ ३ ॥

इतश्च ससारविषय एव प्रजापतित्वम् , यत स प्रजापति वै नैव रेमे रतिं नान्वभवत् ,— अरत्याविष्टोऽभूदित्यर्थ — अस्मदादिवदेव यत , इदानीमपि तस्मादेकाकित्वादिधर्मव त्त्वात् एकाकी न रमते रतिं नानुभवति । रतिर्नामेष्टार्थ-सयोगजा क्रीडा । तत्प्रसङ्गिन इष्टवियोगान्मनस्याकुलीभा वोऽरतिरित्युच्यते । स तस्या अरतेरपनोदाय द्वितीयमर-त्यपघातसमर्थं स्त्रीवस्तु ऐच्छत् गृद्धिमकरोत् । तस्य चैव स्त्रीविषय गृध्यत स्त्रिया परिष्वक्तस्येवात्मनो भावो बभूव । स तेन सत्येप्सुत्वात एतावान् एतत्परिमाण आस बभूव ह । किंपरिमाण इत्याह—यथा लोक स्त्रीपुमासावरत्यपनोदाय सपरिष्वक्तौ यत्परिमाणौ स्याताम , तथा तत्परिमाण , बभू-

वेत्यर्थ । स तथा तत्परिमाणमेवमात्मान द्वेधा द्विप्रकारम् अपातयत् पातितवान । इममेवेत्यवधारण मूलकारणाद्विराजो विशेषणार्थम् । न क्षीरस्य सर्वोपमर्देन दधिभावापत्तिवद्विराट् सर्वोपमर्देनैतावानास कि तर्हि ? आत्मना व्यवस्थितस्यैव विराज सत्यसकल्पत्वादात्मव्यतिरिक्त स्त्रीपुसपरिष्वक्तपरिमाण शरीरान्तर बभूव । स एव च विराट् तथाभूत —'स हैतावानास' इति सामानाधिकरण्यात् । तत तस्मात्पातनात् पतिश्च पत्नी चाभवताम् इति दपत्योर्निर्वचन लौकिकयो , अत एव तस्मात्—यस्मादात्मन एवार्ध पृथग्भूत —येय स्त्री—तस्मात्—इद शरीरमात्मनोऽर्धबृगलम्—अर्ध च तत् बृगल विदल च तदर्धबृगलम् , अधविदलमिवेत्यर्थ । प्राक्स्त्र्युद्वहनात्कस्यार्धबृगलमित्युच्यते—स्व आत्मन इति । एवमाह स्म उक्तवान्किल, याज्ञवल्क्य —यज्ञस्य वल्को वक्ता यज्ञवल्कस्तस्यापत्य याज्ञवल्क्यो दैवरातिरित्यर्थ , ब्रह्मणो वा अपत्यम् । यस्मादय पुरुषार्ध आकाश स्त्र्यर्धशून्य , पुनरुद्वहनात्तस्मात्पूर्यते स्त्र्यर्धेन, पुन सपुटीकरणेनेव विदलार्ध । ता स प्रजापतिर्मन्वाख्य शतरूपाख्यामात्मनो दुहितर पत्नीत्वेन कल्पिता समभवत् मैथुनमुपगतवान् । तत तस्मात्तदुपगमनात् मनुष्या अजायन्त उत्पन्ना ॥

सो हेयमीक्षाचक्रे कथ नु मात्मन एव जनयित्वा सभवति हन्त तिरोऽसानीति सा गौरभवदृषभ इतरस्ता ँ समेवाभवत्ततो गावोऽजायन्त वडवेतराभवदश्ववृष इतरो गर्दभीतरा गर्दभ इतरस्ता ँ समेवाभवत्तत एकशफमजायताजेतराभवद्बस्त इतरोऽविरितरा मेष इतरस्ता ँ समेवाभवत्ततोऽजावयोऽजायन्तैवमेव यदिद किच मिथुनमा पिपीलिकाभ्यस्तत्सर्वमसृजत ॥ ४ ॥

सा शतरूपा उ ह इयम्—सेय दुहितृगमने स्मार्त प्रतिषेधमनुस्मरन्ती ईक्षाचक्र । 'कथ न्विदमकृत्यम्, यन्मा माम् आत्मन एव जनयित्वा उत्पाद्य सभवति उपगच्छति, यद्यप्यय निघृण, अह हन्तेदानीं तिरोऽसानि जात्यन्तरेण तिरस्कृता भवानि' इत्यवमीक्षित्वा असौ गौरभवत् । उत्पाद्य प्राणिकर्मभिश्चोद्यमानाया पुन पुन सैव मति शतरूपाया मनोश्चाभवत् । ततश्च ऋषभ इतर । ता समवा भवदित्यादि पूर्ववत् । ततो गावोऽजायन्त । तथा वडवे

तराभवत् अश्ववृष इतर । तथा गर्दभीतरा गर्दभ इतर । तत्र वडवाश्ववृषादीना मगमात्तत एकशफम् एकखुरम् अश्वाश्वतरगर्दभाख्य त्रयमजायत । तथा अजा इतराभवत्, बस्तश्छाग इतर । तथाविरितरा, मेष इतर । ता सम वाभवत् । ता तामिति वीप्सा । तामजा तामविं चेति समभवदेवेत्यर्थ । ततोऽजाश्चावयश्चाजावयोऽजायन्त । एव मेव यदिद किंच यत्किंचेद मिथुन स्त्रीपुसलक्षण द्वन्द्वम्, आ पिपीलिकाभ्य पिपीलिकाभि सह अनेनैव न्यायेन तत्सर्वमसृजत जगत्सृष्टवान ॥

सोऽवेदह वाव सृष्टिरस्म्यहꣳ हीदꣳ सर्वमसृक्षीति तत सृष्टिरभवत्सृष्ट्याꣳ हास्यैतस्या भवति य एव वेद ॥ ५ ॥

स प्रजापति सर्वमिद जगत्स्रष्टा अवेत । कथम्? अह वाव अहमेव, सृष्टि — सृज्यत इति सृष्ट जगदुच्यते सृष्टिरिति— यन्मया सृष्ट जगत् मदभेदत्वादहमेवास्मि, न मत्तो व्यतिरिच्यते, कुत एतत्? अह हि यस्मात्, इद सर्व जगत् असृक्षि सृष्टवानस्मि, तस्मादित्यर्थ । यस्मात्सृष्टिशब्देनात्मानमेवाभ्यधात्प्रजापति तत तस्मात् सृष्टि-

रभवन् सृष्टिनामाभवत् सृष्टया जगति ह अस्य प्रजापते एत स्याम् एतस्मिञ्जगति, स प्रजापतिवत्स्रष्टा भवति स्वात्मनो ऽनन्यभूतस्य जगत , क ? य एव प्रजापतिवद्यथोक्त स्वा त्मनोऽनन्यभूत जगत् 'माध्यात्माधिभूताधिदैव जगदहम स्मि' इति वेद ॥

अथेत्यभ्यमन्थत्स मुखाच्च योनेर्हस्ता-भ्या चाग्निमसृजत तस्मादेतदुभयमलो-मकमन्तरतोऽलोमका हि योनिरन्तरत । तद्यदिदमाहुरमु यजामु यजेत्येकैक देव-मेतस्यैव सा विसृष्टिरेष उ ह्येव सर्वे दे-वा । अथ यत्किंचेदमार्द्रं तद्रेतसोऽसृज-त तदु सोम एतावद्वा इद५ सर्वमन्न चै-वान्नादश्च सोम एवान्नमग्निरन्नाद सैषा ब्रह्मणोऽतिसृष्टि । यच्छ्रेयसो देवानसृ जताथ यन्मर्त्य सन्नमृतानसृजत तस्मा-दतिसृष्टिरतिसृष्टया५ हास्यैतस्या भवति य एव वेद ॥ ६ ॥

एव स प्रजापतिर्जगदिद मिथुनात्मक सृष्ट्वा ब्राह्मणादि वर्णनियन्त्रीर्देवता सिसृक्षुरादौ——अथ इति-शब्दद्वयमभिनयप्रदर्शनार्थम्——अनेन प्रकारेण मुख हस्तौ प्रक्षिप्य अभ्यमन्थत् आभिमुख्येन मन्थनमकरोत्। स मुख हस्ताभ्या मथित्वा, मुखाच्च योने हस्ताभ्या च योनिभ्याम्, अग्नि ब्राह्मणजातेरनुग्रहकर्तारम्, असृजत सृष्टवान। यस्माद्दाहकस्याग्नेर्योनिरेतदुभयम्——हस्तौ मुख च, तस्मात् उभयमप्येतत अलोमक लोमविवर्जितम्, किं सर्वमेव? न, अन्तरत अभ्यन्तरत। अस्ति हि योन्या सामान्यमुभयस्यास्य। किम्? अलोमका हि योनिरन्तरत स्त्रीणाम्। तथा ब्राह्मणोऽपि मुखादेव जज्ञे प्रजापते। तस्मादेकयोनित्वाज्ज्येष्ठेनेवानुजोऽनुगृह्यते, अग्निना ब्राह्मण। तस्माद्ब्राह्मणोऽग्निदेवत्यो मुखवीर्यश्चेति श्रुतिस्मृतिसिद्धम। तथा बलाश्रयाभ्या बाहुभ्या बलभिदादिक क्षत्रियजातिनियन्तार क्षत्रिय च। तस्मादैन्द्र क्षत्र बाहुवीर्य चेति श्रुतौ स्मृतौ चावगतम्। तथोरुत ईहा चेष्टा तदाश्रयाद्वस्वादिलक्षण विशो नियन्तार विश च। तस्मात्कृष्यादिपरो वस्वादिदेवत्यश्च वैश्य। तथा पूषण पृथ्वीदैवत शूद्र च पद्भ्या परिचरणक्षममसृजतेति——श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धे। तत्र क्षत्रादिदेवतासर्गमिहानुक्त वक्ष्यमा-

णमप्युक्तवदुपसहरति सृष्टिसाकल्यानुकीर्त्यै । यथेय श्रुति र्व्यवस्थिता तथा प्रजापतिरेव सर्वे देवा इति निश्चितो ऽर्थ , स्रष्टुरनन्यत्वात्सृष्टानाम् , प्रजापतिनैव तु सृष्टत्वा- द्देवानाम् । अथैव प्रकरणार्थे व्यवस्थिते तत्स्तुत्यभिप्रा येणाविद्वन्मतान्तरनिन्दोपन्यास । अन्यनिन्दा अन्यस्तुत ये । तत् तत्र कर्मप्रकरणे, केवलयाज्ञिका यागकाले, यदिद वच्च आहु —‘ अमुमग्निं यजामुमिन्द्र यज ’ इत्यादि—ना मशस्त्रस्तोत्रकर्मादिभिन्नत्वाद्भिन्नमेवाग्न्यादिदेवमेकैक मन्य माना आहुरित्यभिप्राय —तन्न तथा विद्यात , यस्मादेतस्यैव प्रजापते स्मा विसृष्टिर्देवभेद सर्व , एष उ ह्येव प्रजापति रेव प्राण सर्वे देवा ॥

अत्र विप्रतिपद्यन्ते—पर एव हिरण्यगर्भ इत्येके, ससा- रीत्यपरे । पर एव तु मन्त्रवर्णात्—‘ इन्द्र मित्र वरुणमग्नि- माहु ’ इति श्रुते , ‘ एष ब्रह्मैष इन्द्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवा ’ इति च श्रुते , स्मृतेश्च—‘ एतमेके वदन्त्यग्निं मनु मन्ये प्रजापतिम ’ इति, ‘ योऽसावतीन्द्रियोऽग्राह्य सूक्ष्मो ऽव्यक्त सनातन । सर्वभूतमयोऽचिन्त्य स एव स्वयमु- द्बभौ ’ इति च । ससार्येव वा स्यात—‘ सर्वान्पाप्मन औ- षत् ’ इति श्रुते , न ह्यससारिण पाप्मदाहप्रसङ्गोऽस्ति,

भयारातिसयोगश्रवणाच्च, 'अथ यन्मर्त्ये सन्नमृतानसृजत' इति च, 'हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानम्' इति च मन्त्रव र्णात, स्मृतेश्च कर्मविपाकप्रक्रियायाम्—'ब्रह्मा विश्वसृजा धर्मो महानव्यक्तमेव च। उत्तमा सात्त्विकीमेता गतिमाहुर्मनीषिण' इति। अथैव विरुद्धार्थानुपपत्ते प्रामाण्यव्याघात इति चेत्—

न, कल्पनान्तरोपपत्तेरविरोधात। उपाधिविशेषसब धाद्विशेषकल्पनान्तरमुपपद्यते। 'आसीनो दूर व्रजति शयानो याति सर्वत। कस्त मदामद देव मदन्यो ज्ञातुमर्हति' इत्येवमादिश्रुतिभ्य उपाधिवशात्ससारित्वम, न परमार्थत। स्वतोऽससार्येव। एवमेकत्व नानात्व च हिरण्यगर्भस्य। तथा सर्वजीवानाम, 'तत्त्वमसि' इति श्रुते। हिरण्यगर्भस्तूपाधिशुद्ध्यतिशयापेक्षया प्रायश पर एवेति श्रुतिस्मृतिवादा प्रवृत्ता। ससारित्व तु क्वचिदेव दर्शयन्ति। जीवाना तूपाधिगताशुद्धिबाहुल्यात्ससारित्वमेव प्रायशोऽभिलप्यते। व्यावृत्तकृत्स्नोपाधिभेदापेक्षया तु सर्व परत्वेनाभिधीयते श्रुतिस्मृतिवादै॥

तार्किकैस्तु परित्यक्तागमबलै अस्ति नास्ति कर्ता अकर्ता इत्यादि विरुद्ध बहु तर्कयद्भिराकुलीकृत शास्त्रार्थ। तेना-

र्थनिश्चयो दुर्लभ । ये तु केवलशास्त्रानुसारिण शान्तदर्पा स्तेषा प्रत्यक्षविषय इव निश्चित शास्त्रार्थो देवतादिविषय ॥

तत्र प्रजापतेरेकस्य देवस्यात्राद्यलक्षणो भेदो विवक्षित इति— तत्राग्निरुक्तोऽत्ता, आद्य सोम इदानीमुच्यते । अथ यत्किंचेद लोक आर्द्रं द्रवात्मकम्, तद्रेतस आत्मनो बीजात् असृजत, 'रेतस आप' इति श्रुते । द्रवात्मकश्च सोम । तस्माद्यदार्द्रं प्रजापतिना रेतस सृष्टम्, तदु सोम एव । एतावद्वै एतावदेव, नातोऽधिकम्, इद सर्वम् । कि तत्? अन्न चैव सोमो द्रवात्मकत्वादाप्यायकम्, अन्नादश्चाग्नि औष्ण्याद्रूक्षत्वाच्च । तत्रैवमवध्रियते— सोम एवान्नम्, यदद्यते तदेव सोम इत्यर्थं, य एवात्ता स एवाग्नि, अर्थबलाद्ध्यवधारणम् । अग्निरपि क्वचिद्धूयमान सोमपक्षस्यैव, सोमोऽपीज्यमानोऽग्निरेव, अत्तृत्वात् । एव मग्नीषोमात्मक जगदात्मत्वेन पश्यन्न केनचिद्दोषेण लिप्यते, प्रजापतिश्च भवति । सैषा ब्रह्मण प्रजापतेरतिसृष्टिरात्म नोऽप्यतिशया । का सेत्याह— यच्छ्रेयस प्रशस्यतराना-त्मन सकाशात् यस्मादसृजत देवान्, तस्माद्देवसृष्टिर-तिसृष्टि । कथ पुनरात्मनोऽतिशया सृष्टिरित्यत आह— अथ यत यस्मात् मर्त्य सन् मरणधर्मा सन्, अमृतान् अम-

रणधर्मिणो देवान्, कर्मज्ञानवह्निना सर्वानात्मनः पाप्मनः ओषित्वा, असृजत, तस्मादियमतिसृष्टिः उत्कृष्टज्ञानस्य फलमित्यर्थः । तस्मादेतामतिसृष्टिं प्रजापतेरात्मभूतां यो वेद, स एतस्यामतिसृष्ट्यां प्रजापतिरिव भवति प्रजापतिवदेव स्रष्टा भवति ॥

तद्धेत तर्ह्यव्याकृतमासीत् । सर्वं वैदिकं साधनं ज्ञानकर्मलक्षणं कर्त्राद्यनेककारकापेक्षं प्रजापतित्वफलावसानं साध्यमेतावदेव, यदेतद्व्याकृतं जगत्संसारः । अथैतस्यैव साध्यसाधनलक्षणस्य व्याकृतस्य जगतो व्याकरणात्प्राग्बीजावस्था या, तां निर्दिदिक्षति अङ्कुरादिकार्यानुमितामिव वृक्षस्य, कर्मबीजोऽविद्याक्षेत्रो ह्यसौ संसारवृक्षः समूल उद्धर्तव्य इति, तदुद्धरणे हि पुरुषार्थपरिसमाप्तिः, तथा चोक्तम्—'ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाखः' इति काठके, गीतासु च 'ऊर्ध्वमूलमधःशाखम्' इति, पुराणे च—'ब्रह्मवृक्षः सनातनः' इति ॥

तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतासौनामायमिदꣳरूप इति तदिदमप्येतर्हि नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसौनामायमिदꣳरूप इति स

एष इह प्रविष्ट' । आ नखाग्रेभ्यो यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवहित स्याद्विश्वभरो वा विश्वभरकुलाये न न पश्यन्ति । अकृत्स्नो हि स प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति । वद-न्वाक्पश्यश्चक्षु' शृण्वञ्श्रोत्र मन्वानो मनस्तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव । स योऽत एकैकमुपास्ते न स वेदाकृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन भवत्यात्मेत्येवोपासीतात्र ह्येते सर्वे एक भवन्ति । तदेतत्पदनीय-मस्य सर्वस्य यदयमात्मानेन ह्येतत्सर्वं वेद । यथा ह वै पदेनानुविन्देदेव कीर्तिश्लोक विन्दते य एव वेद ॥ ७ ॥

तद्धेदम् । तदिति बीजावस्थ जगत्प्रागुत्पत्ते , तर्हि तस्मिन्काले, परोक्षत्वात्सर्वनाम्ना अप्रत्यक्षाभिधानेनाभिधीयते—भूतकालसबन्धित्वादव्याकृतभाविनो जगत , सुखग्रहणार्थ-मैतिह्यप्रयोगो ह-शब्द , एव ह तदा आसीदित्युच्यमाने सुख ता परोक्षामपि जगतो बीजावस्था प्रतिपद्यते—युधि

ष्ठिरो ह किल राजासीदित्युक्ते यद्वत्, इदमिति व्याकृतनामरूपात्मकं साध्यसाधनलक्षणं यथावर्णितमभिधीयते, तदिदंशब्दयोः परोक्षप्रत्यक्षावस्थजगद्वाचकयोः सामानाधिकरण्यादेकत्वमेव परोक्षप्रत्यक्षावस्थस्य जगतोऽवगम्यते, तदेवेदम्, इदमेव च तदव्याकृतमासीदिति। अथैवं सति नासत उत्पत्तिर्न सतो विनाशः कार्यस्येत्यवधृतं भवति। तदेवंभूतं जगत् अव्याकृतं सत् नामरूपाभ्यामेव नाम्ना रूपेणैव च, व्याक्रियत। व्याक्रियतेति कर्मकर्तृप्रयोगात्तत्स्वयमेवात्मैव व्याक्रियत— वि आ अक्रियत— विस्पष्टं नामरूपविशेषावधारणमर्यादं व्यक्तीभावमापद्यत— सामर्थ्यादाक्षिप्तनियन्तृकर्तृसाधनक्रियानिमित्तम्। असौ नामेति सर्वनाम्नाविशेषाभिधानेन नाममात्रं व्यपदिशति। देवदत्तो यज्ञदत्त इति वा नामास्येत्यसौनामा अयम्। तथा इदमिति शुक्लकृष्णादीनामविशेषः। इदं शुक्लमिदं कृष्णं वा रूपमस्येतीदंरूपः। तदिदम् अव्याकृतं वस्तु, एतर्हि एतस्मिन्नपि काले, नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियते— असौनामायमिदंरूप इति। यदर्थः सर्वशास्त्रारम्भः, यस्मिन्नविद्यया स्वाभाविक्या कर्तृक्रियाफलाध्यारोपणा कृता, यः कारणं सर्वस्य जगतः, यदात्मके नामरूपे सलिलादिव स्वच्छान्म

लमिव फेनमव्याकृते व्याक्रियेते, यश्च ताभ्या नामरूपाभ्या विलक्षण स्वतो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव —स एष अव्याकृते आत्मभूते नामरूपे व्याकुर्वन्, ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु देहेष्विह कर्मफलाश्रयेष्वशनायादिमत्सु प्रविष्ट ॥

नन्वव्याकृत स्वयमेव व्याक्रियतेत्युक्तम्, कथमिदमिदानीमुच्यते—पर एव त्वात्मा अव्याकृत व्याकुर्वन्निह प्रविष्ट इति । नैष दोष —परस्याप्यात्मनोऽव्याकृतजगदात्मत्वेन विवक्षितत्वात् । आक्षिप्तनियन्तृकर्तृक्रियानिमित्त हि जगद् व्याकृत व्याक्रियतेत्यवोचाम । इदशब्दसामानाधिकरण्याच्च अव्याकृतशब्दस्य । यथेद जगन्नियन्त्राद्यनेककारकनिमित्तादिविशेषवद्व्याकृतम्, तथा अपरित्यक्तान्यतमविशेषवदेव तदव्याकृतम् । व्याकृताव्याकृतमात्र तु विशेष । दृष्टश्च लोके विवक्षात शब्दप्रयोगो ग्राम आगतो ग्राम शून्य इति—कदाचिद्ग्रामशब्देन निवासमात्रविवक्षाया ग्राम शून्य इति शब्दप्रयोगो भवति, कदाचिन्निवासिजनविवक्षाया ग्राम आगत इति, कदाचिदुभयविवक्षायामपि ग्रामशब्दप्रयोगो भवति ग्राम च न प्रविशेदिति यथा—तद्वदिहापि जगदिद व्याकृतमव्याकृत चेत्यभेदविवक्षायामात्मानात्मनोर्भवति व्यपदेश । तथेद जगदुत्पत्तिविनाशात्मकमिति केवलजगद्व्यप-

देश । तथा 'महानज आत्मा' 'अस्थूलोऽनणु' 'स एष नेति नेति' इत्यादि केवलात्मव्यपदेश ॥

ननु परेण व्याकर्त्रा व्याकृत सर्वतो व्याप्त सर्वदा जगत्, स कथमिह प्रविष्ट परिकल्प्यते, अप्रविष्टो हि देश परिच्छिन्नेन प्रवेष्टु शक्यते, यथा पुरुषेण ग्रामादि, नाकाशेन किंचिन, नित्यप्रविष्टत्वात्। पाषाणसर्पादिवद्धर्मान्तरेणेति चेत—अथापि स्यात्—न पर आत्मा स्वेनैव रूपेण प्रविवेश, किं तर्हि? तत्स्थ एव धर्मान्तरेणोपजायते, तेन प्रविष्ट इत्युपचर्यते यथा पाषाणे सहजोऽन्तस्थ सर्प, नारिकेले वा तोयम—न, 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इति श्रुते। य स्रष्टा स भावान्तरमनापन्न एव कार्यं सृष्ट्वा पश्चात्प्राविशदिति हि श्रूयते। यथा 'भुक्त्वा गच्छति' इति भुजिगमिक्रिययो पूर्वापरकालयोरितरेतरविच्छेद, अविशिष्टश्च कर्ता, तद्वदिहापि स्यात्, न तु तत्स्थस्यैव भावान्तरोपजनन एतत्सभवति। न च स्थानान्तरेण वियुज्य स्थानान्तरसयोगलक्षण प्रवेशो निरवयवस्यापरिच्छिन्नस्य दृष्ट। सावयव एव प्रवेशश्रवणादिति चेत्, न, 'दिव्यो ह्यमूर्त पुरुष' 'निष्कल निष्क्रियम' इत्यादिश्रुतिभ्य, सर्वव्यपदेश्यधर्मविशेषप्रतिषेधश्रुतिभ्यश्च। प्रतिबिम्बप्रवेशवदिति चेत, न,

वस्त्वन्तरेण विप्रकर्षानुपपत्ते । द्रव्ये गुणप्रवेशवदिति चेत्, न, अनाश्रितत्वात् । नित्यपरतन्त्रस्यैवाश्रितस्य गुणस्य द्रव्ये प्रवश उपचर्यते, न तु ब्रह्मण स्वातन्त्र्यश्रवणात्तथा प्रवेश उपपद्यते। फले बीजवदिति चेत्, न, सावयवत्ववृद्धिक्षयोत्पत्तिविनाशादिधर्मवत्त्वप्रसङ्गात् । न चैव धर्मवत्त्व ब्रह्मण, 'अजोऽजर' इत्यादिश्रुतिन्यायविरोधात् । अन्य एव ससारी परिच्छिन्न इह प्रविष्ट इति चेत्, न, 'सेय देवतैक्षत' इत्यारभ्य 'नामरूपे व्याकरवाणि' इति तस्या एव प्रवेशव्याकरणकर्तृत्वश्रुते । तथा 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' 'स एतमेव सीमान विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत' 'सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते' 'त्व कुमार उत वा कुमारी त्व जीर्णो दण्डेन वञ्चसि' 'पुरश्चक्रे द्विपद' 'रूप रूपम' इति च मन्त्रवर्णान्न परादन्यस्य प्रवेश । प्रविष्टानामितरेतरभेदात्परानेकत्वमिति चेत्, न। 'एको देवो बहुधा सनिविष्ट' 'एक सन्बहुधा विचार' 'त्वमेकोऽसि बहूननुप्रविष्ट' 'एको देव सर्वभूतेषु गूढ सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा' इत्यादिश्रुतिभ्य ॥

प्रवेश उपपद्यते नोपपद्यत इति—तिष्ठतु तावत्, प्रविष्टाना ससारित्वात्तदनन्यत्वाच्च परस्य ससारित्वमिति चेत्,

न, अशनायाद्यत्ययश्रुते । सुखित्वदु खित्वादिदर्शनान्नेति चेत, न, 'न लिप्यते लोकदु खेन बाह्य ' इति श्रुत । प्रत्यक्षादिविरोधादयुक्तमिति चेत, न, उपाध्याश्रयजनित विशेषविषयत्वात्प्रत्यक्षादे । 'न दृष्टेर्द्रष्टार पश्ये ' 'विज्ञातारमर केन विजानीयात' 'अविज्ञात विज्ञातृ' इत्यादिश्रुतिभ्या न आत्मविषय विज्ञानम्, किं तर्हि? बुद्ध्याद्युपाध्यात्मप्रतिच्छायाविषयमेव 'सुखितोऽह' 'दु खितोऽहम्' इत्येवमादि प्रत्यक्षविज्ञानम्, 'अयम अहम्' इति विषयेण विषयिण सामानाधिकरण्योपचारात्, 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ' इत्यन्यात्मप्रतिषेधाच्च । देहावयवविशेष्यत्वाच्च सुखदु खयोर्विषयधर्मत्वम् । 'आत्मनस्तु कामाय' इत्यात्मार्थत्वश्रुतेरयुक्तमिति चेत्, न, 'यत्र वा अन्यदिव स्यात' इत्यविद्याविषयात्मार्थत्वाभ्युपगमात्, 'तत्केन क पश्येत' 'नेह नानास्ति किंचन' 'तत्र को मोह क शोक एकत्वमनुपश्यत ' इत्यादिना विद्याविषये तत्प्रतिषेधाच्च न आत्मधर्मत्वम् । तार्किकसमयविरोधादयुक्तमिति चेत्, न, युक्त्याप्यात्मनो दु खित्वानुपपत्ते । न हि दु खेन प्रत्यक्षविषयेणात्मनो विशेष्यत्वम्, प्रत्यक्षाविषयत्वात् । आकाशस्य शब्दगुणवत्त्ववदात्मनो दु खित्वमिति चेत्, न, एकप्रत्ययविषयत्वानुपपत्ते । न हि

सुखग्राहकेण प्रत्यक्षविषयेण प्रत्ययेन नित्यानुमेयस्यात्मनो विषयीकरणमुपपद्यते । तस्य च विषयीकरण आत्मन एकत्वाद्विषय्यभावप्रसङ्ग । एकस्यैव विषयविषयित्वम्, दीपवदिति चेत्, न, युगपदसभवात्, आत्मन्यशानुपपत्तेश्च । एतेन विज्ञानस्य ग्राह्यग्राहकत्व प्रत्युक्तम् । प्रत्यक्षानुमानविषययोश्च दु खात्मनोर्गुणगुणित्वे न अनुमानम्, दु खस्य नित्यमेव प्रत्यक्षविषयत्वात्, रूपादिसामानाधिकरण्याच्च, मन सयोगजत्वेऽप्यात्मनि दु खस्य, सावयवत्वविक्रियावत्त्वानित्यत्वप्रसङ्गात् । न ह्यविकृत्य सयोगि द्रव्य गुण कश्चिदुपयन् अपयन्वा दृष्ट क्वचित् । न च निरवयव विक्रियमाण दृष्ट क्वचित्, अनित्यगुणाश्रय वा नित्यम् । न चाकाश आगमवादिभिर्नित्यतयाभ्युपगम्यते । न चान्यो दृष्टान्तोऽस्ति । विक्रियमाणमपि तत्प्रत्ययानिवृत्ते नित्यमेवेति चेत्, न, द्रव्यस्यावयवान्यथात्वव्यतिरेकेण विक्रियानुपपत्ते । सावयवत्वेऽपि नित्यत्वमिति चेत्, न, सावयवस्यावयवसयोगपूर्वकत्वे सति विभागोपपत्ते । वज्रादिष्वदर्शनान्नेति चेत्, न, अनुमेयत्वात्सयोगपूर्वत्वस्य । तस्मान्नात्मनो दु खाद्यनित्यगुणाश्रयत्वोपपत्ति ।

परस्यादु खित्वेऽन्यस्य च दु खिनोऽभावे दु खोपशमनाय शास्त्रारम्भानर्थक्यमिति चेत्, न, अविद्याध्यारोपितदु खित्व-

भ्रमापोहार्थत्वात्—आत्मनि प्रकृतसंख्यापूरणभ्रमापोहवत्, कल्पितदुःख्यात्माभ्युपगमाच्च ॥

जलसूर्यादिप्रतिबिम्बवत् आत्मप्रवेशश्च प्रतिबिम्बवत् व्याकृते कार्ये उपलभ्यत्वम्। प्रागुत्पत्तेरनुपलब्ध आत्मा पश्चात्कार्ये च सृष्टे व्याकृते बुद्धेरन्तरुपलभ्यमानः, सूर्यादिप्रतिबिम्बवज्जलादौ, कार्यं सृष्ट्वा प्रविष्ट इव लक्ष्यमाणो निर्दिश्यते—'स एष इह प्रविष्टः' 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' 'स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत' 'सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य' इत्येवमादिभिः। न तु सर्वगतस्य निरवयवस्य दिग्देशकालान्तरापक्रमणप्राप्तिलक्षणः प्रवेशः कदाचिदप्युपपद्यते। न च परादात्मनोऽन्योऽस्ति द्रष्टा, 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ' 'नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ' इत्यादिश्रुतेः—इत्यवोचाम। उपलब्ध्यर्थत्वाच्च सृष्टिप्रवेशस्थित्यप्ययवाक्यानाम्, उपलब्धेः पुरुषार्थत्वश्रवणात्—'आत्मानमेवावेत्' 'तस्मात्तत्सर्वमभवत्' 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' 'स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' 'आचार्यवान्पुरुषो वेद' 'तस्य तावदेव चिरम्' इत्यादिश्रुतिभ्यः, 'ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्' 'तद्धयग्र्यं सर्वविद्यानां प्राप्यते

ह्यमृत तत ’ इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । भेददर्शनापवादाच्च, सृ
ष्ट्यादिवाक्यानामात्मैकत्वदर्शनार्थपरत्वोपपत्ति । तस्मात्का-
र्यस्थस्योपलभ्यत्वमेव प्रवेश इत्युपचर्यते ॥

आ नखाग्रेभ्य — नखाग्रमर्यादमात्मनश्चैतन्यमुपलभ्य-
ते । तत्र कथमिव प्रविष्ट इत्याह— यथा लोके, क्षुरधाने
क्षुरो धीयते अस्मिन्निति क्षुरधान तस्मिन नापितोपस्करा-
धाने, क्षुर अन्तस्थ उपलभ्यते— अवहित प्रवेशित,
स्यात्, यथा वा विश्वभर अग्नि — विश्वस्य भरणात्
विश्वभर कुलाये नीडे अग्नि काष्ठादौ, अवहित स्यादि-
त्यनुवर्तते, तत्र हि स मथ्यमान उपलभ्यते । यथा च क्षुर
क्षुरधान एकदेशेऽवस्थित, यथा चाग्नि काष्ठादौ सवतो
व्याप्यावस्थित, एव सामान्यतो विशेषतश्च देह सव्याप्या-
वस्थित आत्मा, तत्र हि स प्राणनादिक्रियावान् दर्शना-
दिक्रियावाश्चोपलभ्यते । तस्मात् तत्र एव प्रविष्ट तम् आ-
त्मान प्राणनादिक्रियाविशिष्टम्, न पश्यन्ति नोपलभन्ते ।
नन्वप्राप्तप्रतिषेधोऽयम्— ‘त न पश्यन्ति’ इति, दर्शन-
स्याप्रकृतत्वात्, नैष दोष, सृष्ट्यादिवाक्यानामात्मैकत्व-
प्रतिपत्त्यर्थपरत्वात्प्रकृतमेव तस्य दर्शनम्, ‘रूप रूप प्रति-
रूपो बभूव तदस्य रूप प्रतिचक्षणाय’ इति मन्त्रवर्णात् ।

तत्र प्राणनादिक्रियाविशिष्टस्य दर्शने हेतुमाह— अकृत्स्न असमस्त, हि यस्मात्, स प्राणनादिक्रियाविशिष्ट। कुत पुनरकृत्स्नत्वमिति, उच्यते— प्राणन्नेव प्राणनक्रियामेव कुर्वन्, प्राणो नाम प्राणसमाख्य प्राणाभिधानो भवति, प्राणनक्रियाकर्तृत्वाद्धि प्राण प्राणितीत्युच्यते, नान्या क्रिया कुर्वन्— यथा लावक पाचक इति, तस्मात्क्रियान्तरविशिष्टस्यानुपसहारादकृत्स्नो हि स। तथा वदन वदनक्रिया कुर्वन, वक्तीति वाक्, पश्यन चक्षु, चष्ट इति चक्षु द्रष्टा, शृण्वन् शृणोतीति श्रोत्रम। 'प्राणन्नेव प्राणो वदन्वाक्' इत्याभ्या क्रियाशक्त्युद्भव प्रदर्शितो भवति। 'पश्यश्चक्षु शृण्वञ्श्रोत्रम्' इत्याभ्या विज्ञानशक्त्युद्भव प्रदर्श्यते, नामरूपविषयत्वाद्विज्ञानशक्ते। श्रोत्रचक्षुषी विज्ञानस्य साधने, विज्ञान तु नामरूपसाधनम, न हि नामरूपव्यतिरिक्त विज्ञेयमस्ति, तयोश्चोपलम्भे करण चक्षु श्रोत्रे। क्रिया च नामरूपसाध्या प्राणसमवायिनी, तस्या प्राणाश्रयाया अभिव्यक्तौ वाक् करणम, तथा पाणिपादपायूपस्थाख्यानि, सर्वेषामुपलक्षणार्था वाक्। एतदेव हि सर्व व्याकृतम्— 'त्रय वा इद नाम रूप कर्म' इति हि वक्ष्यति। मन्वानो मन— मनुते इति, ज्ञानशक्तिविकासाना साधारण करण

मन — मनुतेऽनेनेति, पुरुषस्तु कर्ता सन्मन्वानो मन इत्यु च्यते। तान्येतानि प्राणादीनि, अस्यात्मन कर्मनामानि, कर्मजानि नामानि कर्मनामान्येव, न तु वस्तुमात्रविषयाणि, अतो न कृत्स्नात्मवस्त्ववद्योतकानि— एव ह्यसावात्मा प्राणनादिक्रियया तत्तत्क्रियाजनितप्राणादिनामरूपाभ्या व्याक्रियमाणोऽवद्योत्यमानोऽपि। स योऽत अस्मात्प्राणनादिक्रियासमुदायात्, एकैक प्राण चक्षुरिति वा विशिष्टमनुपसहृतेतरविशिष्टक्रियात्मकम, मनसा अयमात्मेत्युपास्ते चिन्तयति, न स वेद न स जानाति ब्रह्म। कस्मात्? अकृत्स्नोऽसमस्त हि यस्मात् एष आत्मा, अस्मात्प्राणनादिसमुदायात्, अत प्रविभक्त, एकैकेन विशेषणेन विशिष्ट, इतरधर्मान्तरानुपसहारात्— भवति। यावदयमेव वेद —'पश्यामि' 'शृणोमि' 'स्पृशामि' इति वा स्वभावप्रवृत्तिविशिष्ट वेद, तावदञ्जसा कृत्स्नमात्मान न वेद॥

कथ पुन पश्यन्वेदेत्याह—आत्मेत्येव आत्मेति—प्राणादीनि विशेषणानि यान्युक्तानि तानि यस्य स —आप्नुवस्तान्यात्मेत्युच्यते। स तथा कृत्स्नविशेषोपसहारी सन्कृत्स्नो भवति। वस्तुमात्ररूपेण हि प्राणाद्युपाधिविशेषक्रियाजनितानि विशेषणानि व्याप्नोति। तथा च वक्ष्यति—'ध्यायतीव

लेलायतीव' इति। तस्मादात्मेत्येवोपासीत। एव कृत्स्नो ह्यसौ स्वेन वस्तुरूपेण गृह्यमाणो भवति। कस्मात्कृत्स्न इत्याशङ्क्याह—अत्रास्मिन्नात्मनि, हि यस्मात्, निरुपाधिके, जलसूर्यप्रतिबिम्बभेदा इवादित्ये, प्राणाद्युपाधिकृता विशेषा प्राणादिकर्मजनामाभिधेया यथोक्ता ह्येते, एकमभिन्नताम्, भवन्ति प्रतिपद्यन्ते ॥

'आत्मेत्येवोपासीत' इति नापूर्वविधि, पक्षे प्राप्तत्वात्। 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म' 'कतम आत्मेति— योऽयं विज्ञानमय' इत्येवमाद्यात्मप्रतिपादनपराभि श्रुतिभिरात्मविषय विज्ञानमुत्पादितम्, तत्रात्मस्वरूपविज्ञानेनैव तद्विषयानात्माभिमानबुद्धि कारकादिक्रियाफलाध्यारोपणात्मिका अविद्या निवर्तिता, तस्या निवर्तितायां कामादिदोषानुपपत्तेरनात्मचिन्तानुपपत्ति, पारिशेष्यादात्मचिन्तैव। तस्मात्तदुपासनमस्मिन्पक्षे न विधातव्यम्, प्राप्तत्वात्।

तिष्ठतु तावत्—पाक्षिक्यात्मोपासनप्राप्तिर्नित्या वेति। अपूर्वविधि स्यात्, ज्ञानोपासनयोरेकत्वे सत्यप्राप्तत्वात्, 'न स वेद' इति विज्ञान प्रस्तुत्य 'आत्मेत्येवोपासीत' इत्यभिधानाद्वेदोपासनशब्दयोरेकार्थतावगम्यते। 'अनेन ह्येतत्सर्वं वेद' 'आत्मानमेवावेत्' इत्यादिश्रुतिभ्यश्च विज्ञा-

नमुपासनम । तस्य चाप्राप्तत्वाद्विध्यर्हत्वम् । न च स्वरूपान्वाख्याने पुरुषप्रवृत्तिरुपपद्यते । तस्मादपूर्वविधिरेवायम । कर्मविधिसामान्याच्च— यथा 'यजेत' 'जुहुयात्' इत्यादय कर्मविधय, न तैरस्य 'आत्मेत्येवोपासीत' 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इत्याद्यात्मोपासनविधेर्विशेषोऽवगम्यते । मानसक्रियात्वाच्च विज्ञानस्य— यथा 'यस्यै देवतायै हविर्गृहीत स्यात्ता मनसा ध्यायेद्वषट्करिष्यन्' इत्याद्या मानसी क्रिया विधीयते, तथा 'आत्मेत्येवोपासीत' 'मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' इत्याद्या क्रियैव विधीयते ज्ञानात्मिका । तथावोचाम वेदोपासनशब्दयोरेकार्थत्वमिति । भावनांशत्रयोपपत्तेश्च—यथा हि 'यजेत' इत्यस्या भावनायाम्, किम्? केन? कथम्? इति भाव्याद्याकाङ्क्षापनयकारणमंशत्रयमव गम्यते, तथा 'उपासीत' इत्यस्यामपि भावनाया विधीयमानायाम्, किमुपासीत? केनोपासीत? कथमुपासीत? इत्यस्यामाकाङ्क्षायाम्, 'आत्मानमुपासीत मनसा त्यागब्रह्मचर्यशमदमोपरमतितिक्षादीतिकर्तव्यतासयुक्त' इत्यादिशास्त्रेणैव समर्थ्यते अंशत्रयम् । यथा च कृत्स्नस्य दर्शपूर्णमासादिप्रकरणस्य दर्शपूर्णमासादिविध्युद्देशत्वेनोपयोग, एवमौपनिषदात्मोपासनप्रकरणस्यात्मोपासनविध्युद्देशत्वेनैवो-

पयोग । 'नेति नेति' 'अस्थूलम्' 'एकमेवाद्वितीयम्' 'अशनायाद्यतीत' इत्येवमादिवाक्यानामुपास्यात्मस्वरूपविशेषसमर्पणेनोपयोग । फल च मोक्षोऽविद्यानिवृत्तिर्वा ॥

अपरे वर्णयन्ति—उपासनेनात्मविषय विशिष्ट विज्ञानान्तर भावयेत्, तेनात्मा ज्ञायते, अविद्यानिवर्तक च तदेव, नात्मविषय वेदवाक्यजनित विज्ञानमिति । एतस्मिन्नर्थे वचनान्यपि—'विज्ञाय प्रज्ञा कुर्वीत' 'द्रष्टव्य श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' 'सोऽन्वेष्टव्य स विजिज्ञासितव्य' इत्यादीनि ॥

न, अर्थान्तराभावात् । न च 'आत्मेत्येवोपासीत' इत्यपूर्वविधि, कस्मात्? आत्मस्वरूपकथनानात्मप्रतिषेधवाक्यजनितविज्ञानव्यतिरेकेणार्थान्तरस्य कर्तव्यस्य मानसस्य बाह्यस्य वाभावात् । तत्र हि विधे साफल्यम्, यत्र विधिवाक्यश्रवणमात्रजनितविज्ञानव्यतिरेकेण पुरुषप्रवृत्तिर्गम्यते—यथा 'दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गकामो यजेत' इत्येवमादौ । न हि दर्शपूर्णमासविधिवाक्यजनितविज्ञानमेव दर्शपूर्णमासानुष्ठानम् । तच्चाधिकाराद्यपेक्षानुभावि । न तु 'नेति नेति' इत्याद्यात्मप्रतिपादकवाक्यजनितविज्ञानव्यतिरेकेण दर्शपूर्णमासादिवत्पुरुषव्यापार सभवति, सर्वव्यापारोपशमहेतुत्वात्तद्वा

क्यजनितविज्ञानस्य । न ह्युदासीनविज्ञान प्रवृत्तिजनकम् , अब्र-
ह्मानात्मविज्ञाननिवर्तकत्वाच्च 'एकमेवाद्वितीयम्' 'तत्त्वमसि'
इत्येवमादिवाक्यानाम । न च तन्निवृत्तौ प्रवृत्तिरुपपद्यते, विरो-
धात् । वाक्यजनितविज्ञानमात्रान्नाब्रह्मानात्मविज्ञाननिवृत्ति-
रिति चेत्, न, 'तत्त्वमसि' 'नेति नेति' आत्मैवेदम'
'एकमेवाद्वितीयम्' 'ब्रह्मैवेदममृतम' 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ'
'तदेव ब्रह्म त्व विद्धि' इत्यादिवाक्याना तद्वादित्वात् । द्रष्ट-
व्यविधेर्विषयसमर्पकाण्येतानीति चेत , न , अर्थान्तराभावा-
दित्युक्तोत्तरत्वात्— आत्मवस्तुस्वरूपसमर्पकैरेव वाक्यै 'त-
त्त्वमसि' इत्यादिभि श्रवणकाल एव तद्दर्शनस्य कृत-
त्वाद्द्रष्टव्यविधेर्नानुष्ठानान्तर कर्तव्यमित्युक्तोत्तरमेतत् । आ
त्मस्वरूपान्वाख्यानमात्रेणात्मविज्ञाने विधिमन्तरेण न प्रवर्तत
इति चेत , न , आत्मवादिवाक्यश्रवणेनात्मविज्ञानस्य जनित
त्वात्— किं भो कृतस्य करणम् । तच्छ्रवणेऽपि न प्रव-
र्तत इति चेत्, न, अनवस्थाप्रसङ्गात्— यथात्मवादि
वाक्यार्थश्रवणे विधिमन्तरेण न प्रवर्तते, तथा विधिवा-
क्यार्थश्रवणेऽपि विधिमन्तरेण न प्रवर्तिष्यत इति विध्य
न्तरापेक्षा, तथा तदर्थश्रवणेऽपीत्यनवस्था प्रसज्येत । वा-
क्यजनितात्मज्ञानस्मृतिसतते श्रवणविज्ञानमात्रादर्थान्तरत्व

मिति चेत्, न अर्थप्राप्तत्वात्— यदैवात्मप्रतिपादकवाक्यश्रवणादात्मविषय विज्ञानमुत्पद्यते, तदैव तदुत्पद्यमान तद्विषय मिथ्याज्ञान निवर्तयदेवोत्पद्यते, आत्मविषयमिथ्याज्ञाननिवृत्तौ च तत्प्रभवा स्मृतयो न भवन्ति स्वाभाविक्योऽनात्मवस्तुभेदविषया, अनर्थत्वावगतेश्च— आत्मावगतौ हि सत्याम अन्यद्वस्तु अनर्थत्वेनावगम्यते, अनित्यदुःखाशुद्ध्यादिबहुदोषवत्त्वात आत्मवस्तुनश्च तद्विलक्षणत्वात्, तस्मादनात्मविज्ञानस्मृतीनामात्मावगतेरभावप्राप्ति, पारिशेष्यादात्मैकत्वविज्ञानस्मृतिसततेरर्थत एव भावान्न विधेयत्वम्। शोकमोहभयायासाद्दु खदोषनिवर्तकत्वाच्च तत्स्मृते —विपरीतज्ञानप्रभवो हि शोकमोहादिदोष, तथा च 'तत्र को मोह' 'विद्वान्न बिभेति कुतश्चन' 'अभय वै जनक प्राप्तोऽसि' 'भिद्यते हृदयग्रन्थि' इत्यादिश्रुतय। निरोधस्तर्ह्यर्थान्तरमिति चेत्— अथापि स्याच्चित्तवृत्तिनिरोधस्य वेदवाक्यजनितात्मविज्ञानादर्थान्तरत्वात्, तन्त्रान्तरेषु च कर्तव्यतया अवगतत्वाद्विधेयत्वमिति चेत्— न, मोक्षसाधनत्वेनानवगमात्। न हि वेदान्तेषु ब्रह्मात्मविज्ञानादन्यत्परमपुरुषार्थसाधनत्वेनावगम्यते— आत्मानमेवावेत्तस्मात्तत्सर्वमभवत्' 'ब्रह्मविदाप्नोति परम' 'स यो ह

वै तत्परम ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ' ' आचार्यवान्पुरुषो वेद ' ' तस्य तावदेव चिरम् ' ' अभय हि वै ब्रह्म भवति । य एव वेद ' इत्येवमादिश्रुतिशतेभ्य । अनन्यसाधनत्वाच्च निरोधस्य— न ह्यात्मविज्ञानतत्स्मृतिसतानव्यतिरेकेण चित्तवृत्तिनिरोधस्य साधनमस्ति । अभ्युपगम्येदमुक्तम् , न तु ब्रह्मविज्ञानव्यतिरेकेण अन्यत् मोक्षसाधनमवगम्यते । आकाङ्क्षाभावाच्च भावनाभाव । यदुक्तम् ' यजेत ' इत्यादौ किम् ? केन ? कथम ? इति भावनाकाङ्क्षाया फलसाधनेतिकर्तव्यताभि आकाङ्क्षापनयन यथा, तद्वदिहाप्यात्मविज्ञानविधावप्युपपद्यत इति— तदसत् , ' एकमेवाद्वितीयम ' ' तत्त्वमसि ' ' नेति नेति ' ' अनन्तरमबाह्यम् ' ' अयमात्मा ब्रह्म ' इत्यादिवाक्यार्थविज्ञानसमकालमेव सर्वाकाङ्क्षाविनिवृत्ते । न च वाक्यार्थविज्ञाने विधिप्रयुक्त प्रवर्तते । विध्यन्तरप्रयुक्तौ चानवस्थादोषमवोचाम । न च ' एकमेवाद्वितीय ब्रह्म ' इत्यादिवाक्येषु विधिरवगम्यते, आत्मस्वरूपान्वाख्यानेनैवावसितत्वात् । वस्तुस्वरूपान्वाख्यानमात्रत्वादप्रामाण्यमिति चेत्— अथापि स्यात् , यथा ' सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम् ' इत्येवमादौ वस्तुस्वरूपान्वाख्यानमात्रत्वादप्रामाण्यम , एवमात्मार्थवाक्यानामपीति चेत्— न, विशेषात् ।

न वाक्यस्य वस्त्वन्वाख्यान क्रियान्वाख्यान वा प्रामाण्या प्रामाण्यकारणम् , किं तर्हि, निश्चितफलवद्विज्ञानोत्पादकत्वम् , तद्यत्रास्ति तत्प्रमाण वाक्यम्, यत्र नास्ति तदप्रमाणम् । किं च, भो ! पृच्छामस्त्वाम्—— आत्मस्वरूपान्वाख्यानपरेषु वाक्येषु फलवन्निश्चित च विज्ञानमुत्पद्यते, न वा ? उत्प द्यते चेत् , कथमप्रामाण्यमिति । किं वा न पश्यस्यविद्याशोकमोहभयादिससारबीजदोषनिवृत्तिं विज्ञानफलम् ? न शृ णोषि वा किम्—'तत्र को मोह क शोक एकत्वमनुपश्यत ' 'मन्त्रविदेवास्मि नात्मवित्सोऽह भगव शोचामि त मा भगवाञ्छोकस्य पार तारयतु ' इत्येवमाद्युपनिषद्वाक्यशतानि ? एव विद्यते किम् 'सोऽरोदीत' इत्यादिषु निश्चित फलवच्च विज्ञानम् ? न चेद्विद्यते, अस्त्वप्रामाण्यम् , तदप्रामाण्ये, फलवन्निश्चितविज्ञानोत्पादकस्य किमित्यप्रामाण्य स्यात् ? तदप्रामाण्ये च दर्शपूर्णमासादिवाक्येषु को विश्रम्भ ? ननु दर्शपूर्णमासादिवाक्याना पुरुषप्रवृत्तिविज्ञानोत्पादकत्वात्प्रामाण्यम् , आत्मविज्ञानवाक्येषु तन्नास्तीति, सत्यमेवम् , नैष दोष , प्रामाण्यकारणोपपत्ते । प्रामाण्यकारण च यथोक्तमेव, नान्यत् । अलकारश्चायम् , यत् सर्वप्रवृत्तिबीजनिरोधफलवद्विज्ञानोत्पादकत्वम् आत्मप्रतिपादकवाक्यानाम् , न अप्रामाण्य-

कारणम् । यत्तूक्तम्—'विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत' इत्यादिवचनाना वाक्यार्थविज्ञानव्यतिरेकेणोपासनार्थत्वमिति, सत्यमेतत्, किंतु न अपूर्वविध्यर्थता, पक्षे प्राप्तस्य नियमार्थतैव । कथ पुनरुपासनस्य पक्षप्राप्ति, यावता पारिशेष्यादात्मविज्ञानस्मृतिसततिर्नित्यैवेत्यभिहितम्? बाढम्—यद्यप्येवम्, शरीरारम्भकस्य कर्मणो नियतफलत्वात्, सम्यग्ज्ञानप्राप्तावपि अवश्यभाविनी प्रवृत्तिर्वाङ्मन कायानाम्, लब्धवृत्ते कर्मणो बलीयस्त्वात्— मुक्तेष्वादिप्रवृत्तिवत्, तेन पक्षे प्राप्त ज्ञानप्रवृत्तिदौबल्यम । तस्मात् त्यागवैराग्यादिसाधनबलावलम्बेन आत्मविज्ञानस्मृतिसततिर्नियन्तव्या भवति, न त्वपूर्वा कर्तव्या, प्राप्तत्वात्— इत्यवोचाम । तस्मात्प्राप्तविज्ञानस्मृतिसतानानियमविध्यर्थानि 'विज्ञाय प्रज्ञा कुर्वीत' इत्यादिवाक्यानि, अ यार्थासभवात । ननु अनात्मोपासनमिदम्, इति-शब्दप्रयागात्, यथा 'प्रियमित्यतदुपासीत' इत्यादौ न प्रियादिगुणा एवोपास्या, किं तर्हि, प्रियादिगुणवत्प्राणाद्येवोपास्यम्, तथा इहापि इति-परात्मशब्दप्रयोगात् आत्मगुणवदनात्मवस्तु उपास्यमिति गम्यते, आत्मोपास्यत्ववाक्यवैलक्षण्याच्च— परेण च वक्ष्यति— 'आत्मानमेव लोकमुपासीत' इति, तत्र च वाक्ये आत्मैवोपास्यत्वेना-

भिप्रेत , द्वितीयाश्रवणात् 'आत्मानमेव' इति, इह तु न द्वितीया श्रूयते, इति परश्च आत्मशब्द —'आत्मत्येवोपासीत' इति, अत न आत्मोपास्य , आत्मगुणश्चान्य — इति त्ववगम्यते । न, वाक्यशेषे आत्मन उपास्यत्वेनावगमात्, अस्यैव वाक्यस्य शेषे आत्मैवोपास्यत्वेनावगम्यते— 'तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य, यदयमात्मा', 'अन्तरतर यदयमात्मा', 'आत्मानमेवावेत' इति । प्रविष्टस्य दर्शनप्रतिषेधादनुपास्यत्वमिति चेत्— यस्यात्मन प्रवेश उक्त, तस्यैव दर्शन वार्यते—'त न पश्यन्ति' इति प्रकृतोपादानात्, तस्मादात्मनोऽनुपास्यत्वमेवेति चेत्—न, अकृत्स्नत्वदोषात् । दर्शनप्रतिषेधाऽकृत्स्नत्वदोषाभिप्रायेण, न आत्मोपास्यत्वप्रतिषेधाय, प्राणनादिक्रियाविशिष्टत्वेन विशेषणात्, आत्मनश्चेदुपास्यत्वमनभिप्रेतम्, प्राणनाद्येकैकक्रियाविशिष्टस्यात्मनोऽकृत्स्नत्ववचनमनर्थक स्यात्—'अकृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन भवति' इति । अत अनेकैकविशिष्टस्त्वात्मा कृत्स्नत्वादुपास्य एवेति सिद्धम् । यस्त्वात्मशब्दस्य इति-पर प्रयोग , आत्मशब्दप्रत्यययो आत्मतत्त्वस्य परमार्थतोऽविषयत्वज्ञापनार्थम् , अन्यथा 'आत्मानमुपासीत' इत्येवमवक्ष्यत् , तथा च अर्थात् आत्मनि शब्दप्रत्ययावनुज्ञातौ स्याताम् ,

तच्चानिष्टम्—'नेति नेति 'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' 'अविज्ञात विज्ञातृ' 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इत्यादिश्रुतिभ्य । यत्तु 'आत्मानमेव लोकमुपासीत' इति, तत् अनात्मोपासनप्रसङ्गनिवृत्तिपरत्वात् न वाक्यान्तरम् ॥

अनिर्ज्ञातत्वसामान्यात् आत्मा ज्ञातव्य, अनात्मा च। तत्र कस्मादात्मोपासन एव यत्न आस्थीयते—'आत्मेत्येवोपासीत' इति, नेतरविज्ञाने इति, अत्रोच्यते—तदेतदेव प्रकृतम्, पदनीय गमनीयम्, नान्यत, अस्य सर्वस्येति निर्धारणार्थो षष्ठी, अस्मिन्सर्वस्मिन्नित्यथ, यदयमात्मा यदेतदात्मतत्त्वम्, किं न विज्ञातव्यमेवान्यत्? न, किं तर्हि, ज्ञातव्यत्वेऽपि न पृथग्ज्ञानान्तरमपेक्षते आत्मज्ञानात, कस्मात्? अनेनात्मना ज्ञातेन, हि यस्मात्, एतत्सर्वमनात्मजातम् अन्यद्यत् तत्सर्वं समस्तम्, वेद जानाति। नन्वन्यज्ञानेनान्यन्न ज्ञायत इति, अस्य परिहार दुन्दुभ्यादिग्रन्थेन वक्ष्याम । कथ पुनरेतत्पदनीयमिति, उच्यते—यथा ह वै लोके, पदेन—गवादिखुराङ्कितो देश पदमित्युच्यते, तेन पदेन—नष्ट विवित्सित पशु पदेनान्वेषमाण अनुविन्देत् लभेत, एवमात्मनि लब्धे सर्वमनुलभते इत्यर्थ ॥

नन्वात्मनि ज्ञात सर्वमन्यज्ज्ञायत इति ज्ञाने प्रकृते, कथ लाभोऽप्रकृत उच्यत इति, न, ज्ञानलाभयोरेकार्थत्वस्य विवक्षितत्वात् । आत्मना ह्यलाभोऽज्ञानमेव, तस्माज्ज्ञानमेवात्मना लाभ , न अनात्मलाभवत् अप्राप्तप्राप्तिलक्षण आत्मलाभ , लब्धृलब्धव्ययोर्भेदाभावात् । यत्र ह्यात्मनोऽनात्मा लब्धव्यो भवति, तत्रात्मा लब्धा, लब्धव्योऽनात्मा । स चाप्राप्त उत्पाद्यादिक्रियाव्यवहित , कारकविशेषोपादानेन क्रियाविशेषमुत्पाद्य लब्धव्य । स त्वप्राप्तप्राप्तिलक्षणोऽनित्य , मिथ्याज्ञानजनितकामक्रियाप्रभवत्वात्—स्वप्न पुत्रादिलाभवत् । अय तु तद्विपरीत आत्मा । आत्मत्वादेव नोत्पाद्यादिक्रियाव्यवहित । नित्यलब्धस्वरूपत्वेऽपि अविद्यामात्र व्यवधानम् । यथा गृह्यमाणाया अपि शुक्तिकाया विपर्ययेण रजताभासाया अग्रहण विपरीतज्ञानव्यवधानमात्रम् , तथा ग्रहण ज्ञानमात्रमेव, विपरीतज्ञानव्यवधानापोहार्थत्वाज्ज्ञानस्य , एवमिहाप्यात्मनोऽलाभ अविद्यामात्रव्यवधानम् , तस्माद्विद्यया तदपोहनमात्रमेव लाभ , नान्य कदाचिदप्युपपद्यते । तस्मादात्मलाभ ज्ञानादर्थान्तरसाधनस्य आनर्थक्य वक्ष्याम । तस्मान्निराशङ्कमेव ज्ञानलाभयोरेकार्थत्व विवक्षन्नाह— ज्ञान प्रकृत्य— 'अनुविन्देत' इति ,

विन्दतेर्लाभार्थत्वात् ॥

गुणविज्ञानफलमिदमुच्यते— यथा— अयमात्मा नामरूपानुप्रवेशेन ख्यातिं गत आत्मेत्यादिनामरूपाभ्याम्, प्राणादिसहतिं च श्लोक प्राप्तवान्– इति— एवम्, यो वद, स कीर्तिं ख्यातिम्, श्लोक च सघातमिष्टै सह, विन्दते लभत। यद्वा यथोक्त वस्तु यो वेद, मुमुक्षूणामपेक्षित कीर्तिशब्दितमैक्यज्ञानम्, तत्फल श्लोकशब्दिता मुक्तिमाप्नोति—इति मुख्यमेव फलम् ॥

तदेतत्प्रेय पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतर यदयमात्मा। स योऽन्यमात्मान प्रिय ब्रुवाण ब्रूयात्प्रियꣳ रोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यादात्मानमेव प्रियमुपासीत स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते न हास्य प्रिय प्रमायुक भवति ॥

कुतश्चात्मतत्त्वमेव ज्ञेयम् अनादृत्यान्यदित्याह— तदेतदात्मतत्त्वम्, प्रेय प्रियतरम्, पुत्रात्, पुत्रो हि लोके प्रिय प्रसिद्ध, तस्मादपि प्रियतरम्— इति निरतिशयप्रियत्व दर्शयति, तथा वित्तात् हिरण्यरत्नादे, तथा अन्यस्मात्

यद्यल्लोके प्रियत्वेन प्रसिद्ध तस्मात्सर्वस्मादित्यथ । तत्कस्मा-
दात्मतत्त्वमेव प्रियतर न प्राणादीति, उच्यत—अन्तरतरम्—
बाह्यात्पुत्रवित्तादे प्राणपिण्डसमुदायो हि अन्तर अभ्यन्तर
सनिकृष्ट आत्मन , तस्मादप्यन्तरात् अन्तरतरम , यदय
मात्मा यदेतदात्मतत्त्वम । यो हि लोके निरतिशयप्रिय स
सर्वप्रयत्नेन लब्धव्यो भवति, तथा अयमात्मा सर्वलौकिक
प्रियेभ्य प्रियतम , तस्मात्तल्लाभ महान्यत्न आस्थेय
इत्यर्थ — कर्तव्यताप्राप्तमप्यन्यप्रियलाभे यत्नमुज्झित्वा ।
कस्मात्पुन आत्मानात्मप्रिययो अन्यतरप्रियहानेन इतरप्रि
याोपादानप्राप्तौ, आत्मप्रियोपादानेनैवेतरहान क्रियते, न वि
पर्यय –इति, उच्यते—स य कश्चित्, अन्यमनात्मविशेष
पुत्रादिकम् , प्रियतरमात्मन सकाशात्, ब्रुवाणम् , ब्रूयादा
त्मप्रियवादी—किम् ?— प्रिय तवाभिमत पुत्रादिलक्षणम ,
रोत्स्यति आवरण प्राणसरोध प्राप्स्यति विनङ्क्ष्यतीति, स
कस्मादेव ब्रवीति ?—यस्मादीश्वर समर्थ पर्याप्तोऽसावेव
वक्तु ह, यस्मात् तस्मात् तथैव स्यात्, यत्तेनोक्तम्—‘ प्राण
सरोध प्राप्स्यति , यथाभूतवादी हि स , तस्मात्स ईश्वरो
वक्तुम । ईश्वरशब्द क्षिप्रवाचीति केचित्, भवेद्यदि प्रसि
द्धि स्यात् । तस्मादुज्झित्वान्यत्प्रियम्, आत्मानमेव प्रिय-

ह्मविद्यया, ब्रह्म परमात्मा, तत् यया वेद्यते सा ब्रह्मविद्या तया ब्रह्मविद्यया, सर्वं निरवशेषम्, भविष्यन्त भविष्याम इत्येवम्, मनुष्या यत् मन्यन्ते, मनुष्यग्रहणं विशेषतोऽधिकारज्ञापनार्थम्, मनुष्या एव हि विशेषतोऽभ्युदयनिःश्रेयससाधनेऽधिकृता इत्यभिप्रायः, यथा कर्मविषये फलप्राप्तिं ध्रुवां कर्मभ्यो मन्यन्ते, तथा ब्रह्मविद्याया सर्वात्मभावफलप्राप्तिं ध्रुवामेव मन्यन्ते, वेदप्रामाण्यस्योभयत्राविशेषात्, तत्र विप्रतिषिद्धं वस्तु लक्ष्यते, अतः पृच्छामः — किमु तद्ब्रह्म, यस्य विज्ञानात्सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते? तत्किमवेत् यस्मात्तद्विज्ञानात्तद्ब्रह्म सर्वमभवत्? ब्रह्म च सर्वमिति श्रूयते, तत् यदि अविज्ञाय किंचित्सर्वमभवत्, तथान्येषामप्यस्तु, किं ब्रह्मविद्यया? अथ विज्ञाय सर्वमभवत्, विज्ञानसाध्यत्वात्कर्मफलेन तुल्यमेवेत्यनित्यत्वप्रसङ्गः सर्वभावस्य ब्रह्मविद्याफलस्य, अनवस्थादोषश्च— तदप्यन्यद्विज्ञाय सर्वमभवत् तत पूर्वमप्यन्यद्विज्ञायेति। न तावदविज्ञाय सर्वमभवत्, शास्त्रार्थवैरूप्यदोषात्। फलानित्यत्वदोषस्तर्हि?— नैकोऽपि दोषः, अर्थविशेषोपपत्तेः॥

यदि किमपि विज्ञायैव तद्ब्रह्म सर्वमभवत्, पृच्छाम — किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति। एवं चोदिते सर्वदो

षानागन्धित प्रतिवचनमाह—

ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवा
वेत् । अह ब्रह्मास्मीति । तस्मात्तत्सर्व-
मभवत्तद्यो यो देवाना प्रत्यबुध्यत स
एव तदभवत्तथर्षीणा तथा मनुष्याणां
तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेव' प्रतिपेदेऽह म-
नुरभवꣳ सूर्यश्चेति । तदिदमप्येतर्हि
य एव वेदाह ब्रह्मास्मीति स इदꣳ सर्वं
भवति तस्य ह न देवाश्चनाभूत्या ईशते ।
आत्मा ह्येषाꣳ स भवति अथ योऽन्या दे-
वतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न
स वेद यथा पशुरेवꣳ स देवानाम् । यथा
ह वै बहव पशवो मनुष्य भुञ्ज्युरेवमे
कैक पुरुषो देवान्भुनक्त्येकस्मिन्नेव प-
शावादीयमानेऽप्रिय भवति किमु बहुषु
तस्मादेषा तन्न प्रिय यदेतन्मनुष्या
विदु ॥ १० ॥

ब्रह्म अपरम् , सर्वभावस्य साध्यत्वोपपत्ते , न हि परस्य ब्रह्मण सर्वभावापत्तिर्विज्ञानसाध्या, विज्ञानसाध्या च सर्व भावापत्तिमाह— 'तस्मात्तत्सर्वमभवत्' इति, तस्माद्ब्रह्म वा इदमग्र आसीदित्यपर ब्रह्मेह भवितुमर्हति ॥

मनुष्याधिकाराद्वा तद्भावी ब्राह्मण स्यात्, सर्वं भवि ष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते' इति ह् मनुष्या प्रकृता , तेषा च अभ्युदयनि श्रेयससाधने विशषतोऽधिकार इत्युक्तम् , न परस्य ब्रह्मणो नाप्यपरस्य प्रजापत , अतो द्वैतैकत्वापरब्र ह्मविद्यया कर्मसहितया अपरब्रह्मभावमुपसपन्नो भोज्याद् पावृत्त सर्वप्राप्त्योच्छिन्नकामकर्मबन्धन परब्रह्मभावी ब्रह्म विद्याहेतोर्ब्रह्मेत्यभिधीयत , दृष्टश्च लोके भाविनीं वृत्तिमा श्रित्य शब्दप्रयोग — यथा 'आदन पचति' इति, शास्त्रे च— 'परिव्राजक सर्वभूताभयदक्षिणाम्' इत्यादि, तथा इह— इति कचित्— ब्रह्म ब्रह्मभावी पुरुषो ब्राह्मण इति व्याचक्षते ॥

तन्न, सर्वभावापत्तेरनित्यत्वदोषात् । न हि सोऽस्ति लो के परमार्थत , यो निमित्तवशाद्भावान्तरमापद्यते नित्यश्चेति । तथा ब्रह्मविज्ञाननिमित्तकृता चेत्सर्वभावापत्ति , नित्या चे- ति विरुद्धम् । अनित्यत्व च कर्मफलतुल्यतेत्युक्तो दोष ।

अविद्याकृतासर्वत्वनिवृत्तिं चेत्सर्वभावापत्तिं ब्रह्मविद्याफलं मन्यसे, ब्रह्मभाविपुरुषकल्पना व्यर्था स्यात् । प्राग्ब्रह्मविज्ञानादपि सर्वो जन्तुर्ब्रह्मत्वान्नित्यमेव सर्वभावापन्नः परमार्थत, अविद्यया तु अब्रह्मत्वमसर्वत्वं चाध्यारोपितम्—यथा शुक्तिकायां रजतम्, व्योम्नि वा तलमलवत्त्वादि, तथेह ब्रह्मण्यध्यारोपितमविद्यया अब्रह्मत्वमसर्वत्वं च ब्रह्मविद्यया निवर्त्यते—इति मन्यसे यदि, तदा युक्तम्—यत्परमार्थत आसीत्परं ब्रह्म, ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थभूतम् 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्' इत्यस्मिन्वाक्ये उच्यत इति वक्तुम्, यथाभूतार्थवादित्वाद्वेदस्य । न त्विय कल्पना युक्ता—ब्रह्मशब्दार्थविपरीतो ब्रह्मभावी पुरुषो ब्रह्मेत्युच्यत इति, श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाया अन्याय्यत्वात्—महत्तरे प्रयोजनान्तरेऽसति अविद्याकृतव्यतिरेकेणाब्रह्मत्वमसर्वत्वं च विद्यत एवेति चेत्, न, तस्य ब्रह्मविद्ययापोहानुपपत्ते । न हि क्वचित्साक्षाद्वस्तुधर्मस्यापोढ्री दृष्टा कर्त्री वा ब्रह्मविद्या, अविद्यायास्तु सर्वत्रैव निवर्तिका दृश्यते, तथा इहाप्यब्रह्मत्वमसर्वत्वं चाविद्याकृतमेव निवर्त्यतां ब्रह्मविद्यया, न तु पारमार्थिकं वस्तु कर्तुं निवर्तयितुं वा अर्हति ब्रह्मविद्या । तस्माद्व्यर्थैव श्रुतहान्यश्रुतकल्पना ॥

ब्रह्मण्यविद्यानुपपत्तिरिति चेत्, न, ब्रह्मणि विद्याविधानात्। न हि शुक्तिकायां रजताध्यारोपणेऽसति शुक्तिकात्वं ज्ञाप्यते चक्षुर्गोचरापन्नायाम्— 'इयं शुक्तिका न रजतम्' इति। तथा 'सदेवेदं सर्वम्, ब्रह्मैवेदं सर्वम्, आत्मैवेदं सर्वम्, नेदं द्वैतमस्त्यब्रह्म' इति ब्रह्मण्येकत्वविज्ञानं न विधातव्यम्, ब्रह्मण्यविद्याध्यारोपणायामसत्याम्। न ब्रूमः — शुक्तिकायामिव ब्रह्मण्यतद्धर्माध्यारोपणा नास्तीति, किं तर्हि न ब्रह्म स्वात्मन्यतद्धर्माध्यारोपनिमित्तम् अविद्याकर्तृ चेति— भवत्येव नाविद्याकर्तृ भ्रान्तं च ब्रह्म। किंतु नैव अब्रह्म अविद्याकर्ता चेतनो भ्रान्तोऽन्य इष्यते— 'नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता' 'नान्यदतोऽस्ति विज्ञातृ' 'तत्त्वमसि' 'आत्मानमेवावेत्' 'अहं ब्रह्मास्मि' 'अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति, न स वेद' इत्यादिश्रुतिभ्यः, स्मृतिभ्यश्च— 'समं सर्वेषु भूतेषु' 'अहमात्मा गुडाकेश' 'शुनि चैव श्वपाके च', 'यस्तु सर्वाणि भूतानि' 'यस्मिन्सर्वाणि भूतानि' इति च मन्त्रवर्णात्। नन्वेवं शास्त्रोपदेशानर्थक्यमिति, बाढमेवम्, अवगते अस्त्वेवानर्थक्यम्। अवगमानर्थक्यमपीति चेत्, न, अनवगमनिवृत्तेर्दृष्टत्वात्। तन्निवृत्तेरप्यनुपपत्तिरेकत्व इति चेत्, न, दृष्टविरोधात्, दृश्यते

ह्येकत्वविज्ञानादेवानवगमनिवृत्ति , दृश्यमानमप्यनुपपन्नमि ति ब्रुवतो दृष्टविरोध स्यात् , न च दृष्टविरोध केनचिदप्य भ्युपगम्यते , न च दृष्टेऽनुपपन्न नाम, दृष्टत्वादेव । दर्शना नुपपत्तिरिति चेत् , तत्राप्ययेषैव युक्ति ॥

'पुण्या वै पुण्येन कमणा भवति' 'त विद्याकमणी समन्वारभेत' 'मन्ता बाद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुष' इत्येवमादिश्रुतिस्मृतिन्यायेभ्य परस्माद्विलक्षणोऽन्य ससार्येवगम्यते, तद्विलक्षणश्च पर 'स एष नेति नति' 'अ शनायाद्यत्येति' 'य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्यु' 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासन' इत्यादिश्रुतिभ्य , कणादा क्षपादादितर्कशास्त्रेषु च ससारिविलक्षण ईश्वर उपपत्तित साध्यते, ससारदु खापनयार्थित्वप्रवृत्तिदर्शनात स्फुटमन्य त्वम ईश्वरात ससारिणोऽवगम्यते, 'अवाक्यनादर' 'न मे पार्थास्ति' इति श्रुतिस्मृतिभ्य , 'सोऽन्वेष्टव्य स विजिज्ञासितव्य' 'त विदित्वा न लिप्यते' 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' 'एकधैवानुद्रष्टव्यमेतत्' 'यो वा एतदक्षर गार्ग्य विदित्वा' 'तमेव धीरो विज्ञाय' 'प्रणवो धनु , शरो ह्यात्मा, ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते' इत्यादिकर्मकर्तृनिर्देशाच्च, मुमुक्षोश्च गतिमार्गविशेषदेशोपदेशात् , असति भेदे कस्य

कुतो गतिः स्यात्? तदभावे च दक्षिणोत्तरमार्गविशेषानुपपत्तिः गन्तव्यदेशानुपपत्तिश्चेति, भिन्नस्य तु परस्मात् आत्मनः सर्वमेतदुपपन्नम्, कर्मज्ञानसाधनोपदेशश्च— भिन्नश्चेद्ब्रह्मणः संसारी स्यात्, युक्तस्तं प्रत्यभ्युदयनिःश्रेयससाधनयोः कर्मज्ञानयोरुपदेशः, नश्वरस्य आप्तकामत्वात्, तस्माद्युक्तं ब्रह्मेति ब्रह्मभावी पुरुष उच्यत इति चेत्— न, ब्रह्मोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गात्— संसारी चेद्ब्रह्मभावी अब्रह्म सन्, विदित्वात्मानमेव अहं ब्रह्मास्मीति, सर्वमभवत्, तस्य संसार्यात्मविज्ञानादेव सर्वात्मभावस्य फलस्य सिद्धत्वात्परब्रह्मोपदेशस्य ध्रुवमानर्थक्यं प्राप्तम्। तद्विज्ञानस्य कचित्पुरुषार्थसाधनेऽविनियोगात्संसारिण एव— अहं ब्रह्मास्मीति— ब्रह्मत्वसंपादनार्थ उपदेश इति चेत्— अनिर्ज्ञाते हि ब्रह्मस्वरूपे किं संपादयेत— अहं ब्रह्मास्मीति? निर्ज्ञातलक्षणे हि ब्रह्मणि शक्या संपत्कर्तुम्— न 'अयमात्मा ब्रह्म' 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म' 'य आत्मा' 'तत्सत्यं स आत्मा' 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इति प्रकृत्य 'तस्माद्वा एतस्मादात्मनः' इति सहस्रशो ब्रह्मात्मशब्दयोः सामानाधिकरण्यात् एकार्थत्वमेवेत्यवगम्यते, अन्यस्य वै अन्यत्र संपत् क्रियते, नैकत्वे, 'इदं सर्वं यदयमात्मा'

इति च प्रकृतस्यैव द्रष्टव्यस्यात्मन एकत्व दर्शयति, तस्मा-
त्मनो ब्रह्मत्वसपदुपपत्ति । न चाप्यन्यत्प्रयोजन ब्रह्मो
पदेशस्य गम्यत, 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' 'अभय हि
जनक प्राप्तोऽसि' 'अभय हि वै ब्रह्म भवति' इति च
तदापत्तिश्रवणात । सपत्तिश्चेत्, तदापत्तिन स्यात् । न ह्य
न्यस्यान्यभाव उपपद्यते । वचनात, सपत्तेरपि तद्भावापत्ति
स्यादिति चेत्, न, सपत्ते प्रत्ययमात्रत्वात् । विज्ञानस्य
च मिथ्याज्ञाननिवर्तकत्वव्यतिरेकेणाकारकत्वमित्यवोचाम ।
न च वचन वस्तुन सामर्थ्यजनकम् । ज्ञापक हि शास्त्र
न कारकमिति स्थिति । 'स एष इह प्रविष्ट' इत्यादिवा
क्येषु च परस्यैव प्रवेश इति स्थितम । तस्माद्ब्रह्मेति न ब्रह्म
भाविपुरुषकल्पना साध्वी । इष्टार्थबाधनाच्च— सैन्धवघ
नवदनन्तरमबाह्यमेकरस ब्रह्म— इति विज्ञान सर्वस्यामुपनि
षदि प्रतिपिपादयिषितार्थ — काण्डद्वयेऽप्यन्तेऽवधार
णात्— अवगम्यते— 'इत्यनुशासनम्' 'एतावदरे खल्व
मृतत्वम्' इति, तथा सर्वशाखोपनिषत्सु च ब्रह्मैकत्वविज्ञा
न निश्चितोऽर्थ, तत्र यदि ससारी ब्रह्मणोऽन्य आत्मा
नमवाप्नुयात्— इति कल्प्येत, इष्टस्यार्थस्य बाधन स्यात,
तथा च शास्त्रमुपक्रमोपसहारयोर्विरोधादसमञ्जस कल्पित

स्यात् । व्यपदेशानुपपत्तेश्च— यदि च 'आत्मानमेवावेत्' इति संसारी कल्प्येत 'ब्रह्मविद्या' इति व्यपदेशो न स्यात् आत्मानमेवावेदिति, संसारिण एव वेद्यत्वोपपत्तेः । 'आत्मा' इति वक्तरि अन्यदुच्यत इति चेत्, न, 'अहं ब्रह्मास्मि' इति विशेषणात्, अन्यश्चेद्वेद्यः स्यात् 'अयमसौ' इति वा विशेष्येत, न तु 'अहमस्मि' इति । 'अहमस्मि' इति विशेषणात् 'आत्मानमेवावेत्' इति च अवधारणात् निश्चितम् आत्मैव ब्रह्मेति अवगम्यते तथा च सति उपपन्नो ब्रह्मविद्याव्यपदेशः, नान्यथा, संसारिविद्या ह्यन्यथा स्यात्, न च ब्रह्मत्वाब्रह्मत्वे ह्येकस्योपपन्ने परमार्थतः तमःप्रकाशाविव भानौ विरुद्धत्वात्, न चोभयनिमित्तत्वे ब्रह्मविद्येति निश्चितो व्यपदेशो युक्तः, तदा ब्रह्मविद्या संसारिविद्या च स्यात्, न च वस्तुनोऽर्धजरतीयत्वं कल्पयितुं युक्तं तत्त्वज्ञानविवक्षायाम्, श्रोतुः संशयो हि तथा स्यात्, निश्चितं च ज्ञानं पुरुषार्थसाधनमिष्यते— 'यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सास्ति' 'संशयात्मा विनश्यति' इति श्रुतिस्मृतिभ्याम् । अतो न संशयितो वाक्यार्थो वाच्यः परहितार्थिना ॥

ब्रह्मणि साधकत्वकल्पनास्मदादिष्विव, अपेशला— 'त-

दात्मानमेवावेत्तस्मात्तत्सवमभवत्' इति—इति चेत्, न, शास्त्रोपालम्भात्, न ह्यस्मत्कल्पनेयम्, शास्त्रकृता तु, तस्माच्छास्त्रस्यायमुपालम्भ, न च ब्रह्मण इष्ट चिकीर्षुणा शास्त्रार्थविपरीतकल्पनया स्वार्थपरित्याग कार्य । न चैतावत्येवाक्षमा युक्ता भवत, सर्वं हि नानात्व ब्रह्मणि कल्पितमेव 'एकधैवानुद्रष्टव्यम्' 'नेह नानास्ति किंचन' 'यत्र हि द्वैतमिव भवति' 'एकमेवाद्वितीयम्' इत्यादिवाक्यशतेभ्य, सर्वो हि लोकव्यवहारो ब्रह्मण्येव कल्पितो न परमार्थसन्— इत्यत्यल्पमिदमुच्यत— इयमव कल्पनापेशलेति ।

तस्मात्— यत्प्रविष्ट स्रष्टृ ब्रह्म, तद्ब्रह्म, वै शब्दोऽवधारणार्थे, इद शरीरस्थ यद्गृह्यते, अग्रे प्राक्प्रतिबोधादपि, ब्रह्मैवासीत्, सर्वं च इदम्, कित्वप्रतिबोधात् 'अब्रह्मास्मि असर्वं च' इत्यात्मन्यध्यारोपात् 'कर्ताह क्रियावान्फलाना च भोक्ता सुखी दुःखी ससारी' इति च अध्यारोपयति, परमार्थस्तु ब्रह्मैव तद्विलक्षण सर्वं च । तत् कथञ्चिदाचार्येण दयालुना प्रतिबोधितम् 'नासि ससारी' इति आत्मानमेवावेत्स्वाभाविकम्, अविद्याध्यारोपितविशेषवर्जितमिति एव शब्दस्यार्थ ॥

ब्रूहि कोऽसावात्मा स्वाभाविक, यमात्मान विदितव

ब्रह्म। ननु न स्मरस्यात्मानम्, दर्शितो ह्यसौ, य इह प्रविश्य प्राणित्यपानिति व्यानित्युदानिति समानितीति। ननु असौ गौ असावश्व इत्येवमसौ व्यपदिश्यते भवता, न आत्मान प्रत्यक्ष दर्शयसि, एव तर्हि द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता स आत्मेति। ननु अत्रापि दर्शनादिक्रियाकर्तु स्वरूप न प्रत्यक्ष दर्शयसि, न हि गमिरेव गन्तु स्वरूप छिदिर्वा छेत्तु, एव तर्हि दृष्टेर्द्रष्टा श्रुते श्रोता मतेर्मन्ता विज्ञातेर्विज्ञाता स आत्मेति। ननु अत्र को विशेषो द्रष्टरि, यदि दृष्टेर्द्रष्टा, यदि वा घटस्य द्रष्टा, सर्वथापि द्रष्टैव, द्रष्टव्य एव तु भवान्विशेषमाह दृष्टेर्द्रष्टेति, द्रष्टा तु यदि दृष्टे, यदि वा घटस्य, द्रष्टा द्रष्टैव। न, विशेषोपपत्त — अस्त्यत्र विशेष, यो दृष्टेर्द्रष्टा स दृष्टिश्चेद्भवति नित्यमेव पश्यति दृष्टिम्, न कदाचिदपि दृष्टिर्न दृश्यते द्रष्ट्रा, तत्र द्रष्टुर्दृष्ट्या नित्यया भवितव्यम्, अनित्या चेद्द्रष्टुर्दृष्टि, तत्र दृश्या या दृष्टि सा कदाचिन्न दृश्येतापि— यथा अनित्यया दृष्ट्या घटादि वस्तु, न च तद्वत् दृष्टेर्द्रष्टा कदाचिदपि न पश्यति दृष्टिम्। किं द्वे दृष्टी द्रष्टु — नित्या अदृश्या अन्या अनित्या दृश्येति? बाढम, प्रसिद्धा तावदनित्या दृष्टि, अन्धानन्धत्वदर्शनात्, नित्यैव चेत्, सर्वोऽनन्ध

एव स्यात्, द्रष्टुस्तु नित्या दृष्टि — 'न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते' इति श्रुते, अनुमानाच्च—अन्धस्यापि घटाद्याभासविषया स्वप्ने दृष्टिरुपलभ्यते, सा तर्हि इतरदृष्टिनाशे न नश्यति, सा द्रष्टुर्दृष्टि, तया अविपरिलुप्तया नित्यया दृष्ट्या स्वरूपभूतया स्वयंज्योति समाख्यया इतरामनित्यां दृष्टिं स्वप्नान्तबुद्धान्तयोर्वासनाप्रत्ययरूपां नित्यमेव पश्यन्दृष्टेर्द्रष्टा भवति। एव च सति दृष्टिरेव स्वरूपमस्य अग्न्यौष्ण्यवत्, न काणादानामिव दृष्टिव्यतिरिक्त अन्य चेतन द्रष्टा॥

तद्ब्रह्म आत्मानमेव नित्यदृग्रूपमध्यारोपितानित्यदृष्ट्यादिवर्जितमेव अवेत् विदितवत्। ननु विप्रतिषिद्धम्— 'न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीया' इति श्रुते — विज्ञातुर्विज्ञानम्। न, एवं विज्ञानान्न विप्रतिषेध, एवं दृष्टेर्द्रष्टेति विज्ञायत एव, अन्यज्ञानानपेक्षत्वाच्च—न च द्रष्टुर्नित्यैव दृष्टिरित्येव विज्ञाते द्रष्टृविषयां दृष्टिमन्यामाकाङ्क्षते, निवर्तते हि द्रष्टृविषयदृष्ट्याकाङ्क्षा तदसम्भवादेव, न ह्यविद्यमाने विषये आकाङ्क्षा कस्यचिदुपजायते, न च दृश्या दृष्टिर्द्रष्टारं विषयीकर्तुमुत्सहते, यतस्तामाकाङ्क्षेत, न च स्वरूपविषयाकाङ्क्षा स्वस्यैव, तस्मात् अज्ञानाध्यारोपणनिवृत्तिरेव आत्मानमेवावेदित्युक्तम्, नात्मनो विषयीकरणम्॥

तत्कथमवेदित्याह—अह दृष्टेर्द्रष्टा आत्मा ब्रह्मास्मि भवामीति । ब्रह्मेति— यत्साक्षादपरोक्षात्सर्वान्तर आत्मा अशनायाद्यतीतो नेति नेत्यस्थूलमनण्वित्येवमादिलक्षणम्, तदेवाहमस्मि, नान्य ससारी, यथा भवानाहेति । तस्मात् एव विज्ञानात् तद्ब्रह्म सर्वमभवत्–अब्रह्माध्यारोपणापगमात् तत्कार्यस्यासर्वत्वस्य निवृत्त्या सर्वमभवत् । तस्माद्युक्तमव मनुष्या मन्यन्त–यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्याम इति । यत्पृष्टम्–किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति, तन्निर्णीतम्—ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावदह ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवदिति ॥

तत् तत्र, यो यः देवाना प्रत्यबुध्यत प्रतिबुद्धवानात्मान यथोक्तेन विधिना, स एव प्रतिबुद्ध आत्मा तत् ब्रह्म अभवत्, तथा ऋषीणाम्, तथा मनुष्याणा च मध्ये । देवानामित्यादि लोकदृष्ट्यपेक्षया न ब्रह्मत्वबुद्ध्योच्यते, पुर पुरुष आविशदिति सर्वत्र ब्रह्मैवानुप्रविष्टमित्यवोचाम, अत शरीराद्युपाधिजनितलोकदृष्ट्यपेक्षया देवानामित्याद्युच्यते, परमार्थतस्तु तत्र तत्र ब्रह्मैवाग्र आसीत् प्राक्प्रतिबोधात् देवादिशरीरेषु अन्यथैव विभाव्यमानम्, तदात्मानमेवावेत्, तथैव च सर्वमभवत् ॥

अस्या ब्रह्मविद्याया सर्वभावापत्ति फलमित्येतस्या र्थस्य द्रढिम्ने मन्त्रानुदाहरति श्रुति । कथम् ?— तत् ब्रह्म एतत् आत्मानमेव अहमस्मीति पश्यन् एतस्मादेव ब्रह्मणो दर्शनात् ऋषिर्वामदेवाख्य प्रतिपेदे ह प्रतिपन्नवान्किल, स एतस्मिन्ब्रह्मात्मदर्शनेऽवस्थित एतान्मन्त्रान्ददर्श— अह मनुरभव सूर्यश्चेत्यादीन् । तदेतद्ब्रह्म पश्यन्निति ब्रह्मविद्या परामृश्यते, अह मनुरभव सूर्यश्चेत्यादिना सर्वभावापत्तिं ब्रह्मविद्याफल परामृशति, पश्यन्सर्वात्मभाव फल प्रतिपेदे इत्यस्मात्प्रयोगात् ब्रह्मविद्यासहायसाधनसाध्य मोक्ष दर्श यति—भुञ्जानस्तृप्यतीति यद्वत् । सेय ब्रह्मविद्यया सर्वभा वापत्तिरासीन्महता देवादीना वीर्यातिशयात्, नेदानीमैदयु गीनाना विशेषतो मनुष्याणाम्, अल्पवीर्यत्वात्— इति स्यात्कस्यचिद्बुद्धि, तद्व्युत्थापनायाह— तदिद प्रकृत ब्रह्म यत्सर्वभूतानुप्रविष्ट दृष्टिक्रियादिलिङ्गम्, एतर्हि एतस्मिन्नपि वर्तमानकाले य कश्चित् व्यावृत्तबाह्यौत्सुक्य आत्मानमेव एव वेद अह ब्रह्मास्मीति— अपोह्य उपाधिजनितभ्रान्तिवि ज्ञानाध्यारोपितान्विशेषान् ससारधर्मानागन्धितमनन्तरम बाह्य ब्रह्मैवाहमस्मि केवलमिति— स अविद्याकृतासर्वत्वनि वृत्तेर्ब्रह्मविज्ञानादिद सर्वं भवति । न हि महावीर्येषु वाम

द्वादिषु हीनवीर्येषु वा वातमानिकेषु मनुष्येषु ब्रह्मणो विशेष तद्विज्ञानस्य वास्ति । वार्तमानिकषु पुरुषेषु तु ब्रह्म विद्याफलेऽनैकान्तिकता शङ्क्यत इत्यत आह— तस्य ह ब्रह्मविज्ञातुर्यथोक्तेन विधिना देवा महावीर्या , चन अपि, अभूत्यै अभवनाय ब्रह्मसर्वभावस्य, नेशते न पर्याप्ता , किमुता ये ॥

ब्रह्मविद्याफलप्राप्तौ विघ्नकरण देवादय इशत इति का शङ्केति– उच्यते— देवादीन्प्रति ऋणवत्त्वान्मर्त्यानाम् , 'ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्य प्रजया पितृभ्य ' इति हि जायमानमेव ऋणवन्त पुरुष दर्शयति श्रुति , पशुनिदृश नाच्च 'अथो अय वा ' इत्यादिलोकश्रुतेश्च आत्मनो वृत्ति परिपिपालयिषया अधमर्णानिव देवा परतन्त्रान्मनुष्यान्प्र ति अमृतत्वप्राप्तिं प्रति विघ्न कुर्युरिति न्याय्यैवैषा शङ्का । स्वपशून्स्वशरीराणीव च रक्षन्ति देवा , महत्तरा हि वृत्तिं कर्माधीना दर्शयिष्यति देवादीना बहुपशुसमतयैकैकस्य पुरुषस्य , 'तस्मादषा तन्न प्रिय यदेतन्मनुष्या विद्यु ' इति हि वक्ष्यति, 'यथा ह वै स्वाय लोकायारिष्टिमिच्छेदेव हैव विदे सर्वाणि भूतान्यरिष्टिमिच्छन्ति ' इति च, ब्रह्मविक्त्वे पारार्थ्यनिवृत्ते न स्वलोकत्व पशुत्व चेत्यभिप्रायो अप्रिया

रिष्टिवचनाभ्यामवगम्यते, तस्माद्ब्रह्मविदो ब्रह्मविद्याफलप्राप्तिं प्रति कुर्युरेव विघ्न देवा । प्रभाववन्तश्च हि ते ॥

ननु एव सत्यन्यास्वपि कर्मफलप्राप्तिषु देवाना विघ्नकरण पेयपानसमम्, हन्त तर्ह्यविस्रम्भाऽभ्युदयनि श्रेयस साधनानुष्ठानेषु, तथा ईश्वरस्याचिन्त्यशक्तित्वाद्विघ्नकरणे प्रभुत्वम्, तथा कालकर्ममन्त्रौषधितपसाम्, एषा हि फलसपत्तिविपत्तिहेतुत्व शास्त्रे लोके च प्रसिद्धम्, अतोऽप्यनाश्वास शास्त्रार्थानुष्ठाने । न, सर्वपदार्थाना नियतनिमित्तोपादानात् जगद्वैचित्र्यदर्शनाच्च, स्वभावपक्षे च तदुभयानुपपत्ते, सुख दु खादिफलनिमित्त कर्मेत्यतस्मिन्पक्षे स्थिते वेदस्मृतिन्यायलोकपरिगृहीते, देवेश्वरकालास्तावन्न कर्मफलविपर्यासकर्तार, कर्मणा काङ्क्षितकारकत्वात्— कर्म हि शुभाशुभ पुरुषाणा देवकालेश्वरादिकारकमनपेक्ष्य नात्मान प्रति लभते, लब्धात्मकमपि फलदानेऽसमथम्, क्रियाया हि कारकाद्यनेकनिमित्तोपादानस्वाभाव्यात्, तस्मात् क्रियानुगुणा हि देवेश्वरादय इति कर्मसु तावन्न फलप्राप्तिं प्रत्यविस्रम्भ । कर्मणामपि एषाम् वशानुगत्व कचित्, स्वसामर्थ्यस्याप्रणोद्यत्वात्। कर्मकालदैवद्रव्यादिस्वभावाना गुणप्रधानभावस्त्वनियतो दुर्विज्ञेयश्चेति तत्कृतो मोहो लोकस्य— कर्मैव कारक नान्यत्फल

प्राप्ताविति केचित्, दैवमेवेत्यपर, काल इत्येके, द्रव्यादिस्व भाव इति केचित्, सर्व एत सहता एवेत्यपरे। तत्र कर्मण प्राधान्यमङ्गीकृत्य वेदस्मृतिवादा – 'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पाप पापेन' इत्यादय। यद्यपि एषा स्वविषये कस्यचित्प्राधान्योद्भव इतरषा तत्कालीनप्राधान्यशक्तिस्तम्भ, तथापि न कर्मण फलप्राप्तिं प्रति अनैकान्तिकत्वम्, शास्त्र न्यायनिर्धारितत्वात्कर्मप्राधान्यस्य ॥

न, अविद्यापगममात्रत्वाद्ब्रह्मप्राप्तिफलस्य— यदुक्त ब्रह्मप्राप्तिफल प्रति देवा विघ्न कुर्युरिति, तत्र न देवाना विघ्न करणे सामर्थ्यम्, कस्मात् 'विद्याकालानन्तरितत्वाद्ब्रह्मप्राप्तिफलस्य, कथम्, यथा लोक द्रष्टुश्चक्षुष आलोकेन सयोगो यत्काल, तत्काल एव रूपाभिव्यक्ति, एवमात्मविषय विज्ञान यत्कालम्, तत्काल एव तद्विषयाज्ञानतिरोभाव स्यात्, अतो ब्रह्मविद्याया सत्याम अविद्याकार्यानुपपत्ते, प्रदीप इव तम कार्यस्य, केन कस्य विघ्न कुर्युर्देवा – यत्र आत्मत्वमेव देवाना ब्रह्मविद। तदेतदाह— आत्मा स्वरूप ध्येय यत्तत्सर्वशास्त्रैर्विज्ञेय ब्रह्म, हि यस्मात्, एषा देवानाम्, स ब्रह्मवित्, भवति ब्रह्मविद्यासमकालमेव—अविद्यामात्रव्यवधानापगमात् शुक्तिकाया इव रजताभासाया

शुक्तिकात्वमित्यवोचाम । अतो नात्मन प्रतिकूलत्वे देवाना प्रयत्न सभवति । यस्य हि अनात्मभूत फल देशकालनिमित्तान्तरितम्, तत्रानात्मविषये सफल प्रयत्नो विघ्नाचरणाय देवानाम्, न त्विह विद्यासमकाल आत्मभूते देशकालनिमित्तानन्तरिते, अवसरानुपपत्ते ॥

एव तर्हि विद्याप्रत्ययसतत्यभावात् विपरीतप्रत्ययतत्कार्ययोश्च दर्शनात् अन्त्य एव आत्मप्रत्ययोऽविद्यानिवर्तक, न तु पूर्व इति । न, प्रथमेनानैकान्तिकत्वात्—यदि हि प्रथम आत्मविषय प्रत्ययोऽविद्या न निवर्तयति, तथा अन्त्योऽपि, तुल्यविषयत्वात् । एव तर्हि सततोऽविद्यानिवर्तक न विच्छिन्न इति । न, जीवनादौ सति सतत्यनुपपत्ते —न हि जीवनादिहेतुक प्रत्यये सति विद्याप्रत्ययसततिरुपपद्यते, विरोधात् । अथ जीवनादिप्रत्ययतिरस्करणेनैव आ मरणान्तात् विद्यासततिरिति चेत्, न, प्रत्ययेयत्तासतानानवधारणात् शास्त्रार्थानवधारणदोषात्—इयता प्रत्ययाना सततिरविद्याया निवर्तिकेत्यनवधारणात् शास्त्रार्थो नावध्रियेत, तच्चानिष्टम् । सततिमात्रत्वेऽवधारित एवति चेत्, न, आद्यन्तयोरविशेषात्—प्रथमा विद्याप्रत्ययसतति मरणकालान्ता वेति विशेषाभावात्, आद्यन्तयो

प्रत्यययो पूर्वोक्तौ दोषौ प्रसज्येयाताम् । एव तर्हि अनिव र्तक एवति चेत्, न 'तस्मात्तत्सर्वमभवत्' इति श्रुते, 'भि द्यते हृदयग्रन्थि' 'तत्र को मोह' इत्यादिश्रुतिभ्यश्च ॥

अर्थवाद इति चेत्, न, सर्वशाखोपनिषदामर्थवादत्वप्र सङ्गात्, एतावन्मात्रार्थत्वोपक्षीणा हि सवशाखोपनिषद । प्रत्यक्षप्रमितात्मविषयत्वात् अस्त्येवेति चेत, न, उक्तपरिहा रत्वात्— अविद्याशोकमोहभयादिदोषनिवृत्त प्रत्यक्षत्वा दिति चोक्त परिहार । तस्मात् आन्य अन्त्य सतत अस- ततश्चेत्यचोद्यमेतत्, अविद्यादिदोषनिवृत्तिफलावसानत्वाद्वि द्याया — य एव अविद्यादिदोषनिवृत्तिफलकृत्प्रत्यय आद्य अन्त्य सतत असततो वा, स एव विद्येत्यभ्युपगमात् न चोद्यस्यावतारगन्धोऽप्यस्ति । यत्तूक्त विपरीतप्रत्ययतत्कार्य- योश्च दर्शनादिति, न, तच्छेषस्थितिहेतुत्वात्— येन कर्मणा शरीरमारब्ध तत्, विपरीतप्रत्ययदोषनिमित्तत्वात् तस्य तथा भूतस्यैव विपरीतप्रत्ययदोषसयुक्तस्य फलदाने सामर्थ्यमिति, यावत् शरीरपात तावत्फलोपभोगाङ्गतया विपरीतप्रत्यय रागादिदोष च तावन्मात्रमाक्षिपत्येव— मुक्तेषुवत् प्रवृत्त फलत्वात् तद्धेतुकस्य कर्मण । तेन न तस्य निवर्तिका विद्या, अविरोधात्, किं तर्हि स्वाश्रयादेव स्वात्मविरोधि अविद्या

कार्यं यदुत्पित्सु तन्निरुणद्धि, अनागतत्वात्, अतीत हि इत
रत् । किंच न च विपरीतप्रत्ययो विद्यावत उत्पद्यते, निर्वि
षयत्वात्—अनवधृतविषयविशेषस्वरूप हि सामान्यमात्रमा
श्रित्य विपरीतप्रत्यय उत्पद्यमान उत्पद्यते, यथा शुक्तिकाया
रजतमिति, स च विषयविशेषावधारणवतो अशेषविपरी
तप्रत्ययाशयस्योपमर्दितत्वात् न पूर्ववत्सभवति, शुक्तिकादौ
सम्यक्प्रत्ययोत्पत्तौ पुनरदर्शनात् । कचित्तु विद्याया पूर्वो
त्पन्नविपरीतप्रत्ययजनितसस्कारेभ्यो विपरीतप्रत्ययावभासा
स्मृतयो जायमाना विपरीतप्रत्ययभ्रान्तिम् अकस्मात् कुर्व
न्ति—यथा विज्ञातदिग्विभागस्याप्यकस्माद्दिग्विपर्ययविभ्रम ।
सम्यग्ज्ञानवतोऽपि चत् पूर्ववद्विपरीतप्रत्यय उत्पद्यते, सम्य
ग्ज्ञानेऽप्यविस्रम्भाच्छास्त्रार्थविज्ञानादौ प्रवृत्तिरसमञ्जसा स्या
त्, सर्वं च प्रमाणमप्रमाण सपद्येत, प्रमाणाप्रमाणयोर्विशे
षानुपपत्ते । एतेन सम्यग्ज्ञानानन्तरमेव शरीरपाताभाव
कस्मादित्येतत्परिहृतम् । ज्ञानोत्पत्ते प्राक् ऊर्ध्वं तत्कालज
न्मान्तरसचिताना च कर्मणामप्रवृत्तफलाना विनाश सिद्धा
भवति फलप्राप्तिविघ्ननिषेधश्रुतेरेव, 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि'
'तस्य तावदेव चिरम्' 'सर्वे पाप्मान प्रदूयन्त' 'त
विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेन' 'एतमु हैवैते न

तरत ' 'नैन कृताकृते तपत ' 'एतं ह वाव न तपति ' 'न बिभेति कुतश्चन ' इत्यादिश्रुतिभ्यश्च, 'ज्ञानाग्नि सर्व कर्माणि भस्मसात्कुरुते ' इत्यादिस्मृतिभ्यश्च ॥

यत्तु ऋणे प्रतिबध्यत इति, तन्न, अविद्यावद्विषयत्वात्– अविद्यावान्हि ऋणी, तस्य कर्तृत्वाद्युपपत्ते, 'यत्र वा अन्य दिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येत् ' इति हि वक्ष्यति– अनन्यत् सद्वस्तु आत्माख्य यत्राविद्याया सत्यामन्यदिव स्यात् ति मिरकृतद्वितीयचन्द्रवत् तत्राविद्याकृतानककारकापेक्ष दर्श नादिकर्म तत्कृत फल च दर्शयति, तत्रान्योऽन्यत्पश्येदित्यादि ना, यत्र पुनर्विद्याया सत्यामविद्याकृतानकत्वभ्रमप्रहाणम, 'तत्केन क पश्येत ' इति कर्मासभव दर्शयति, तस्मादवि द्यावद्विषय एव ऋणित्वम्, कर्मसभवात, नेतरत्र । एत च्चोत्तरत्र व्याचिख्यासिष्यमाणैरेव वाक्यैर्विस्तरेण प्रदर्श यिष्याम ॥

तद्यथैहैव तावत्— अथ य कश्चिदब्रह्मवित्, अन्यामा त्मनो व्यतिरिक्ता या काचिद्देवताम्, उपास्त स्तुतिनम स्कारयागबल्युपहारप्रणिधानध्यानादिना उप आस्ते तस्या गुणभावमुपगम्य आस्ते–अन्योऽसावनात्मा मत्त पृथक्, अन्योऽहमस्म्यधिकृत, मया अस्मै ऋणिवत्प्रतिकर्तव्यम्– इ

त्येवप्रत्यय सन्नुपास्ते, न स इत्थप्रत्यय वेद विजानाति तत्त्वम् । न स केवलमवभूत अविद्वान् अविद्यादोषवानेव, किं तर्हि, यथा पशु गवादि वाहनदोहनाद्युपकारैरुपभुज्यते, एव स इज्याद्यनेकोपकारैरुपभोक्तव्यत्वात् एकैकेन देवादीनाम्, अत पशुरिव सर्वार्थेषु कर्मस्वधिकृत इत्यर्थ । एतस्य हि अविदुषो वर्णाश्रमादिप्रविभागवतोऽधिकृतस्य कर्मणो विद्यासहितस्य केवलस्य च शास्त्रोक्तस्य कार्यं मनुष्यत्वादिको ब्रह्मान्त उत्कर्ष , शास्त्रोक्तविपरीतस्य च स्वाभाविकस्य कार्यं मनुष्यत्वादिक एव स्थावरान्तोऽपकर्ष , यथा चैतत् तथा 'अथ त्रयो वाव लोका ' इत्यादिना वक्ष्याम कृत्स्नेनैवाध्यायशेषेण । विद्यायाश्च कार्यं सर्वात्मभावापत्तिरित्येतत् सक्षेपतो दर्शितम् । सर्वा हि इयमुपनिषत् विद्याविद्याविभागप्रदर्शनेनैवापक्षीणा । यथा च एषोऽर्थ कृत्स्नस्य शास्त्रस्य तथा प्रदर्शयिष्याम ॥

यस्मादेवम्, तस्माद्विद्यावन्त पुरुष प्रति देवा ईशत एव विघ्न कर्तुम् अनुग्रह च इत्येतद्दर्शयति— यथा ह वै लोके, बहवो गोऽश्वादय पशव मनुष्य स्वामिनमात्मन अधिष्ठातार भुञ्ज्यु पालयेयु, एव बहुपशुस्थानीय एकैक अविद्वान्पुरुष देवान्— देवानिति पित्राद्युपलक्षणार्थम्— भु

नक्ति पालयतीति— इमे इन्द्रादय अन्ये मत्तो ममेशितार भृत्य इवाहमेषा स्तुतिनमस्कारज्यादिना आराधन कृत्वा अभ्युदय नि श्रयस च तत्प्रत्त फल प्राप्स्यामीत्येवमभिसधि । तत्र लोके बहुपशुमता यथा एकस्मिन्नेव पशावादीयमाने व्याघ्रादिना अपह्रियमाणे महदप्रिय भवति, तथा बहुपशुस्थानीय एकस्मिन्पुरुषे पशुभावात् व्युत्तिष्ठति, आप्रय भवतीति— किं चित्रम्—देवानाम्, बहुपश्वपहरण इव कुटुम्बिन । तस्मादेषा तन्न प्रियम्, किं तत्? यदेतद्ब्रह्मात्मतत्त्व कथचन मनुष्या विद्यु विजानीयु । तथा च स्मरणमनुगीतासु भगवता व्यासस्य—'क्रियावद्भिर्हि कौन्तेय देवलोक समावृत । न चैतदिष्ट देवाना मर्त्यैरुपरिवर्तनम्' इति । अता देवा पशूनिव व्याघ्रादिभ्य, ब्रह्मविज्ञानाद्विघ्नमाचिकीर्षन्ति— अस्मदुपभोग्यत्वान्मा व्युत्तिष्ठेयुरिति । य तु मुमोचयिषन्ति, त श्रद्धादिभिर्योक्ष्यन्ति, विपरीतमश्रद्धादिभि । तस्मान्मुमुक्षुर्देवाराधनपर श्रद्धाभक्तिपर प्रणेयोऽप्रमादी स्यात् विद्याप्राप्तिं प्रति विद्या प्रतीति वा काक्वैतत्प्रदर्शित भवति देवाप्रियवाक्येन ॥

सूत्रित शास्त्रार्थ – 'आत्मेत्येवोपासीत' इति, तस्य च व्याचिख्यासितस्य सार्थवादेन 'तदाहुर्यद्ब्रह्मविद्यया'

इत्यादिना सबन्धप्रयोजने अभिहिते, अविद्यायाश्च ससाराधिकारकारणत्वमुक्तम्– 'अथ योऽन्या देवतामुपास्ते' इत्यादिना, तत्र अविद्वान ऋणी पशुवद्देवादिकर्मकर्तव्यतया परतन्त्र इत्युक्तम् । किं पुनर्देवादिकर्मकतव्यत्वे निमित्तम्? वर्णा आश्रमाश्च, तत्र के वर्णा इत्यत इदमारभ्यते—यन्निमित्तमबद्धेषु कर्मसु अय परतन्त्र एवाधिकृत ससरति । एतस्यैवार्थस्य प्रदर्शनाय अग्निसर्गानन्तरमिन्द्रादिसर्गो नोक्त, अग्नेस्तु सर्ग प्रजापते सृष्टिपरिपूरणाय प्रदर्शित, अय च इन्द्रादिसर्ग तत्रैव द्रष्टव्य, तच्छेषत्वात्, इह तु स एवाभिधीयते अविदुष कर्माधिकारहेतुप्रदर्शनाय ॥

ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेकमेव तदेक९ सन्न व्यभवत् । तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत क्षत्र यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुण. सोमो रुद्र. पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति । तस्मात्क्षत्रात्पर नास्ति तस्माद्ब्राह्मण' क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये क्षत्र एव तद्यशो दधाति सैषा क्षत्रस्य योनिर्यद्ब्रह्म । तस्माद्यद्यपि राजा

परमता गच्छति ब्रह्मैवान्तत उपनिश्र यति स्वा योनिं य उ एनꣳ हिनस्ति स्वाꣳ स योनिमृच्छति स पापीयान्भवति यथा श्रेयाꣳसꣳ हिꣳसित्वा ॥ ११ ॥

ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्—यदग्निं सृष्ट्वा अग्निरूपापन्न ब्रह्म–ब्राह्मणजात्यभिमानात् ब्रह्मेत्यभिधीयते–वै, इद क्षत्रा द्विजातम्, ब्रह्मैव, अभिन्नमासीत्, एकमेव–न आसीत्क्ष त्रादिभद । तत् ब्रह्मैक क्षत्रादिपरिपालयित्रादिशून्य सत्, न व्यभवत् न विभूतवत् कर्मणे नालमासीदित्यथ । तत स्तद्ब्रह्म– ब्राह्मणोऽस्मि ममेत्थ कर्तव्यमिति ब्राह्मणजातिनि मित्त कर्म चिकीर्षु आत्मन कर्मकर्तृत्वविभूत्यै श्रेयोरूप प्रशस्तरूपम्, अति असृजत अतिशयेन असृजत सृष्टवत् । किं पुनस्तत्, यत्सृष्टम्? क्षत्र क्षत्रियजाति, तद्व्यक्ति भेदेन प्रदर्शयति— यान्येतानि प्रसिद्धानि लोके, देवत्रा देवेषु, क्षत्राणीति– जात्याख्याया पक्षे बहुवचनस्मरणात् व्यक्तिबहुत्वाद्वा भदोपचारेण–बहुवचनम् । कानि पुनस्ता नीत्याह— तत्राभिषिक्ता एव विशेषतो निर्दिश्यन्ते– इन्द्रो देवाना राजा, वरुणो यादसाम्, सोमो ब्राह्मणानाम्, रुद्र पशूनाम्, पर्जन्यो विद्युदादीनाम्, यम पितॄणाम्, मृत्यु

रोगादीनाम्, ईशानो भासाम्—इत्येवमादीनि देवेषु क्षत्राणि। तदनु इन्द्रादिक्षत्रदेवताधिष्ठितानि मनुष्यक्षत्राणि सोमसूर्य वश्यानि पुरूरव प्रभृतीनि सृष्टान्येव द्रष्टव्यानि, तदर्थं एव हि देवक्षत्रसर्ग प्रस्तुत । यस्मात् ब्रह्मणा अतिशयेन सृष्ट क्षत्रम्, तस्मात्क्षत्रात्पर नास्ति ब्राह्मणजातेरपि नियन्तृ, तस्माद्ब्राह्मण कारणभूतोऽपि क्षत्रियस्य क्षत्रियम् अधस्तात् व्यवस्थित सन् उपरि स्थितम् उपास्ते—क[२] राजसूये। क्षत्र एव तत् आत्मीय यश ख्यातिरूपम्—ब्रह्मेति—दधाति स्थापयति, राजसूयाभिषिक्तेन आसन्द्या स्थितेन राज्ञा आमन्त्रितो ब्रह्मन्निति ऋत्विक् पुनस्त प्रत्याह—त्व राज न्ब्रह्मासीति, तदतदभिधीयते—क्षत्र एव तद्यशो दधातीति। सैषा प्रकृता क्षत्रस्य योनिरेव, यद्ब्रह्म। तस्मात् यद्यपि राजा परमता राजसूयाभिषेकगुण गच्छति आप्नोति—ब्रह्मैव ब्राह्मणजातिमेव, अन्तत अन्ते कर्मपरिसमाप्तौ, उपनिश्र यति आश्रयति स्वा योनिम्—पुरोहित पुरो निधत्त इत्यर्थ । यस्तु पुनर्बलाभिमानात् स्वा योनिं ब्राह्मणजातिं ब्राह्मणम्—य उ एनम्—हिनस्ति हिंसति न्यग्भावेन पश्यति, स्वामा त्मीयामेव स योनिमृच्छति—स्व प्रसव विच्छिनत्ति विना शयति । स एतत्कृत्वा पापीयान् पापतरो भवति, पूर्व

मपि क्षत्रिय पाप एव क्रूरत्वात्, आत्मप्रसवहिंसया सुतराम्, यथा लोके श्रेयास प्रशस्ततर हिंसित्वा परिभूय पापतरो भवति, तद्वत् ॥

स नैव व्यभवत्स विशमसृजत यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इति ॥ १२ ॥

क्षत्र सृष्टेऽपि, स नैव व्यभवत्, कर्मणे ब्रह्म तथा न व्यभवत्, वित्तोपार्जयितुरभावात्, स विशमसृजत कर्मसाधनवित्तोपार्जनाय, क पुनरसौ विट्? यान्येतानि देवजातानि— स्वार्थे निष्ठा, य एते देवजातिभेदा इत्यर्थ — गणश गण गणम्, आख्यायन्ते कथ्यन्ते— गणप्राया हि विश, प्रायेण सहता हि वित्तोपार्जने समर्था, न एकैकश — वसव अष्टसख्या गण, तथैकादश रुद्रा, द्वादश आदित्या, विश्वे देवा त्रयोदश विश्वाया अपत्यानि— सर्वे वा देवा, मरुत सप्त सप्त गणा ॥

स नैव व्यभवत्स शौद्र वर्णमसृजत पूषणमियं वै पूषेयऽहीदऽसर्वं पुष्यति

यदिद किंच ॥ १३ ॥

स परिचारकाभावात्पुनरपि नैव व्यभवत, स शौद्र वर्णमसृजत—शूद्र एव शौद्र, स्वार्थेऽणि वृद्धि । क पुनर सौ शौद्रा वर्ण य सृष्ट ? पूषणम्—पुष्यतीति पूषा । क पुनरसौ पूषेति विशेषतस्तन्निर्दिशति— इय पृथिवी पूषा, स्वयमेव निर्वचनमाह—इय हि इद सर्व पुष्यति य दिद किंच ॥

स नैव व्यभवत्तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्म तदेतत्क्षत्रस्य क्षत्र यद्धर्मस्तस्माद्धर्मात्पर नास्त्यथो अबलीयान्बलीयाꣳसमाशꣳसते धर्मेण यथा राज्ञैव यो वै स धर्म सत्य वै तत्तस्मात्सत्य वदन्तमाहुर्धर्म वदतीति धर्म वा वदन्तꣳ सत्य वदतीत्येतद्ध्येवैतदुभय भवति ॥ १४ ॥

स चतुर सृष्ट्वापि वर्णान नैव व्यभवत् उग्रत्वात्क्षत्रस्यानियताशङ्कया, तत श्रेयोरूपम अत्यसृजत— किं तत् ? धर्मम्, तदेतत् श्रेयोरूप सृष्ट क्षत्रस्य क्षत्र क्षत्रस्यापि नियन्तृ,

उग्रादप्युग्रम्– यद्धर्मं यो धर्मं, तस्मात् क्षत्रस्यापि निय न्तृत्वात् धर्मात्परं नास्ति, तेन हि नियम्यन्ते सर्वे। तत्कथ मिति उच्यते— अथो अपि अबलीयान् दुर्बलतरः बली यांसमात्मनो बलवत्तरमपि आशंसते कामयते जेतुं धर्मेण बलेन— यथा लोके राज्ञा सर्वबलवत्तमेनापि कुटुम्बिकः, एवम्, तस्मात्सिद्धं धर्मस्य सर्वबलवत्तरत्वात्सर्वनियन्तृत्वम्। यो वै स धर्मो व्यवहारलक्षणो लौकिकैर्व्यवह्रियमाणः सत्यं वै तत्, सत्यमिति यथाशास्त्रार्थता, स एवानुष्ठीयमानो धर्मना मा भवति, शास्त्रार्थत्वेन ज्ञायमानस्तु सत्यं भवति। यस्मादेवं तस्मात्, सत्यं यथाशास्त्रं वदन्तं व्यवहारकाल आहुः समी पस्था उभयविवेकज्ञा –धर्मं वदतीति, प्रसिद्धं लौकिकं न्या यं वदतीति, तथा विपर्ययेण धर्मं वा लौकिकं व्यवहारं वदन्तमाहुः –सत्यं वदति, शास्त्रादनपेतं वदतीति। एतत् यदुक्तम् उभयं ज्ञायमानमनुष्ठीयमानं च एतत् धर्म एव भवति। तस्मात्स धर्मो ज्ञानानुष्ठानलक्षणः शास्त्रज्ञानितरां श्च सर्वानेव नियमयति, तस्मात् स क्षत्रस्यापि क्षत्रम्, अतस्तदभिमानोऽविद्वान् तद्विशेषानुष्ठानाय ब्रह्मक्षत्रविट्शूद्र निमित्तविशेषमभिमन्यते, तानि च निसर्गत एव कर्माधि- कारनिमित्तानि॥

तदेतद्ब्रह्म क्षत्रं विट्शूद्रस्तदग्निनैव दे
वेषु ब्रह्माभवद्ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्रियेण
क्षत्रियो वैश्येन वैश्यः शूद्रेण शूद्रस्तस्मा-
दग्नावेव देवेषु लोकमिच्छन्ते ब्राह्मणे म-
नुष्येष्वेताभ्याꣳ हि रूपाभ्यां ब्रह्माभवत् ।
अथ यो ह वा अस्माल्लोकात्स्वं लोकम-
दृष्ट्वा प्रैति स एनमविदितो न भुनक्ति
यथा वेदो वाननूक्तोऽन्यद्वा कर्माकृतं
यदिह वा अप्यनेवंविन्महत्पुण्यं कर्म क-
रोति तद्धास्यान्ततः क्षीयत एवात्मान
मेव लोकमुपासीत स य आत्मानमेव लो
कमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयते । अस्मा-
द्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते ॥

तदेतच्चातुर्वर्ण्यं सृष्टम्— ब्रह्म क्षत्रं विट् शूद्र इति, उत्त
रार्थ उपसंहारः । यत्तत् स्रष्टृ ब्रह्म, तदग्निनैव, नान्येन
रूपेण, देवेषु ब्रह्म ब्राह्मणजातिः, अभवत्, ब्राह्मणः ब्राह्म
णस्वरूपेण, मनुष्येषु ब्रह्माभवत्, इतरेषु वर्णेषु विकारा

न्तरं प्राप्य, क्षत्रियेण— क्षत्रियोऽभवत् इन्द्रादिदेवताधिष्ठि त वैश्येन वैश्य , शूद्रेण शूद्र । यस्मात्क्षत्रादिष्विषु विकारापन्नम् अग्नौ ब्राह्मण एव चाविकृत स्रष्टृ ब्रह्म, तस्मादग्नावेव देवेषु देवानां मध्ये लोकं कर्मफलम् , इच्छन्ति, अग्निसंबद्धं कर्म कृत्वेत्यर्थ , तदर्थमेव हि तद्ब्रह्म कर्माधिकरणत्वेनाग्निरूपेण व्यवस्थितम्, तस्मात्तस्मिन्नग्नौ कर्म कृत्वा तत्फलं प्रार्थयन्त इत्येतद् उपपन्नम् । ब्राह्मणे मनुष्येषु — मनुष्याणां पुनर्मध्ये कर्मफलेच्छायां नाग्न्यादिनिमित्तक्रियापेक्षा, किं तर्हि जातिमात्रस्वरूपप्रतिलम्भेनैव पुरुषार्थसिद्धि , यत्र तु देवाधीना पुरुषार्थसिद्धि , तत्रैवाग्न्यादिसंबद्धक्रियापेक्षा, स्मृतेश्च—'जप्येनैव तु संसिध्यद्ब्राह्मणो नात्र संशय । कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते इति । पारिव्राज्यदर्शनाच्च । तस्माद्ब्राह्मणत्व एव मनुष्येषु लोकं कर्मफलमिच्छन्ति । यस्मादेताभ्यां हि ब्राह्मणाग्निरूपाभ्यां कर्मकर्त्रधिकरणरूपाभ्यां यत्स्रष्टृ ब्रह्म साक्षादभवत् ॥

अत्र तु परमात्मलोकमग्नौ ब्राह्मणे चेच्छन्तीति कश्चित् । तदसत्, अविद्याधिकारे कर्माधिकारार्थं वर्णविभागस्य प्रस्तुतत्वात्, परेण च विशेषणात्, यदि ह्यत्र लोकशब्देन

पर एवात्मोच्येत, परेण विशेषणमनर्थक स्यात्—'स्व लो कमदृष्ट्वा' इति, स्वलोकव्यतिरिक्तश्चेदग्न्यधीनतया प्राप्य मान प्रकृतो लोक, तत स्वमिति युक्त विशेषणम्, प्रकृत परलोकनिवृत्त्यर्थत्वात्, स्वत्वेन च अव्यभिचारात्परमात्म-लोकस्य, अविद्याकृताना च स्वत्वव्यभिचारात्—ब्रवीति च कर्मकृताना व्यभिचारम्—'क्षीयत एव' इति ॥

ब्रह्मणा सृष्टा वर्णा कर्मार्थम्, तच्च कर्म धर्माख्य सर्वानेव कर्तव्यतया नियन्तृ पुरुषार्थसाधन च, तस्मात्ते नैव चेत्कर्मणा स्वो लोक परमात्माख्य अविदितोऽपि प्रा-प्यते, किं तस्यैव पदनीयत्वेन क्रियत इत्यत आह— अथे ति पूर्वपक्षविनिवृत्त्यर्थ, य कश्चित्, ह वै अस्मात सांसारिकात्पिण्डग्रहणलक्षणात् अविद्याकामकर्महेतुकात् अ-ग्न्यधीनकर्माभिमानतया वा ब्राह्मणजातिमात्रकर्माभिमान तया वा आगन्तुकादस्वभूताल्लोकात्, स्व लोकमात्मा ख्यम आत्मत्वेनाव्यभिचारित्वात्, अदृष्ट्वा— अह ब्रह्मा-स्मीति, प्रैति म्रियत, स यद्यपि स्वो लोक, अविदित अविद्यया व्यवहित अस्व इवाज्ञात, एनम्— सख्यापूरण इव लौकिक आत्मानम्— न भुनक्ति न पालयति शोकमो हभयादिदोषापनयेन यथा लोके च वेद अननूक्त अन

धीत कर्माद्यवबोधकत्वेन न भुनक्ति, अन्यद्वा लौकिक कृ-
ष्यादि कर्म अकृत स्वात्मना अनभिव्यञ्जितम् आत्मीयफ
लप्रदानेन न भुनक्ति, एवमात्मा स्वो लोक स्वेनैव नित्या
त्मस्वरूपेणानभिव्यञ्जित अविद्यादिप्रहाणेन न भुनक्त्येव ।
ननु किं स्वलोकदर्शननिमित्तपरिपालनेन? कर्मण फलप्रा-
प्तिध्रौव्यात् इष्टफलनिमित्तस्य च कर्मणो बाहुल्यात् तन्निमि
त्त पालनमक्षय्य भविष्यति—तन्न, कृतस्य क्षयवत्त्वादित्येतदा
ह—यत् इह वै ससारे अद्भुतवत् कश्चिन्महात्मापि अनेव
वित् स्व लोक यथोक्तेन विधिना अविद्वान् महत् बहु अश्व
मेधादि पुण्य कर्म इष्टफलमेव नैरन्तर्येण करोति—अनेनैवा
नन्त्य मम भविष्यतीति, तत्कर्म ह अस्य अविद्यावत
अविद्याजनितकामहेतुत्वात् स्वप्रदर्शनविभ्रमोद्भूतविभूतवत्
अन्तत अन्ते फलोपभोगस्य क्षीयत एव, तत्कारणयोरवि
द्याकामयोश्चलत्वात् कृतक्षयध्रौव्योपपत्ति । तस्मान्न पुण्य
कर्मफलपालनानन्त्याशा अस्त्येव । अत आत्मानमेव स्व लो-
कम्—आत्मानमिति स्व लोकमित्यस्मिन्नर्थे, स्व लोकमिति
प्रकृतत्वात् इह च स्वशब्दस्याप्रयोगात्—उपासीत । स य
आत्मानमेव लोकमुपास्ते—तस्य किमित्युच्यते—न हास्य कर्म
क्षीयते, कर्माभावादेव—इति नित्यानुवाद , यथा अविदुष

कर्मक्षयलक्षण ससारदु ख मततमेव, न तथा तदस्य विद्य त इत्यर्थ —'मिथिलाया प्रदीप्ताया न मे दह्यति किंचन' इति यद्वत् ॥

स्वात्मलोकोपासकस्य विदुषो विद्यासयोगात् कर्मैव न क्षीयत इत्यपरे वर्णयन्ति, लोकशब्दार्थं च कर्मसमवायिन द्विधा परिकल्पयान्त किल—एको व्याकृतावस्थ कर्मा श्रया लोको हैरण्यगभाख्य , त कर्मसमवायिन लोक व्याकृत परिच्छिन्न य उपास्ते, तस्य किल परिच्छिन्नकर्मात्मदर्शिन कर्म क्षीयते , तमेव कर्मसमवायिन लोकमव्याकृतावस्थ कार णरूपमापाद्य यस्तूपास्ते, तस्यापरिच्छिन्नकर्मात्मदर्शित्वात्तस्य कर्म न क्षीयत इति । भवतीय शाभना कल्पना, न तु श्रौती स्वलोकशब्दन प्रकृतस्य परमात्मनोऽभिहितत्वात् , स्व लोकमिति प्रस्तुत्य स्वशब्द विहाय आत्मशब्दप्रक्षेपण पुन स्तस्यैव प्रतिनिर्देशात्—आत्मानमेव लोकमुपासीताति, तत्र कमसमवायिलोककल्पनाया अनवसर एव । परण च केव लविद्याविषयेण विशषणात्— 'कि प्रजया करिष्यामो येषा नाऽयमात्माय लोक ' इति, पुत्रकर्मापरविद्याक्र तेभ्या हि लोकभ्यो विशिनष्टि—अयमात्मा नो लोक इति 'न ह्यस्य कनचन कर्मणा लोको मीयत एषोऽस्य

परमो लोक ' इति च । ते सविशेषणे अस्यैकवाक्यता युक्ता, इहापि स्व लोकमिति विशेषणदर्शनात् । अस्मात्कामयत इत्ययुक्तमिति चेत्—इह स्वो लोक परमात्मा, तदुपासनात्स एव भवतीति स्थिते, यद्यत्कामयत तत्तदस्मादात्मन सृजत इति तदात्मप्राप्तिव्यतिरेकेण फलवचनमयुक्तमिति चेत्, न । स्वलोकोपासनस्तुतिपरत्वात्, स्वस्मादेव लोकात्सर्वमिष्टं सपद्यत इत्यर्थ, नान्यदत प्रार्थनीयम्, आप्तकामत्वात् — 'आत्मत प्राण आत्मत आशा' इत्यादि श्रुत्यन्तरे यथा, सर्वात्मभावप्रदर्शनार्थो वा पूर्ववत् । यदि हि पर एव आत्मा सपद्यत, तदा युक्त 'अस्माद्ध्येव आत्मन' इत्यात्मशब्दप्रयोग — स्वस्मादेव प्रकृतादात्मनो लोकादित्येवमर्थ, अन्यथा अव्याकृतावस्थात्कर्मणो लोकादिति सविशेषणमवक्ष्यत् प्रकृतपरमात्मलोकव्यावृत्तये व्याकृतावस्थाव्यावृत्तये च, न ह्यात्मन्प्रकृत विशेषित अश्रुतान्तरालावस्था प्रतिपत्तु शक्यत ॥

अथो अय वा आत्मा । अत्र अविद्वान्वर्णाश्रमाद्यभिमानो धर्मेण नियम्यमानो देवादिकर्मकर्तव्यतया पशुवत्परतन्त्र इत्युक्तम् । कानि पुनस्तानि कर्माणि यत्कर्तव्यतया पशुवत्परतन्त्रो भवति, के वा ते देवादय येषा कर्मभि पशु-

वदुपकरोति— इति तदुभय प्रपञ्चयति—

अथो अय वा आत्मा सर्वेषा भूताना लोक स यज्जुहोति यद्यजते तेन देवाना लोकोऽथ यदनुब्रूते तेन ऋषीणामथ यत्पितृभ्यो निपृणाति यत्प्रजामिच्छते तेन पितृणामथ यन्मनुष्यान्वासयते यदेभ्योऽशन ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुभ्यस्तृणोदक विन्दति तेन पशूना यदस्य गृहेषु श्वापदा वयाꣳस्या पिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति तन तेषां लोका यथा ह वै स्वाय लोकायारिष्टिमिच्छेदेवꣳ हैवविदे सर्वाणि भूतान्यरिष्टिमिच्छन्ति तद्वा एतद्विदित मीमाꣳसितम् ॥ १६ ॥

अथो इत्यय वाक्योपन्यासार्थ । अय य प्रकृतो गृही कर्माधिकृत अविद्वान शरीरेन्द्रियसघातादिविशिष्ट पिण्ड आत्मेत्युच्यते, सर्वेषा देवादीना पिपीलिकान्ताना भूताना

लोको भोग्य आत्मेत्यर्थ , सर्वेषा वर्णाश्रमादिविहितै कर्म भिरुपकारित्वात् । कै पुन कर्मविशषैरुपकुर्वन्कषा भूत विशेषाणा लाक इत्युच्यते—स गृही यज्जुहोति यद्यजते—यागो दवतामुद्दिश्य स्वत्वपरित्याग , स एव आसेचना धिको होम — तेन हामयागलक्षणेन कर्मणा अवश्यकर्त व्यत्वेन देवाना पशुवत्परतन्त्रत्वेन प्रतिबद्ध इति लोक , अथ यदनुब्रूते स्वाध्यायमधीते अहरह तेन ऋषीणा लोक , अथ यत्पितृभ्यो निपृणाति प्रयच्छति पिण्डोदकादि, यच्च प्रजामिच्छते प्रजार्थमुद्यम करोति— इच्छा च उत्पत्त्युपलक्ष णार्था— प्रजा चोत्पादयतीत्यर्थ , तेन कर्मणा अवश्यकर्त-व्यत्वन पितृणा लोक पितृणा भाग्यत्वेन परतन्त्रो लोक , अथ यन्मनुष्यान्वासयते भूम्युदकादिदानन गृहे, यच्च त भ्यो वसद्भ्योऽवसद्भ्यो वा अथिभ्य अशन ददाति, तेन मनुष्याणाम् , अथ यत्पशुभ्यस्तृणोदक विन्दति लम्भयति, तेन पशूनाम् , यदस्य गृहषु श्वापदा वयासि च पिपीलिका भि सह कणबलिभाण्डक्षालनाद्युपजीवन्ति, तेन तेषा लो क । यस्मादयमेतानि कर्माणि कुर्वन्नुपकरोति दवादिभ्य तस्मात् , यथा ह वै लोक स्वाय लोकाय स्वस्मै देहाय अरिष्टिम् अविनाश स्वत्वभावाप्रच्युतिम् इच्छेत स्वत्वभाव-

श्यते अन्धत्वमिव गर्तादिपतनप्रवृत्तिहेतु । एत तद्युच्यतां कि तत्, यत्प्रवृत्तिहेतुरिति, तदिहाभिधीयते— एषणा काम स, स्वाभाविक्यामविद्यायां वर्तमाना बाला पराच कामाननुय तीति काठकश्रुतौ, स्मृतौ च— 'काम एष क्रोध एष' इत्यादि, मानवे च— सर्वा प्रवृत्ति कामहेतुकयेवेति । स एषोऽर्थ सविस्तर प्रदर्श्यत इह आ अध्यायपरिसमाप्ते ॥

आत्मैवेदमग्र आसीदेक एव सोऽकामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्त मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेत्येतावान्वै कामो नेच्छꣳश्चनातो भूयो विन्देत्तस्मादप्येतर्ह्येकाकी कामयते जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्त मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेति स यावदप्येतेषामेकैक न प्राप्नोत्यकृत्स्न एव तावन्मन्यते तस्यो कृत्स्नता मन एवास्यात्मा वाग्जाया प्राण प्रजा चक्षुर्मानुष वित्त चक्षुषा हि तद्विन्दते श्रोत्र दैवꣳश्रोत्रेण हि तच्छृणोत्या

त्मैवास्य कर्मात्मना हि कर्म करोति स एष पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पाङ्क्तः पुरुषः पाङ्क्तमिदꣳ सर्वं यदिदं किंच तदिदꣳ सर्वमाप्नोति य एवं वेद ॥ १७ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

आत्मैवेदमग्र आसीत् । आत्मैव—स्वाभाविक अविद्वान् कार्यकरणसघातलक्षणो वर्णी अग्रे प्राग्दारसबन्धात् आत्मेत्यभिधीयते, तस्मादात्मनः पृथग्भूत काम्यमानं जायादिभेदरूप नासीत्, स एवैक आसीत्—जायाद्येषणाबीजभूताविद्यावानेक एवासीत् । स्वाभाविक्या स्वात्मनि कर्त्रादिकारकक्रियाफलात्मकताध्यारोपलक्षणया अविद्यावासनया वासितः सः अकामयत कामितवान् । कथम् ? जाया कर्माधिकारहेतुभूता मे मम कर्तुः स्यात्, तया विना अहमनधिकृत एव कर्मणि, अतः कर्माधिकारसंपत्तये भवेज्जाया, अथाहं प्रजायेय प्रजारूपेणाहमेवोत्पद्येय, अथ वित्तं मे स्यात् कर्मसाधनं गवादिलक्षणम्, अथाहमभ्युदयनिःश्रेयससाधनं कर्म कुर्वीय—येनाहमनृणी भूत्वा देवादीनां लोकान्प्राप्नुयाम्, तत्कर्म कुर्वीय, काम्यानि च पुत्रवित्तस्वर्गादिसाध-

नानि एतावान्वै काम एतावद्विषयपरिच्छिन्न इत्यर्थ , एतावानेव हि कामयितव्यो विषय —यदुत जायापुत्रवित्त कर्माणि साधनलक्षणैषणा, लोकाश्च त्रय —मनुष्यलोक पितृलोको देवलोक इति—फलभूता साधनैषणायाश्चास्या , तदर्था हि जायापुत्रवित्तकर्मलक्षणा साधनैषणा, तस्मात् सा एकैव एषणा, या लोकैषणा , सा एकैव सती एषणा साधनापेक्षेति द्विधा , अतोऽवधारयिष्यति 'उभे ह्येते एषण एव' इति । फलार्थत्वात्सर्वारम्भस्य लोकैषणा अर्थप्राप्ता उक्तैवेति—एतावान्वै एतावानेव काम इति अवध्रियते , भोजने ऽभिहिते तृप्तिर्न हि पृथगभिधेया, तदर्थत्वाद्भोजनस्य । ते एते एषणे साध्यसाधनलक्षणे काम , यन प्रयुक्त अविद्वान अवश एव कोशकारवत् आत्मान वेष्टयति—कर्ममार्ग एवात्मान प्रणिदधत् बहिर्मुखीभूत न स्व लोक प्रतिजानाति, तथा च तैत्तिरीयके— 'अग्निमुग्धो हैव धूमतान्त स्व लोक न प्रतिजानाति' इति । कथ पुनरेतावत्त्वमवधार्यते कामा नाम्, अनन्तत्वात्, अनन्ता हि कामा – इत्येतदाशङ्क्य हेतुमाह—यस्मात्—न-इच्छन चन—इच्छन्नपि, अत अस्मा त्फलसाधनलक्षणात्, भूय अधिकतरम्, न विन्देत् न लभेत, न हि लोके फलसाधनव्यतिरिक्त दृष्टमदृष्ट वा ल

ब्धव्यमस्ति, लब्धव्यविषया हि काम, तस्य चैतद्व्यतिरेके णाभावाद्युक्त वक्तुम्—एतावान्वै काम इति। एतदुक्त भवति—दृष्टार्थमदृष्टार्थं वा साध्यसाधनलक्षणम् अविद्यावत्पुरुषाधिकारविषयम् एषणाद्वय काम, अतोऽस्माद्विदुषा व्युत्थातव्यमिति। यस्मात् एवमविद्वाननात्मकामी पूर्व कामयामास, तथा पूर्वतरोऽपि, एषा लोकस्थिति, प्रजापतेश्चैवमेष सर्ग आसीत्—सोऽबिभेदविद्यया, तत कामप्रयुक्त एकाक्यरममाणोऽरत्युपघाताय स्त्रियमैच्छत्, ता समभवत्, तत सर्गोऽयमासीदिति हि उक्तम्— तस्मात् तत्सृष्टौ एतर्हि एतस्मिन्नपि काले एकाकी सन् प्राग्दारक्रियात कामयत— जाया मे स्यात्, अथ प्रजायेय, अथ वित्त मे स्यात्, अथ कर्म कुर्वीयेत्युक्तार्थं वाक्यम्। स – एव कामयमान सपादयश्च जायादीन् यावत् स एतेषा यथोक्ताना जायादीनाम् एकैकमपि न प्राप्नोति, अकृत्स्न असपूर्णोऽहम् इत्येव तावत् आत्मान मन्यते, पारिशेष्यात्समस्तानवैतान्सपादयति यदा, तदा तस्य कृत्स्नता। यदा तु न शक्नोति कृत्स्नता सपादयितु तदा अस्य कृत्स्नत्वसपादनाय आह— तस्यो तस्य अकृत्स्नत्वाभिमानिन कृत्स्नतेयम् एव भवति, कथम्? अय कार्यकरणसघात प्रविभज्यते, तत्र मनोऽनुवृत्ति

हि इतरत्सर्वं कार्यकरणजातमिति मन प्रधानत्वात् आत्मेव आत्मा— यथा जायादीना कुटुम्बपतिरात्मेव तदनुकारित्वाज्जायादिचतुष्टयस्य, एवमिहापि मन आत्मा परिकल्प्यते कृत्स्नतायै। तथा वाग्जाया मनोऽनुवृत्तित्वसामा न्याद्वाच । वागिति शब्दश्चोदनादिलक्षणो मनसा श्रोत्रद्वारेण गृह्यते अवधार्यते प्रयुज्यत चेति मनसो जायेव वाक्। ताभ्या च वाङ्मनसाभ्या जायापतिस्थानीयाभ्या प्रसूयते प्राण कर्मार्थमिति प्राण प्रजेव। तत्र प्राणचेष्टादिलक्षण कर्म चक्षुर्दृष्टवित्तसाध्य भवतीति चक्षुर्मानुष वित्तम्, तत् द्विविध वित्तम्– मानुषम इतरच्च, अतो विशिनष्टि इतरवित्त निवृत्त्यर्थं मानुषमिति, गवादि हि मनुष्यसबन्धिवित्त चक्षुर्ग्राह्य कर्मसाधनम , तस्मात्तत्स्थानीयम्, तेन सबन्धा त् चक्षुर्मानुष वित्तम्, चक्षुषा हि यस्मात् तन्मानुष वित्त विन्दते गवाद्युपलभत इत्यर्थ । किं पुनरितर द्वित्तम्? श्रोत्र दैवम्– देवविषयत्वाद्विज्ञानस्य विज्ञान दैव वित्तम्, तदिह श्रोत्रमेव सपत्तिविषयम्, कस्मात्? श्रोत्रेण हि यस्मात् तत् दैव वित्त विज्ञान शृणोति, अत श्रोत्राधीनत्वाद्विज्ञानस्य श्रोत्रमेव तदिति। किं पुनरे तैरात्मादिवित्तान्तैरिह निर्वर्त्यं कर्मेत्युच्यत—आत्मैव–आ

त्मति शरीरमुच्यते, कथ पुनरात्मा कर्मस्थानीय ? अस्य कर्महेतुत्वात् । कथ कर्महेतुत्वम् ? आत्मना हि शरीरेण यत कर्म करोति । तस्य अकृत्स्नत्वाभिमानिन एव कृत्स्नता सपन्ना—यथा बाह्या जायादिलक्षणा एवम् । तस्मात्स एष पाङ्क्त पञ्चभिर्निवृत्त पाङ्क्त यज्ञ दर्शनमात्रनिर्वृत्त अकर्मिणोऽपि । कथ पुनरस्य पञ्चत्वसपत्तिमात्रेण यज्ञत्वम् ? उच्यते—यस्मात् बाह्योऽपि यज्ञ पशुपुरुषसाध्य, स च पशु पुरुषश्च पाङ्क्त एव, यथोक्तमनआदिपञ्चत्वयोगात्, तदाह— पाङ्क्त पशु गवादि, पाङ्क्त पुरुष —पशुत्वेऽपि अधिकृतत्वेनास्य विशेष पुरुषस्येति पृथक्पुरुषग्रहणम । किं बहुना पाङ्क्तमिद सर्वं कमसाधन फल च, यदिद किंच यत्किंचिदिद सर्वम् । एव पाङ्क्त यज्ञमात्मान य सपादयति स तदिद सर्व जगत् आत्मत्वेन आप्नोति— य एव वेद ॥

इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

पञ्चम ब्राह्मणम् ॥

यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाजनयत्पिता । एकमस्य साधारणं द्वे देवानभाजयत् । त्रीण्यात्मनेऽकुरुत पशुभ्य एकं प्रायच्छत् । तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न । कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदा । यो वैतामक्षितिं वेद सोऽन्नमत्ति प्रतीकेन । स देवानपिगच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति श्लोकाः ॥

यत्सप्तान्नानि मेधया । अविद्या प्रस्तुता, तत्र अविद्वान् अन्यां देवतामुपास्ते अन्याऽसावन्योऽहमस्मीति, स वर्णाश्रमाभिमानः कर्मकर्तव्यतया नियतो जुहोत्यादिकर्मभिः कामप्रयुक्तो देवादीनामुपकुर्वन् सर्वेषां भूतानां लोक इत्युक्तम् । यथा च स्वकर्मभिरेकैकेन सर्वैर्भूतैरसौ लोको भोज्यत्वेन सृष्टः, एवमसावपि जुहोत्यादिपाङ्क्तकर्मभिः सर्वाणि भूतानि सर्वं च जगत् आत्मभोज्यत्वेनासृजत, एवम् एकै

क स्वकर्मविद्यानुरूप्येण सवम्य जगतो भोक्ता भोज्य च, सवस्य सर्व कता कार्य चेत्यथ , एतदेव च विद्याप्रकरणे मधुविद्याया वक्ष्याम –सर्व सर्वस्य कार्य माध्विति आत्मैकत्वविज्ञानार्थम् । यदसौ जुहोत्यादिना पाङ्क्तेन काम्येन कर्मणा आत्मभोज्यत्वेन जगन्सृजत विज्ञानेन च, तज्जग त्सर्वं सप्तधा प्रविभज्यमान कार्यकारणत्वेन सप्तान्नान्युच्यन्ते, भोज्यत्वात्, तेनासौ पिता तेषामन्नानाम् । एतेषामन्नाना सविनियोगाना सूत्रभूता सक्षेपत प्रकाशकत्वात् इमे मन्त्रा ॥

यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाजनयत्पि तेति मेधया हि तपसाजनयत्पिता । एक मस्य साधारणमितीदमेवास्य तत्साधार णमन्न यदिदमद्यते । स य एतदुपास्ते न स पाप्मनो व्यावर्तते मिश्र५ ह्येतत् । द्वे देवानभाजयदिति हुत च प्रहुत च त स्माद्देवेभ्यो जुह्वति च प्र च जुह्वत्यथो आहुर्दर्शपूर्णमासाविति तस्मान्नेष्टियाजु क स्यात् । पशुभ्य एक प्रायच्छदिति

न्तपय'। पयो ह्येवाग्रे मनुष्याश्च पशा
वश्चोपजीवन्ति तस्मात्कुमार जात घृत
वै वाग्र प्रतिलेहयन्ति स्तन वानुधापय
न्त्यथ वत्स जातमाहुरतृणाद इति। त
स्मिन्सर्व प्रतिष्ठित यच्च प्राणिति यच्च ने
ति पयसि हीद५ सर्व प्रतिष्ठित यच्च प्राणि
ति यच्च न। तद्यदिदमाहुः सवत्सर पयसा
जुह्वदप पुनर्मृत्यु जयतीति न तथा विद्या
द्यदहरेव जुहोति तदह, पुनर्मृत्युमपजय
त्येव विद्वान्सर्व५ हि देवेभ्योऽन्नाद्य प्रय
च्छति। कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमाना
नि सर्वदेति पुरुषो वा अक्षिति स हीद
मन्न पुनः पुनर्जनयते। यो वैतामक्षिति वे-
देति पुरुषो वा अक्षिति स हीदमन्न धि
या धिया जनयते कर्मभिर्यद्धैतन्न कुर्या
त्क्षीयेत ह सोऽन्नमत्ति प्रतीकेनेति मुख

प्रतीक मुखेनेत्येतत् । स देवानपिगच्छ ति स ऊर्जमुपजीवतीति प्रशꣳसा ॥ २ ॥

यत्सप्तान्नानि— यत् अजनयदिति क्रियाविशेषणम्, मेधया प्रज्ञया विज्ञानेन तपसा च कर्मणा, ज्ञानकर्मणी एव हि मेधातप शब्दवाच्ये, तयो प्रकृतत्वात्, नतरे मे धातपसी, अप्रकरणात्, पाङ्क्तं हि कर्म जायादिसाधनम्, 'य एव वेद' इति च अनन्तरमव ज्ञान प्रकृतम्, तस्मान्न प्रसिद्धयोर्मेधातपसोराशङ्का कार्या, अत यानि सप्तान्नानि ज्ञानकर्मभ्या जनितवान्पिता, तानि प्रकाशयि ष्याम इति वाक्यशेष । तत्र मन्त्राणामर्थ तिरोहितत्वा त्प्रायेण दुर्विज्ञेयो भवतीति तदर्थव्याख्यानाय ब्राह्मण प्रव र्तते । तत्र यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाजनयत्पितेत्यस्य कोऽथ ? उच्यत इति—हि शब्देनैव व्याचष्टे प्रसिद्धार्थो वद्योतकन, प्रसिद्धो ह्यस्य मन्त्रस्याथ इत्यर्थ, यदजनय दिति च अनुवादस्वरूपेण मन्त्रण प्रसिद्धार्थतैव प्रकाशिता, अत ब्राह्मणम् अविशङ्कयैवाह— मेधया हि तपसाजनय त्पितेति ॥

ननु कथ प्रसिद्धता अस्यार्थस्येति, उच्यते—जायादि कर्मान्ताना लोकफलसाधनाना पितृत्व तावत्प्रत्यक्षमेव,

अभिहित च—'जाया मे स्यात्' इत्यादिना। तत्र च दैव वित्त विद्या कर्म पुत्रश्च फलभूताना लोकाना साधन स्रष्टृत्व प्रति इत्यभिहितम्, वक्ष्यमाण च प्रसिद्धमेव। तस्माद्युक्त वक्तु मेधयेत्यादि। एषणा हि फलविषया प्रसिद्धैव च लोके, एषणा च जायादीत्युक्तम् 'एतावान्वै काम' इत्यनेन, ब्रह्मविद्याविषये च सर्वैकत्वात्कामानुपपत्ते। एतेन अशास्त्रीयप्रज्ञातपाभ्या स्वाभाविकाभ्या जगत्स्रष्टृत्वमुक्तमेव भवति, स्थावरान्तस्य च अनिष्टफलस्य कर्मविज्ञाननिमित्तत्वात्। विवक्षितस्तु शास्त्रीय एव साध्यसाधनभाव, ब्रह्मविद्याविधित्सया तद्वैराग्यस्य विवक्षितत्वात्—सर्वो ह्यय व्यक्ताव्यक्तलक्षण ससारोऽशुद्धोऽनित्यसाध्यसाधनरूपा दुखोऽविद्याविषय इत्येतस्माद्विरक्तस्य ब्रह्मविद्या आरब्धव्येति॥

तत्र अन्नाना विभागेन विनियोग उच्यते—एकमस्य साधारणमिति मन्त्रपदम्, तस्य व्याख्यानम्—इदमेवास्य तत्साधारणमन्नमित्युक्तम्, भोक्तृसमुदायस्य, किं तत्? यदिदमद्यते भुज्यते सर्वै प्राणिभिरहन्यहनि, तत् साधारण सर्वभोक्त्रर्थमकल्पयत्पिता स्रष्टा अन्नम्। स य एतत्साधारण सर्वप्राणभृत्स्थितिकर भुज्यमानमन्नमुपास्ते—त

त्परो भवतीत्यर्थ — उपासन हि नाम तात्पर्य दृष्ट लोके 'गुरुमुपास्ते' 'राजानमुपास्ते' इत्यादौ—तस्मात् शरीरस्थि त्यर्थान्नोपभोगप्रधान नादृष्टार्थकर्मप्रधान इत्यर्थ , स एव भूतो न पाप्मनाऽधमात् व्यावर्तते—न विमुच्यत इत्येतत् । तथा च मन्त्रवण —'मोघमन्न विन्दते' इत्यादि , स्मृति रपि— 'नात्मार्थं पाचयेदन्नम्' 'अप्रदायैभ्यो या भुङ्क्त स्तेन एव स ' 'अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टि' इत्यादि । कस्मा त्पुन पाप्मनो न व्यावतत ? मिश्र ह्येतत्— सर्वेषा हि स्व तत् अप्रविभक्त यत्प्राणिभिर्भुज्यत, सर्वभोज्यत्वादेव यो मुखे प्रक्षिप्यमाणोऽपि ग्रास परस्य पीडाकरो दृश्यते– ममेद स्यादिति हि सर्वेषा तत्राशा प्रतिबद्धा, तस्मात् न परम- पीडयित्वा ग्रसितुमपि शक्यत । 'दुष्कृत हि मनुष्याणाम्' इत्यादिस्मरणाच्च ।

गृहिणा वैश्वदेवाख्यमन्न यदहन्यहनि निरूप्यत इति के चित् । तन्न । सवभोक्तृसाधारणत्व वैश्वदेवाख्यस्यान्नस्य न सर्वप्राणभृद्भुज्यमानान्नवत्प्रत्यक्षम् । नापि यदिदमद्यत इति तद्विषय वचनमनुकूलम् । सर्वप्राणभृद्भुज्यमानान्नान्त पाति- त्वाच्च वैश्वदेवाख्यस्य युक्त श्वचाण्डालाद्याद्यस्य अन्नस्य ग्रह णम् , वैश्वदेवव्यतिरेकेणापि श्वचाण्डालाद्याद्यान्नदर्शनात् ,

तत्र युक्त यदिदमद्यत इति वचनम् । यदि हि तन्न गृह्येत साधारणशब्देन पित्रा असृष्टत्वाविनियुक्तत्वे तस्य प्रसज्येयाताम् । इष्यते हि तत्सृष्टत्व तद्विनियुक्तत्व च सर्वस्यान्नजातस्य । न च वैश्वदेवाख्य शास्त्रोक्त कर्म कुर्वत पाप्मनोऽविनिवृत्तिर्युक्ता । न च तस्य प्रतिषधोऽस्ति । न च मत्स्यबन्धनादिकर्मवत्स्वभावजुगुप्सितमतत् , शिष्टनिवर्त्यत्वात् , अकरणे च प्रत्यवायश्रवणात् । इतरत्र च प्रत्यवायोपपत्ते , 'अहमन्नमन्नमदन्तमद्मि' इति मन्त्रवर्णात् ॥

द्वे देवानभाजयदिति मन्त्रपदम् , य द्वे अन्ने सृष्ट्वा देवानभाजयत् के ते द्वे इत्युच्यते— हुत च प्रहुत च । हुतमित्यग्नौ हवनम् , प्रहुत हुत्वा बलिहरणम् । यस्मात् द्वे एते अन्ने हुतप्रहुते देवानभाजयत्पिता, तस्मात् एतर्ह्यपि गृहिणकाले देवेभ्यो जुह्वति देवेभ्य इदमन्नमस्माभिर्दीयमानमितिमन्वाना जुह्वति, प्रजुह्वति च हुत्वा बलिहरण च कुर्वतइत्यर्थ । अथो अप्यन्य आहु — द्वे अन्ने पित्रा देवेभ्यप्रत्त न हुतप्रहुते, किं तर्हि दर्शपूर्णमासाविति । द्वित्वश्रवणाविशेषात् अत्यन्तप्रसिद्धत्वाच्च हुतप्रहुते इति प्रथम पक्ष ।यद्यपि द्वित्व हुतप्रहुतयो सभवति, तथापि श्रौतयोरेव तुदर्शपूर्णमासयोर्देवान्नत्व प्रसिद्धतरम् , मन्त्रप्रकाशितत्वात् ,

गुणप्रधानप्राप्तौ च प्रधान प्रथमतरा अवगति, दर्शपूर्ण मासयोश्च प्राधान्य हुतप्रहुतापेक्षया, तस्मात्तयोरेव ग्रहण युक्तम्— द्वे देवानभाजयदिति । यस्माद्देवार्थमेते पित्रा प्र क्लृप्ते दर्शपूर्णमासाख्ये अन्ने, तस्मात् तयोर्देवार्थत्वाविघाताय नेष्टियाजुक इष्टियजनशील, इष्टिशब्देन किल काम्या इष्टय, शातपथी इय प्रसिद्धि, ताच्छील्यप्रत्ययप्रयोगा त्काम्येष्टियजनप्रधानो न स्यादित्यर्थ ॥

पशुभ्य एक प्रायच्छदिति— यत्पशुभ्य एक प्रायच्छ त्पिता, किं पुनस्तदन्नम्? तत्पय । कथ पुनरवगम्यते पशवोऽस्यान्नस्य स्वामिन इत्यत आह— पयो हि अग्रे प्रथम यस्मात् मनुष्याश्च पशवश्च पय एवोपजीवन्तीति, उचित हि तेषा तदन्नम्, अन्यथा कथ तदेवाग्रे नियमेनो पजीवेयु । कथमग्रे तदेवोपजीवन्तीति उच्यते— मनुष्याश्च पशवश्च यस्मात् तेनैवान्नेन वर्तन्त अद्यत्वेऽपि, यथा पित्रा आदौ विनियोग कृत तथा, तस्मात् कुमार बाल जात घृत वा त्रैवर्णिका जातकर्मणि जातरूपसयुक्त प्रतिलेह यन्ति प्राशयन्ति, स्तन वा अनुधापयन्ति पश्चात् पाय- यन्ति यथासभवम् अन्येषाम्, स्तनमेवाग्रे धापयन्ति मनु ष्येभ्योऽन्येषा पशूनाम् । अथ वत्स जातमाहु कियत्प्र

माणा वत्स इत्येव पृष्टा सन्त — अतृणाद इति— ना द्यापि तृणमत्ति, अतीव बाल पयसैवाद्यापि वर्तत इत्यर्थ । यच्च अग्रे जातकर्मादौ घृतमुपजीवन्ति, यच्च इतरे पय एव, तत् सर्वथापि पय एवोपजीवन्ति, घृतस्यापि पयोविका रत्वात्पयस्त्वमेव । कस्मात्पुन सप्तम सत् पश्वन्न चतुर्थत्वेन व्याख्यायते? कर्मसाधनत्वात्, कर्म हि पय साधनाश्रयम् अग्निहोत्रादि, तच्च कर्म साधन वित्तसाध्य वक्ष्यमाणस्या न्नत्रयस्य साध्यस्य, यथा दर्शपूर्णमासौ पूर्वोक्तावन्ने, अत कर्मपक्षत्वात् कर्मणा सह पिण्डीकृत्योपदेश, साधनत्वा विशेषात् अर्थसबन्धात् आनन्तर्यमकारणमिति च, व्या ख्याने प्रतिपत्तिसौकर्याच्च— सुख हि नैरन्तर्येण व्या ख्यातु शक्यन्तेऽन्नानि व्याख्यातानि च सुख प्रतीयन्ते । तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठित यच्च प्राणिति यच्च नेत्यस्य कोऽर्थ इत्युच्यते—तस्मिन पश्वन्ने पयसि, सवम् अध्यात्माधि भूताधिदैवलक्षण कृत्स्न जगत् प्रतिष्ठितम्—यच्च प्राणिति प्राणचेष्टावत्, यच्च न स्थावर शैलादि । तत्र हि शब्देनैव प्रसिद्धावद्यातकेन व्याख्यातम् । कथ पयाद्रव्यस्य सर्वप्र तिष्ठात्वम्? कारणत्वोपपत्त, कारणत्व च अग्निहोत्रादि कर्मसमवायित्वम्, अग्निहोत्राद्याहुतिविपरिणामात्मक च

जगत्कृत्स्नमिति श्रुतिस्मृतिवादा शतशो व्यवस्थिता, अतो युक्तमेव हि शब्देन व्याख्यानम् । यत्तद्ब्राह्मणान्तरेष्विदमाहु —सवत्सर पयसा जुह्वदप पुनर्मृत्यु जयतीति, सवत्सरेण किल त्रीणि षष्टिशतान्याहुतीना सप्त च शतानि विंशतिश्चेति याजुष्मतीरिष्टका अभिसपद्यमाना सवत्सरस्य च अहोरात्राणि, सवत्सरमग्निं प्रजापतिमाप्नुवन्ति, एव कृत्वा सवत्सर जुह्वन अपजयति पुनर्मृत्युम्—इत प्रेत्य देवेषु सभूत पुनर्न म्रियत इत्यथ —इत्येव ब्राह्मणवादा आहु । न तथा विद्यान् न तथा द्रष्टव्यम, यदहरेव जुहोति तदह पुनर्मृत्युमपजयति न सवत्सराभ्यासमपेक्षते, एव विद्वान्सन—यदुक्तम्, पयसि हीद सर्वं प्रतिष्ठित पय आहुतिविपरिणामात्मकत्वात्सर्वस्येति, तत्—एकनैवाह्ना जगदात्मत्व प्रतिपद्यते, तदुच्यते— अपजयति पुनर्मृत्यु पुनर्मरणम, सकृन्मृत्वा विद्वान शरीरेण वियुज्य सर्वात्मा भवति न पुनर्मरणाय परिच्छिन्न शरीर गृह्णातीत्यर्थ । क पुनर्हेतु, सर्वात्मप्राप्त्या मृत्युमपजयतीति ? उच्यत—सर्वं समस्त हि यस्मात् देवेभ्य सर्वेभ्य अन्नाद्यम अन्नमेव तदाद्य च सायप्रातराहुतिप्रक्षेपेण प्रयच्छति । तद्युक्तम्—सर्वमाहुतिमयमात्मान कृत्वा सर्वदेवान्नरूपेण सर्वै दवै एकात्मभाव गत्वा

सर्वदेवमयो भूत्वा पुनर्न म्रियत इति । अथैतदप्युक्तं ब्राह्मणेन—'ब्रह्म वै स्वयम्भु तपोऽतप्यत, तदैक्षत न वै तपस्यानन्त्यमस्ति हन्ताहं भूतेष्वात्मानं जुहवानि भूतानि चात्मनीति, तत्सर्वेषु भूतेष्वात्मानं हुत्वा भूतानि चात्मनि सर्वेषां भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येत्' इति ॥

कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदेति । यदा पित्रा अन्नानि सृष्ट्वा सप्त पृथक्पृथग्भोक्तृभ्यः प्रत्तानि, तदा प्रभृत्येव तैर्भोक्तृभिरद्यमानानि—तन्निमित्तत्वात्तेषां स्थितेः—सर्वदा नैरन्तर्येण, कृतक्षयोपपत्तेश्च युक्तस्तेषां क्षयः, न च तानि क्षीयमाणानि, जगतोऽविभ्रष्टरूपेणैवावस्थानदर्शनात्, भवितव्यं च अक्षयकारणेन, तस्मात् कस्मात्पुनस्तानि न क्षीयन्त इति प्रश्नः । तस्येदं प्रतिवचनम्—पुरुषो वा अक्षितिः । यथा असौ पूर्वमन्नानां स्रष्टासीत्पिता मेधया जायादिसंबद्धेन च पाङ्क्तकर्मणा भोक्ता च तथा येभ्यो दत्तान्यन्नानि तेऽपि तेषामन्नानां भोक्तारोऽपि सन्तः पितर एव—मेधया तपसा च यतो जनयन्ति तान्यन्नानि । तदेतदभिधीयते पुरुषो वै योऽन्नानां भोक्ता स अक्षितिः अक्षयहेतुः । कथमस्याक्षितित्वमित्युच्यते—स हि यस्मात् इदं भुज्यमानं सप्तविधं कार्यकरणलक्षणं क्रियाफलात्मकं

पुन पुन भूयो भूय जनयत उत्पादयति, धिया धिया तत्तत्कालभाविन्या तया तया प्रज्ञया, कर्मभिश्च वाङ्मन कायचेष्टितै , यत् यदि ह यद्येतत्सप्तविधमन्नमुक्त क्षण मात्रमपि न कुर्यात्प्रज्ञया कर्मभिश्च, ततो विच्छिद्येत भुज्यमानत्वात्सातत्यन क्षीयत ह । तस्मात् यथैवाय पुरुषो भोक्ता अन्नाना नैरन्तर्येण यथाप्रज्ञ यथाकर्म च करो त्यपि, तस्मात् पुरुषोऽक्षिति , सातत्येन कर्तृत्वात् , तस्मात् भुज्यमानान्यप्यन्नानि न क्षीयन्त इत्यर्थ । अत प्रज्ञाक्रियालक्षणप्रबन्धारूढ सर्वो लोक साध्यसाध नलक्षण क्रियाफलात्मक सहतानेकप्राणिकमवासनासता नावष्टब्धत्वात् क्षणिक अशुद्ध असार नदीस्रोत प्रदीपस तानकल्प कदलीस्तम्भवदसार फेनमायामरीच्यम्भ स्वप्ना दिसम तदात्मगतदृष्टीनामविकीर्यमाणो नित्य सारवानिव लक्ष्यते, तन्नेतद्वैराग्यार्थमुच्यत—धिया धिया जनयते कर्म भिर्यद्धैतन्न कुर्यात्क्षीयेत हेति—विरक्ताना ह्यस्मात् ब्रह्म विद्या आरब्धव्या चतुर्थप्रमुखनेति । यो वैतामक्षितिं वेदे ति । वक्ष्यमाणान्यपि त्रीण्यन्नानि अस्मिन्नवसरे व्याख्याता न्येवेति कृत्वा तेषा याथात्म्यविज्ञानफलमुपसह्रियते—यो वा एतामक्षितिम् अक्षयहेतु यथोक्त वद—पुरुषो वा

अक्षिति स हीदमन्न धिया धिया जनयते कर्मभिर्यद्धैतन्न कुर्यात्क्षीयेत हेति— सोऽन्नमत्ति प्रतीकनत्यस्याथ उच्यते— मुख मुख्यत्व प्राधान्यमित्येतत्, प्राधान्येनैव, अन्नाना पितु पुरुषस्याक्षितित्व यो वद, सोऽन्नमत्ति, नान्न प्रति गुणभूत सन्, यथा अज्ञ न तथा विद्वान अन्नाना मात्मभूत — भोक्तैव भवति न भोज्यतामापद्यते । स देवा नपिगच्छति स ऊर्जमुपजीवति— देवानपिगच्छति देवा त्मभाव प्रतिपद्यते, ऊर्जममृत च उपजीवतीति यदुक्तम्, सा प्रशसा, नापूर्वार्थाऽन्याऽस्ति ॥

त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति मनो वाच प्राण तान्यात्मनेऽकुरुतान्यत्रमना अभूव ना दर्शमन्यत्रमना अभूव नाश्रौषमिति म नसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति । काम सकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्व मन एव तस्मादपि पृष्ठत उपस्पृष्टो मनसा वि जानाति य' कश्च शब्दो वागेव सा । एषा ह्यन्तमायत्तैषा हि न प्राणोऽपानो

व्यान उदान समानोऽन इत्येतत्सर्वं प्राण एवैतन्मयो वा अयमात्मा वाङ्मयो मनोमय प्राणमयः ॥ ३ ॥

पाङ्क्तस्य कर्मण फलभूतानि यानि त्रीण्यन्नान्युपक्षिप्तानि तानि कार्यत्वात् विस्तीर्णविषयत्वाच्च पूर्वेभ्योऽन्नेभ्य पृथगुत्कृष्टानि, तेषा व्याख्यानार्थं उत्तरो ग्रन्थ आ ब्राह्मणपरिसमाप्ते । त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति कोऽस्यार्थ इत्युच्यते— मन वाक् प्राण, एतानि त्रीण्यन्नानि, तानि मन वाच प्राण च आत्मने आत्मार्थम् अकुरुत कृतवान् सृष्ट्वा आदौ पिता । तेषा मनसाऽस्तित्व स्वरूप च प्रति सशय इत्यत आह— अस्ति तावन्मन श्रोत्रादिबाह्यकरणव्यतिरिक्तम्, यत एव प्रसिद्धम्— बाह्यकरणविषयात्मसबन्धे सत्यपि अभिमुखीभूत विषय न गृह्णाति, किं दृष्टवानसीद रूपमित्युक्तो वदति—अन्यत्र मे गत मन आसीत् सोऽहमन्यत्रमना आस नादर्शम्, तथेद श्रुतवानसि मदीय वच इत्युक्त अन्यत्रमना अभूवम् नाश्रौष न श्रुतवानस्मीति । तस्मात् यस्यासन्निधौ रूपादिग्रहणसमर्थस्यापि सत चक्षुरादे स्वस्वविषयसबन्धे रूपशब्दादिज्ञान न भवति, यस्य च भावे भवति, तत् अन्यत् अस्ति मनो नामा त करण सर्वकरणविषययो-

गीत्यवगम्यत । तस्मात्सर्वो हि लोको मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति, तद्व्यग्रत्वे दर्शनाद्यभावात् ॥

अस्तित्व सिद्ध मनस स्वरूपार्थमिदमुच्यते— काम स्त्रीव्यतिकराभिलाषादि, सकल्प प्रत्युपस्थितविषयविकल्पन शुक्लनीलादिभेदेन, विचिकित्सा सशयज्ञानम्, श्रद्धा अदृष्टार्थेषु कर्मसु आस्तिक्यबुद्धि देवतादिषु च, अश्रद्धा तद्विपरीता बुद्धि, धृति धारण देहाद्यवसादे उत्तम्भनम्, अधृति तद्विपर्यय, ह्री लज्जा, धी प्रज्ञा, भी भयम् इत्येतदेवमादिक सर्वं मन एव, मनसोऽन्त करणस्य रूपाण्येतानि । मनोऽस्तित्व प्रत्यन्यच्च कारणमुच्यते—तस्मान्मनो नामास्त्यन्त करणम्, यस्माच्चक्षुषा ह्यगोचरे पृष्ठतोऽप्युपस्पृष्ट केनचित् हस्तस्याय स्पर्श *जानोरयमिति विवेकेन प्रतिपद्यते, यदि विवेककृत् मनो नाम नास्ति तर्हि त्वङ्मात्रेण कुतो विवेकप्रतिपत्ति स्यात्, यत्तत् विवेकप्रतिपत्तिकारण तन्मन ॥

अस्ति तावन्मन, स्वरूप च तस्याधिगतम् । त्रीण्यन्नानीह फलभूतानि कर्मणा मनोवाक्प्राणाख्यानि अध्यात्ममधिभूतमधिदैव च व्याचिख्यासितानि । तत्र आध्यात्मिकाना वाङ्मन प्राणाना मनो व्याख्यातम् । अथेदानीं वा

ग्वक्तव्यत्यारम्भ —य काश्चत् लोके शब्दो ध्वनि ताल्वा दिव्यङ्गय प्राणिभि वर्णादिलक्षण इतरो वा वादित्रमेघा दिनिमित्त सर्वो ध्वनि वागेव सा । इद तावद्वाच स्वरू पमुक्तम । अथ तस्या कार्यमुच्यते—एषा वाक् हि यस्मात् अन्तम् अभिधेयावसानम् अभिधेयनिणयम् आयत्ता अनु- गता । एषा पुन स्वय नाभिधेयवत् प्रकाश्या अभिधेयप्र- काशिकैव प्रकाशात्मकत्वात् प्रदीपादिवत, न हि प्रदीपादि प्रकाश प्रकाशान्तरेण प्रकाश्यते, तद्वत् वाक् प्रकाशिकैव स्वय न प्रकाश्या—इति अनवस्था श्रुति परिहरति— एषा हि न प्रकाश्या, प्रकाशकत्वमेव वाच कार्यमित्यर्थ ॥

अथ प्राण उच्यते— प्राण मुखनासिकासञ्चार्यो हृद- यवृत्ति प्रणयनात्प्राण, अपनयनान्मूत्रपुरीषादेरपान अ धोवृत्ति आ नाभिस्थान, व्यान व्यायमनकर्मा व्यान प्राणापानयो सधि वीर्यवत्कर्महेतुश्च, उदान उत्कर्षोर्ध्वग मनादिहेतु आपादतलमस्तकस्थान ऊर्ध्ववृत्ति, समान सम नयनाद्भुक्तस्य पीतस्य च कोष्ठस्थानोऽन्नपक्ता, अन इत्यषा वृत्तिविशेषाणा सामान्यभूता सामान्यदेहचेष्टाभिसबन्धिनी वृत्ति — एव यथोक्त प्राणादिवृत्तिजातमेतत्सर्व प्राण एव । प्राण इति वृत्तिमानाध्यात्मिक अन उक्त, कर्म च अस्य

वृत्तिभेदप्रदर्शनेनैव व्याख्यातम् , व्याख्यातान्याध्यात्मिकानि मनोवाक्प्राणाख्यानि अन्नानि, एतन्मय एतद्विकार प्राजापत्यैरेतैर्वाङ्मन प्राणैरारब्ध । कोऽसावय कार्यकरण सघात [2] आत्मा पिण्ड आत्मस्वरूपत्वेनाभिमतोऽविवेकिभि — अविशेषेणैतन्मय इत्युक्तस्य विशेषेण वाङ्मयो मनोमय पाणमय इति स्फुटीकरणम् ॥

तेषामेव प्राजापत्यानामन्नानामाधिभौतिको विस्तारोऽभिधीयते—

त्रयो लोका एत एव वागेवाय लोको मनोऽन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोक ॥४॥

त्रयो लोका भूर्भुव स्वरित्यारया एत एव वाङ्मन प्राणा , तत्र विशेष —वागेवाय लोक , मनोऽन्तरिक्षलोक , प्राणोऽसौ लोक ॥

त्रयो वेदा एत एव वागेवऋग्वेदो मनो यजुर्वेद' प्राण' सामवेद ॥ ५ ॥

देवा पितरो मनुष्या एत एव वागेव देवा मनः पितर' प्राणो मनुष्याः ॥ ६ ॥

पिता माता प्रजैत एव मन एव पिता वाङ्माता प्राणः प्रजा ॥ ७ ॥

तथा त्रयो वेदा इत्यादीनि वाक्यानि ऋज्वर्थानि ॥

विज्ञात विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव यत्किंच विज्ञात वाचस्तद्रूप वाग्घि वि-ज्ञाता वागेन तद्भूत्वावति ॥ ८ ॥

विज्ञात विजिज्ञास्यम अविज्ञातम् एत एव, तत्र विशेष यत्किंच विज्ञात विस्पष्ट ज्ञात वाचस्तद्रूपम्, तत्र स्वयमेव हेतुमाह— वाक् हि विज्ञाता, प्रकाशात्मकत्वात्, कथमवि ज्ञाता भवत् या अन्यानपि विज्ञापयति, 'वाचैव सम्रा ड्बन्धु प्रज्ञायते' इति हि वक्ष्यति। वाग्विशेषविद् इद फलमुच्यते—वागव एन यथोक्तवाग्विभूतिविद् तत विज्ञात भूत्वा अवति पालयति, विज्ञातरूपेणैवास्यान्न भोज्यता प्रतिपद्यत इत्यथ ॥

यत्किंच विजिज्ञास्य मनसस्तद्रूप मनो हि विजिज्ञास्य मन एन तद्भूत्वावति ॥

तथा यत्किंच विजिज्ञास्यम्, विस्पष्ट ज्ञातुमिष्ट विजि

ज्ञास्यम्, तत्सर्वं मनसो रूपम् मन हि यस्मात् संदि ह्यमानाकारत्वाद्विजिज्ञास्यम्। पूर्ववन्मनोविभूतिविद फलम्—मन एव तत् विजिज्ञास्य भूत्वा अवति विजिज्ञास्यस्वरूपेणैवान्नत्वमापद्यत ॥

यत्किंचाविज्ञात प्राणस्य तद्रूप प्राणो ह्यविज्ञात प्राण एव तद्भूत्वावति ॥ १० ॥

तथा यत्किंच अविज्ञात विज्ञानागोचर न च संदिह्यमानम्, प्राणस्य तद्रूपम्, प्राणो ह्यविज्ञात अविज्ञातरूप हि यस्मात् प्राण —अनिरुक्तश्रुत । विज्ञातविजिज्ञास्याविज्ञातभेदेन वाङ्मन प्राणविभागे स्थित त्रयो लोका इत्यादयो वाचनिका एव । सर्वत्र विज्ञातादिरूपदर्शनाद्वचनादेव नियम स्मर्तव्य । प्राण एव तद्भूत्वावति—अविज्ञातरूपेणैवास्य प्राणोऽन्न भवतीत्यर्थ । शिष्यपुत्रादिभि संदिह्यमानाविज्ञातोपकारा अप्याचार्यपित्रादयो दृश्यन्ते, तथा मन प्राणयोरपि संदिह्यमानाविज्ञातयोरन्नत्वोपपत्ति ॥

व्याख्यातो वाङ्मन प्राणानामाधिभौतिको विस्तार, अथायमाधिदैविकार्थ आरम्भ —

तस्यै वाच पृथिवी शरीर ज्योतीरू-

पमयमग्निस्तद्यावत्येव वाक्तावती पृथि वी तावानयमग्नि ॥ ११ ॥

तस्यै तस्या वाच प्रजापतेरन्नत्वेन प्रस्तुताया पृथिवी शरीर बाह्य आधार , ज्योतीरूप प्रकाशात्मक करण पृथि व्या आधेयभूतम् अय पार्थिवोऽग्नि । द्विरूपा हि प्रजा पते वाक् कार्य आधार अप्रकाश , करण च आधेय प्र काश तदुभय पृथिव्यग्नी वागेव प्रजापते । तत् तत्र यावत्येव यावत्परिमाणैव अध्यात्माधिभूतभेदभिन्ना सती वाग्भवति, तत्र सर्वत्र आधारत्वेन पृथिवी व्यवस्थिता ताव त्येव भवति कार्यभूता , तावानयमग्नि आधेय —करणरूपो ज्योतीरूपेण पृथिवीमनुप्रविष्टस्तावानेव भवति । समान मुत्तरम् ॥

अथैतस्य मनसो द्यौ॰ शरीर ज्योती रूपमसावादित्यस्तद्यावदेव मनस्तावती द्यौस्तावानसावादित्यस्तौ मिथुन ्समै ता तत॰ प्राणोऽजायत स इन्द्र स एषो ऽसपत्नो द्वितीयो वै सपत्नो नास्य सपत्नो भवति य एव वेद ॥ १२ ॥

अथैतस्य प्राजापत्यान्नोक्तस्यैव मनस द्यौ द्युलोक शरीर कार्यम् आधार, ज्योतीरूप करणम् आधेय असा वादित्य । तत् तत्र यावत्परिमाणमेवाध्यात्ममधिभूत वा मन, तावती तावद्विस्तारा तावत्परिमाणा मनसो ज्या तीरूपस्य करणस्य आधारत्वेन व्यवस्थिता द्यौ, तावा नसावादित्यो ज्योतीरूप करणमाधेयम्, तावग्न्यादित्यौ वाङ्मनसे आधिदैविके मातापितरौ मिथुन मैथुन्यम् इतरेतरसमर्ग समैता समगच्छेताम्— मनसा आदित्येन प्रसूत पित्रा, वाचा अग्निना मात्रा प्रकाशित कम करि ष्यामीति— अन्तरा रोदस्यो । तत तयोरेव सगमनात् प्राणो वायुरजायत परिस्पन्दाय कर्मणे । यो जात स इन्द्र परमेश्वर, न केवलमिन्द्र एव, असपत्न अविद्यमान सपत्नो यस्य, क पुन सपत्ना नाम? द्वितीयो वै प्रतिपक्षत्वेनोप गत स द्वितीय सपत्न इत्युच्यते । तेन द्वितीयत्वेऽपि सति वाङ्मनसे न सपत्नत्व भजते, प्राण प्रति गुणभावो पगते एव हि त अध्यात्ममिव । तत्र प्रासङ्गिकासपत्नवि ज्ञानफलमिदम्— नास्य विदुष सपत्न प्रतिपक्षो भवति, य एव यथोक्त प्राणम् असपत्न वेद ॥

अथैतस्य प्राणस्याप शरीर ज्योती

रूपमसौ चन्द्रस्तद्यावानेव प्राणस्तावत्य आपस्तावानसौ चन्द्रस्त एते सर्वे एव समा॰ सर्वेऽनन्ता स यो हैतानन्तवत उपास्तेऽन्तवन्त᳚ स लोक जयत्यथ यो हैताननन्तानुपास्तेऽनन्त᳚ स लोक ज यति ॥ १३ ॥

अथैतस्य प्रकृतस्य प्राजापत्यान्नस्य प्राणस्य, न प्रजोक्तस्य अनन्तरनिर्दिष्टस्य, आप शरीर कार्य करणाधार, पूर्ववत् ज्योतीरूपमसौ चन्द्र, तत्र यावानेव प्राण याव त्परिमाण अध्यात्मादिभेदेषु, तावद्व्याप्तिमत्य आप ताव त्परिमाणा, तावानसौ चन्द्र अबाधेय तास्वप्स्वनुप्रविष्ट करणभूत अध्यात्ममधिभूत च तावद्व्याप्तिमानेव । तान्येतानि पित्रा पाङ्क्तेन कर्मणा सृष्टानि त्रीण्यन्नानि वाङ्मन प्राणाख्यानि, अध्यात्ममधिभूत च जगत्समस्तम् एतै र्व्याप्तम्, नैतेभ्योऽन्यदतिरिक्त किंचिदस्ति कार्यात्मक कर णात्मक वा । समस्तानि त्वेतानि प्रजापति त एत वाङ्म न प्राणा सव एव समा तुल्या व्याप्तिमन्त यावत्प्राणि गोचर साध्यात्माधिभूत व्याप्य व्यवस्थिता, अत एवानन्ता

यावत्संसारभाविनो हि ते । न हि कार्यकरणप्रत्याख्यानेन संसारोऽवगम्यते, कार्यकरणात्मका हि त इत्युक्तम् । स यः कश्चित् ह एतान् प्रजापतेरात्मभूतान् अन्तवतः परिच्छिन्नान् अध्यात्मरूपेण वा अधिभूतरूपेण वा उपास्ते, स च तदुपासनानुरूपमेव फलम् अन्तवन्तं लोकं जयति, परिच्छिन्न एव जायते, नैतेषामात्मभूतो भवतीत्यर्थः । अथ पुनः यः ह एताननन्तान् सर्वात्मकान् सर्वप्राण्यात्मभूतान् अपरिच्छिन्नान् उपास्ते, सोऽनन्तमेव लोकं जयति ॥

पिता पाङ्क्तेन कर्मणा सप्तान्नानि सृष्ट्वा त्रीण्यन्नान्यात्मार्थमकरोदित्युक्तम्, तान्येतानि पाङ्क्तकर्मफलभूतानि व्याख्यातानि, तत्र कथं पुनः पाङ्क्तस्य कर्मणः फलमेतानीति उच्यते— यस्मात्तेष्वपि त्रिष्वन्नेषु पाङ्क्तता अवगम्यते, वित्तकर्मणोरपि तत्र संभवात्, तत्र पृथिव्यग्नी माता, दिवादित्यौ पिता, योऽयमनयोरन्तरा प्राणः स प्रजेति व्याख्यातम् । तत्र वित्तकर्मणी संभावयितव्ये इत्यारम्भः—

स एष संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलस्तस्य रात्रय एव पञ्चदश कला ध्रुवैवास्य षोडशी कला स रात्रिभिरेवा च

पूर्यतेऽप च क्षीयते सोऽमावास्या्ँ रात्रि मेतया षोडश्या कलया सर्वमिद प्राण भृदनुप्रविश्य तत प्रातर्जायते तस्माद् ता्ँ रात्रिं प्राणभृत प्राण न विच्छि न्द्यादपि कृकलासस्यैतस्या एव देवताया अपचित्यै ॥ १४ ॥

स एष सवत्सर — योऽय व्यञ्जात्मा प्रजापति प्रकृत , स एष सवत्सरात्मना विशेषता निर्दिश्यते । षोड शकल षोडश कला अवयवा अस्य सोऽय षोडशकल सवत्सर सवत्सरात्मा कालरूप । तस्य च कालात्मन प्रजापते रात्रय एव अहोरात्राणि— तिथय इत्यर्थ – पञ्च दश कला । ध्रुवैव नित्यैव व्यवस्थिता अस्य प्रजापत षोडशी षोडशाना पूरणी कला । रात्रिभिरेव तिथिभि कलोक्ताभि आपूर्यते च अपक्षीयते च प्रतिपदाद्याभिर्हि चन्द्रमा प्रजापति शुक्लपक्ष आपूर्यत कलाभिरुपचीयमाना भिर्वर्धते यावत्सपूर्णमण्डल पौर्णमास्याम् , ताभिरेवापची यमानाभि कलाभिरपक्षीयत कृष्णपक्षे यावद्ध्रुवैका कला व्यवस्थिता अमावास्यायाम् । स प्रजापति कालात्मा अमा-

वास्याम् अमावास्यायाम् रात्रिं रात्रौ या व्यवस्थिता ध्रुवा कलोक्ता एतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृत् प्राणि जातम् अनुप्रविश्य— यदप पिबति यच्चौषधीरश्नाति तत्स र्वमेव ओषध्यात्मना सर्वं व्याप्य— अमावास्यां रात्रिमव स्थाय ततोऽपरेद्यु प्रातर्जायते द्वितीयया कलया सयुक्त । एव पाङ्क्तात्मकोऽसौ प्रजापति — दिवादित्यौ मन पिता, पृथिव्यग्नी वाक् जाया माता, तयोश्च प्राण प्रजा, चान्द्र मस्यस्तिथय कला वित्तम्— उपचयापचयधर्मित्वात् वित्त वत्, तासा च कलाना कालावयवाना जगत्परिणामहेतुत्व कर्म, एवमेष कृत्स्न प्रजापति — जाया मे स्यात्, अथ प्रजायेय, अथ वित्त मे स्यात्, अथ कर्म कुर्वीय— इत्ये षणानुरूप एव पाङ्क्तस्य कर्मण फलभूत सवृत्त, कार णानुविधायि हि कार्यमिति लोकेऽपि स्थिति । यस्मादेष चन्द्र एता रात्रिं सर्वप्राणिजातमनुप्रविष्टो ध्रुवया कलया वर्तते, तस्माद्धेतो एताममावास्या रात्रिं प्राणभृत प्राणिन प्राण न विच्छिन्द्यात्— प्राणिन न प्रमापयेदित्येतत्— अपि कृकलासस्य— कृकलासो हि पापात्मा स्वभावेनैव हिंस्यते प्राणिभि दृष्टोऽप्यमङ्गल इति कृत्वा । ननु प्रतिषिद्धैव प्राणिहिंसा ‘अहिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य’ इति,

बाढ प्रतिषिद्धा, तथापि न अमावास्याया अन्यत्र प्रतिप्रसवार्थं वचन हिंसाया कृकलासविषये वा, किं तर्हि एतस्या सोमदेवताया अपचित्यै पूजार्थम् ॥

यो वै स सवत्सर प्रजापति षोडश कलोऽयमेव स योऽयमेववित्पुरुषस्तस्य वित्तमेव पञ्चदश कला आत्मैवास्य षोडशी कला स वित्तेनैवा च पूर्यतेऽप च क्षीयते तदेतन्नभ्य यदयमात्मा प्रधिर्वित्त तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानिं जीयत आत्मना चेज्जीवति प्रधिनागादित्येवाहु ॥

यो वै परोक्षाभिहित सवत्सर प्रजापति षोडशकल, स नैव अत्यन्त परोक्षो मन्तव्य, यस्मादयमेव स प्रत्यक्ष उपलभ्यते, कोऽसावयम्? यो यथोक्त त्र्यन्नात्मक प्रजापतिमात्मभूत वेत्ति स एववित्पुरुष, केन सामान्येन प्रजापतिरिति तदुच्यते— तस्य एवविद पुरुषस्य गवादिवित्तमेव पञ्चदश कला, उपचयापचयधर्मित्वात्— वित्तसाध्य च कर्म, तस्य कृत्स्नतायै— आत्मैव पिण्ड एव अस्य विदुष षोडशी कला ध्रुवस्थानीया, स चन्द्रवत् वित्तेनैव आपूर्यते

च अपक्षीयते च, तदेतत् लोक प्रसिद्धम्, तदेतत् नभ्यम नाभ्यै हित नभ्यम् नाभिं वा अर्हतीति– किं तत्? यदय योऽयम् आत्मा पिण्ड, प्रधि वित्त परिवारस्थानीय बाह्यम्– चक्रस्येवारनेम्यादि। तस्मात् यद्यपि सर्वज्यानिं सर्वस्वापहरण जीयते हीयते ग्लानिं प्राप्नोति, आत्मना चक्र नाभिस्थानीयेन चेत् यदि जीवति, प्रधिना बाह्येन परिवारेण अयम् अगात् क्षीणोऽयम्–यथा चक्रमरनेमिविमुक्तम्– एवमाहु, जीवश्चेदरनेमिस्थानीयेन वित्तेन पुनरुपचीयत इत्यभिप्राय ॥

एव पाङ्क्तेन दैववित्तविद्यासयुक्तेन कर्मणा त्र्यन्नात्मक प्रजापतिर्भवतीति व्याख्यातम्, अनन्तर च जायादिवित्त परिवारस्थानीयमित्युक्तम्। तत्र पुत्रकर्मापरविद्याना लोक प्राप्तिसाधनत्वमात्र सामान्येनावगतम्, न पुत्रादीना लोक प्राप्तिफल प्रति विशेषसबन्धनियम। सोऽय पुत्रादीना साधनाना साध्यविशेषसबन्धो वक्तव्य इत्युत्तरकण्डिका प्रणीयते—

अथ त्रयो वाव लोका मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति सोऽय मनुष्य लोक पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणा

कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोको देवलोको वै लोकाना॰ श्रेष्ठस्तस्माद्विद्या प्रश॰सन्ति ॥ १६ ॥

अथेति वाक्योपन्यासार्थ । त्रय — वावेत्यवधारणार्थं — त्रय एव शास्त्रोक्तसाधनार्हा लोका , न न्यूना नाधिका वा , क त इत्युच्यते—मनुष्यलोक पितृलोको देवलोक इति । तेषा सोऽय मनुष्यलोक पुत्रेणैव साधनेन जय्य जेतव्य साध्य —यथा च पुत्रेण जेतव्यस्तथोत्तरत्र वक्ष्याम —नान्येन कर्मणा, विद्यया वेति वाक्यशेष । कर्मणा अग्निहोत्रादिलक्षणेन केवलेन पितृलोको जेतव्य , न पुत्रेण नापि विद्यया । विद्यया देवलोक , न पुत्रेण नापि कर्मणा । देवलोको वै लोकाना त्रयाणा श्रेष्ठ प्रशस्यतम , तस्मात् तत्साधनत्वात् विद्या प्रशसन्ति ॥

अथात सम्प्रत्तिर्यदा प्रैष्यन्मन्यतेऽथ पुत्रमाह त्व ब्रह्म त्व यज्ञस्त्व लोक इति स पुत्र प्रत्याहाह ब्रह्माह यज्ञोऽह लोक इति यद्वै किंचानूक्त तस्य सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता । ये वै के च यज्ञास्तेषा॰ सर्वे

षा यज्ञ इत्येकता ये वै के च लोकास्तेषा॰
सर्वेषा लोक इत्येकतैतावद्वा इद सर्वमे-
तन्मा सर्व॰ सन्नयमितोऽभुनजदिति
तस्मात्पुत्रमनुशिष्ट लोक्यमाहुस्तस्मादे
नमनुशासति स यदैवविदस्माल्लोकात्प्रै
त्यथैभिरेव प्राणै सह पुत्रमाविशति। स
यद्यनेन किंचिदक्ष्णयाकृत भवति तस्मा
देन॰ सर्वस्मात्पुत्रो मुञ्चति तस्मात्पुत्रो
नाम स पुत्रेणैवास्मिँल्लोके प्रतितिष्ठत्यथै
नमेते दैवा' प्राणा अमृता आविशन्ति ॥

एव साध्यलोकत्रयफलभेदेन विनियुक्तानि पुत्रकर्मवि द्याख्यानि त्रीणि साधनानि, जाया तु पुत्रकर्मार्थत्वान्न पृथक्साधनमिति पृथक् नाभिहिता, वित्त च कर्मसाधन त्वान्न पृथक्साधनम्, विद्याकर्मणोर्लोकजयहेतुत्व स्वात्म प्रतिलाभेनैव भवतीति प्रसिद्धम्, पुत्रस्य तु अक्रियात्म कत्वात् केन प्रकारेण लोकजयहेतुत्वमिति न ज्ञायते, अत स्तद्वक्तव्यमिति अथ अनन्तरमारभ्यते— सप्रत्ति सप्रदा नम्, सप्रत्तिरिति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम्, पुत्रे हि

स्वात्मव्यापारसप्रदान करोति अनेन प्रकारेण पिता, तेन सप्रत्तिसज्ञकमिद कर्म । तत् कस्मिन्काले कर्तव्यमित्याह —स पिता यदा यस्मिन्काले प्रैष्यन् मरिष्यन मरिष्यामी त्यरिष्टादिदर्शनेन मन्यत, अथ तदा पुत्रमाहूयाह— त्व ब्रह्म त्व यज्ञस्त्व लोक इति । स एवमुक्त पुत्र प्रत्याह, स तु पूर्वमेवानुशिष्टा जानाति मयैतत्कर्त व्यमिति, तेनाह— अह ब्रह्म अह यज्ञ अह लोक इति एतद्वाक्यत्रयम् । एतस्यार्थस्तिराहित इति मन्वाना श्रुतिर्व्या ख्यानाय प्रवर्तते — यद्वै किंच यत्किच अवशिष्टम अनू क्तम् अधीतमनधीत च, तस्य सर्वस्यैव ब्रह्मेत्येतस्मिन्पदे एक ता एकत्वम्, योऽध्ययनव्यापारो मम कर्तव्य आसीदेता वन्त काल वदविषय, स इत ऊर्ध्व त्व ब्रह्म त्वत्कर्तृको ऽस्त्वित्यर्थ । तथा य वै क च यज्ञा अनुष्ठेया सन्तो मया अनुष्ठिताश्चाननुष्ठिताश्च, तेषा सर्वेषा यज्ञ इत्यतस्मि न्पद एकता एकत्वम, मत्कर्तृका यज्ञा य आसन्, ते इत ऊर्ध्व त्व यज्ञ त्वत्कर्तृका भवन्त्वित्यर्थ । ये वै के च लोका मया जेतव्या सन्तो जिता अजिताश्च, तेषा सर्वेषा लोक इत्येतस्मिन्पद एकता, इत ऊर्ध्व त्व लोक त्वया जेतव्यास्ते । इत ऊर्ध्व मया अध्ययनयज्ञलोकजयकर्तव्यक्र

तुस्त्वयि समर्पित, अहं तु मुक्तोऽस्मि कर्तव्यताबन्धनवि षयात्क्रतो। स च सर्वं तथैव प्रतिपन्नवान्पुत्र अनुशिष्टत्वात्। तत्र इम पितुरभिप्राय मन्वाना आचष्टे श्रुति — एतावत् एतत्परिमाण वै इद सर्वम्—यद्गृहिणा कर्तव्यम्, यदुत वदा अध्येतव्या, यज्ञा यष्टव्या, लोकाश्च जेतव्या, एतन्मा सर्व सन्नयम्-सर्वं हि इम भार मदधीन मत्तोऽपच्छिद्य आत्मनि निधाय इत अस्माल्लोकात् मा माम् अभुनजत् पालयिष्यतीति— लृडर्थे लङ्, छन्दसि कालनियमाभा वात्। यस्मादेव सपन्न पुत्र पितरम् अस्माल्लोकात्कर्तव्य ताबन्धनतो मोचयिष्यति, तस्मात्पुत्रमनुशिष्ट लोक्य लोक हित पितु आहुर्ब्राह्मणा। अत एव ह्येन पुत्रमनुशासति— लोक्योऽय न स्यादिति—पितर। स पिता यदा यस्मि न्काले एववित् पुत्रसमर्पितकर्तव्यताक्रतु अस्माल्लोकात् प्रैति म्रियत, अथ तदा एभिरेव प्रकृतैर्वाङ्मन प्राणै पुत्रमाविश ति पुत्र व्याप्नोति। अध्यात्मपरिच्छेदहेत्वपगमात् पितुर्वा- ङ्मन प्राणा स्वेन आधिदैविकेन रूपेण पृथिव्यग्न्याद्या त्मना भिन्नघटप्रदीपप्रकाशवत् सर्वम् आविशन्ति, तै प्रा णै सह पितापि आविशति वाङ्मन प्राणात्मभावित्वा- त्पितु, अहमस्म्यनन्ता वाङ्मन प्राणा अध्यात्मादिभेदवि-

मृता अमरणधर्माण आविशन्ति ॥

पृथिव्यै चैनमग्नेश्च दैवी वागाविशति सा वै दैवी वाग्यया यद्यदेव वदति तत्त द्भवति ॥ १८ ॥

कथमिति वक्ष्यति– पृथिव्यै चेनमित्यादि । एव पुत्र कर्मापरविद्याना मनुष्यलोकपितृलोकदेवलोकसाध्यार्थता प्र दर्शिता श्रुत्या स्वयमेव, अत्र केचिद्बावदूका श्रुत्युक्तविश षार्थानभिज्ञा सन्त पुत्रादिसाधनाना मोक्षार्थता वदन्ति, तेषा मुखापिधान श्रुत्येद कृतम्– जाया मे स्यादित्यादि पाङ्क्त काम्य कर्मेत्युपक्रमेण, पुत्रादीना च साध्यविशेषवि नियोगोपसहारेण च, तस्मात् ऋणश्रुतिरविद्वद्विषया न परमात्मविद्विषयेति सिद्धम्, वक्ष्यति च— 'किं प्रजया करिष्यामो येषा नोऽयमात्माय लोक ' इति ॥

केचित्तु पितृलोकदेवलोकजयाऽपि पितृलोकदेवलोका भ्या व्यावृत्तिरेव, तस्मात् पुत्रकर्मापरविद्याभि समुच्चित्या नुष्ठिताभि स्त्रिभ्य एतेभ्यो लोकेभ्यो व्यावृत्त परमात्म विज्ञानेन मोक्षमधिगच्छतीति परम्परया मोक्षार्थान्येव पुत्रा दिसाधनानि इच्छन्ति, तेषामपि मुखापिधानाय इयमेव श्रुतिरुत्तरा कृतसम्प्रत्तिकस्य पुत्रिण कर्मिण त्र्यन्नात्मविद्या

विद् फलप्रदर्शनाय प्रवृत्ता । न च इदमेव फल मोक्षफलमि
ति शक्य वक्तुम , अन्नसबन्धात् मेधातप कार्यत्वाच्चान्नानाम्
पुन पुनजनयत इति दर्शनात्, 'यद्धैतन्न कुर्यात्क्षीयेत ह'
इति च क्षयश्रवणात् , शरीरम् ज्योतीरूपमिति च कार्य
करणत्वोपपत्ते , 'त्रय वा इदम्' इति च नामरूपकर्मा
त्मकत्वेनोपसहारात् । न च इदमेव साधनत्रय महत सत्
कस्यचिन्मोक्षार्थं कस्यचित् न्यथ्नात्मफलमित्यस्मादेव वाक्या
दवगन्तु शक्यम , पुत्रादिसाधनाना न्यथ्नात्मफलदर्शनेनैव
उपक्षीणत्वाद्वाक्यस्य ॥

पृथिव्यै पृथिव्या च एनम् अग्नेश्च दैवी अधिदैवात्मि
का वाक् एन कृतसप्रत्तिकम् आविशति, सर्वेषा हि वाच
उपादानभूता दैवी वाक् पृथिव्यग्निलक्षणा, सा ह्याध्यात्मि
कासङ्गादिदोषैर्निरुद्धा । विदुषस्तद्दोषापगमे आवरणभङ्ग
इवोदक प्रदीपप्रकाशवच्च व्याप्नोति, तदेतदुच्यते—पृथि
व्या अग्नेश्चैन दैवी वागाविशतीति । सा च दैवी वाक् अ
नृतादिदोषरहिता शुद्धा, यया वाचा दैव्या यद्यदेव आत्म
ने परस्मै वा वदति तत्तत् भवति—अमोघा अप्रतिबद्धा अ
स्य वाग्भवतीत्यर्थ ॥

दिवश्चैनमादित्याच्च दैव मन आवि

शति तद्वै दैव मनो येनानन्द्येव भव त्यथो न शोचति ॥ १९ ॥

तथा दिवश्चैनमादित्याच्च दैव मन आविशति— तच्च दैव मन, स्वभावनिर्मलत्वात्, येन मनसा असौ आनन्द्येव भवति सुख्येव भवति, अथो अपि न शोचति, शोकादिनिमित्तासयोगात् ॥

अद्भ्यश्चैन चन्द्रमसश्च दैव प्राण आविशति स वै दैव प्राणो य सचर५श्चासचर५श्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति स एववित्सर्वेषा भूतानामात्मा भवति यथैषा देवतैव५ स यथैता देवता५ सर्वाणि भूतान्यवन्त्यैव५ हैवविद५ सर्वाणि भूतान्यवन्ति । यदु किंचेमाः प्रजाः शोचन्त्यमैवासां तद्भवति पुण्यमेवामु गच्छति न ह वै देवान्पाप गच्छति ॥२०॥

तथा अद्भ्यश्चैन चन्द्रमसश्च दैव प्राण आविशति । स वै दैव प्राण किंलक्षण इत्युच्यते— य सचरन् प्राणि

भेदेषु असचरन् समष्टिव्यष्टिरूपेण—अथवा सचरन् जङ्ग मेषु असचरन्स्थावरेषु—न व्यथते न दु खनिमित्तेन भयेन युज्यत, अथो अपि न रिष्यति न विनश्यति न हिंसा मापद्यते । स – यो यथोक्तमेव वेत्ति त्र्यन्नात्मदर्शन स – सर्वेषा भूतानामात्मा भवति, सर्वेषा भूताना प्राणो भवति, सर्वेषा भूताना मनो भवति, सर्वेषा भूताना वाग्भवति— इत्येव सर्वभूतात्मतया सर्वज्ञो भवतीत्यर्थ —सर्वकृच्च । यथैषा पूर्वसिद्धा हिरण्यगर्भदेवता एवमेव नास्य सर्वज्ञत्वे सर्वकृत्त्वे वा कचित्प्रतिघात , स इति दार्ष्टान्तिकनिर्देश । किंच य थैता हिरण्यगर्भदेवताम् इज्यादिभि सर्वाणि भूतान्यवन्ति पालयन्ति पूजयन्ति, एव ह एवविद सर्वाणि भूतान्यव- न्ति- इज्यादिलक्षणा पूजा सतत प्रयुञ्जत इत्यर्थ ॥

अथेदमाशङ्क्यते— सर्वप्राणिनामात्मा भवतीत्युक्तम्, तस्य च सर्वप्राणिकार्यकरणात्मत्वे सर्वप्राणिसुखदु खै स- बध्येतेति— तन्न । अपरिच्छिन्नबुद्धित्वात्— परिच्छिन्नात्मबु द्धीना ह्याक्रोशादौ दु खसबन्धो दृष्ट –, अनेनाहमाक्रुष्ट इति, अस्य तु सर्वात्मनो य आक्रुश्यते यश्चाक्रोशति तयो- रात्मत्वबुद्धिविशेषाभावात् न तन्निमित्त दु खमुपपद्यते । मरणदु खवच्च निमित्ताभावात्— यथा हि कस्मिंश्चिन्मृते

कस्यचिद् दुःखमुत्पद्यते— ममासौ पुत्रो भ्राता चेति— पुत्रादिनिमित्तम् , तन्निमित्ताभावे तन्मरणदर्शिनोऽपि नैव दुःखमुपजायते, तथा ईश्वरस्यापि अपरिच्छिन्नात्मना ममत्ववताविदुःखनिमित्तमिथ्याज्ञानादिदोषाभावात् नैव दुःखमुपजायते । तदेतदुच्यते——यदु किंच यत्किंच इमाः प्रजाः शोचन्ति अमैव सहैव प्रजाभिः तच्छोकादिनिमित्तं दुःखं संयुक्तं भवति आसां प्रजानाम् परिच्छिन्नबुद्धिजनितत्वात् , सर्वात्मनस्तु केन सह किं संयुक्तं भवेत् वियुक्तं वा । अमुं तु प्राजापत्ये पदे वर्तमानं पुण्यमेव शुभमेव— फलमभिप्रेतं पुण्यमिति— निरतिशयं हि तेन पुण्यं कृतम् , तेन तत्फलमेव गच्छति, न ह वै देवान्पापं गच्छति, पापफलस्यावसराभावात्— पापफलं दुःखं न गच्छतीत्यर्थः ॥

'त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ताः ' इत्यविशेषेण वाङ्मनःप्राणानामुपासनमुक्तम् , न अन्यतमगतो विशेष उक्तः , किमेवमेव प्रतिपत्तव्यम् , किं वा विचार्यमाणे कश्चिद्विशेषो व्रतमुपासनं प्रति प्रतिपत्तुं शक्यत इत्युच्यते——

अथातो व्रतमीमाꣳसा प्रजापतिर्ह कर्माणि ससृजे तानि सृष्टान्यन्योन्ये-

नास्पर्धन्त वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दध्रे
द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षु श्रोष्याम्यहमि
ति श्रोत्रमेवमन्यानि कर्माणि यथाकर्म
तानि मृत्यु श्रमो भूत्वोपयेमे तान्या
प्नोत्तान्याप्त्वा मृत्युरवारुन्ध तस्माच्छ्रा
म्यत्येव वाक्श्राम्यति चक्षु श्राम्यति
श्रोत्रमथेममेव नाप्नोद्योऽय मध्यम प्रा
णस्तानि ज्ञातु दध्रिर । अय वै न श्रेष्ठो
य सचरश्चासचरश्च न व्यथतेऽथो
न रिष्यति हन्तास्यैव सर्वे रूपमसामे
ति त एतस्यैव सर्वे रूपमभवस्तस्मा
देत एतनाख्यायन्ते प्राणा इति तेन ह
वाव तत्कुलमाचक्षते यस्मिन्कुले भव
ति य एव वेद य उ हैवविदा स्पर्धते
ऽनुशुष्यत्यनुशुष्य हैवान्ततो म्रियत इ
त्यध्यात्मम् ॥ २१ ॥

अथात अनन्तर व्रतमीमासा उपासनकर्मविचारणेत्यर्थ ,

एषा प्राणाना कस्य कर्म व्रतत्वेन धारयितव्यमिति मीमासा प्रवतते । तत्र प्रजापति ह– ह शब्द किलार्थे– प्रजापति किल प्रजा सृष्ट्वा कर्माणि करणानि वागादीनि– कर्मार्थानि हि तानीति कर्माणीत्युच्यन्ते– ससृजे सृष्टवान् वागादीनि करणानीत्यर्थ । तानि पुन सृष्टानि अन्योन्येन इतरेतरम् अस्पर्धन्त स्पर्धा सघर्ष चक्रु , कथम्? वदिष्याम्येव स्वव्यापाराद्वदनादनुपरतैव अह् स्यामिति वाग्व्रत दध्रे धृतवती— यद्यन्योऽपि मत्समोऽस्ति स्वव्यापारादनुपरन्तु शक्त , सोऽपि दर्शयत्वात्मनो वीर्यमिति , तथा द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षु , श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रम् , एवमन्यानि कर्माणि करणानि यथाकर्म– यत् यत् यस्य कर्म यथाकर्म–तानि करणानि मृत्युर्मारक श्रम श्रमरूपी भूत्वा उपयेमे सजग्राह । कथम्? तानि करणानि स्वव्यापारे प्रवृत्तानि आप्नोत् श्रमरूपेण आत्मान दर्शितवान् , आप्त्वा च तानि अवारुन्ध अवरोध कृतवान्मृत्यु – स्वकर्मभ्य प्रच्यावितवानित्यर्थ । तस्माद्वदत्वेऽपि वदने स्वकर्मणि प्रवृत्ता वाक् श्राम्यत्येव श्रमरूपिणा मृत्युना सयुक्ता स्वकर्मत प्रच्यवते , तथा श्राम्यति चक्षु , श्राम्यति श्रोत्रम् । अथेममेव मुख्य प्राण न आप्नोत् न प्राप्तवान्मृत्यु श्रमरूपी– योऽय

मध्यम प्राण तम् । तेनाद्यत्वेऽप्यश्रान्त एव स्वकर्मणि प्रवर्तते । तानीतराणि करणानि त ज्ञातु दध्रिरे धृतवन्ति मन , अय वै न अस्माक मध्ये श्रेष्ठ प्रशस्यतम अभ्यधिक , यस्मात् य सचरश्चासचरश्च न व्यथते, अथो न रिष्यति— हन्त इदानीमस्यैव प्राणस्य सर्वे वय रूपम साम प्राणमात्मत्वेन प्रतिपद्येमहि— एव विनिश्चित्य ते एत स्यैव सर्वे रूपमभवन् प्राणरूपमेव आत्मत्वेन प्रतिपन्ना प्राणव्रतमेव दध्रिरे— अस्मद्व्रतानि न मृत्योर्वारणाय पर्याप्तानीति । यस्मात्प्राणेन रूपेण रूपवन्तीतराणि करणानि चलनात्मना स्वेन च प्रकाशात्मना , न हि प्राणादन्यत्र चलनात्मकत्वो पपत्ति , चलनव्यापारपूर्वकाण्येव हि सर्वदा स्वव्यापारेषु लक्ष्यन्ते— तस्मात् एते वागादय एतेन प्राणाभिधानेन आख्यायन्ते अभिधीयन्त—प्राणा इत्येवम् । य एव प्राणा त्मता सर्वकरणाना वेत्ति प्राणशब्दाभिधेयत्व च, तेन ह वाव तेनैव विदुषा तत्कुलमाचक्षते लौकिका , यस्मिन्कुले स विद्वान् जातो भवति— तत्कुल विद्वन्नाम्नैव प्रथित भव ति—अमुष्येद कुलमिति—यथा तापत्य इति । य एव यथोक्त वेद वागादीना प्राणरूपता प्राणाख्यत्व च, तस्यैतत्फलम् । किञ्च य कश्चित् उ ह एवविदा प्राणात्मदर्शिना स्पर्धते त-

त्प्रतिपक्षी सन् स अस्मिन्नेव शरीरे अनुशुष्यति शोषमु पगच्छति, अनुशुष्य हैव शोष गत्वैव अन्तत अन्ते म्रियते, न सहसा अनुपद्रुतो म्रियते । इत्येवमुक्तमध्यात्म प्राणात्मदर्शनमिति उक्तोपसहार अधिदैवतप्रदर्शनार्थं ॥

अथाधिदैवत ज्वलिष्याम्येवाहमित्य ग्निर्दध्रे तप्स्याम्यहमित्यादित्यो भास्या म्यहमिति चन्द्रमा एवमन्या देवता य थादैवत५ स यथैषा प्राणाना मध्यमः प्राण एवमेतासा देवताना वायुर्म्लोच न्ति ह्यन्या देवता न वायु सैषानस्त मिता देवता यद्वायु. ॥ २२ ॥

अथ अनन्तरम अधिदैवत देवताविषय दर्शनमुच्यते । कस्य देवताविशेषस्य व्रतधारण श्रेय इति मीमास्यते । अध्यात्मवत्सर्वम् । ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दध्रे, तप्स्याम्यह मित्यादित्य , भास्याम्यहमिति चन्द्रमा , एवमन्या देवता यथादैवतम् । स अध्यात्म वागादीनामेषा प्राणाना मध्ये मध्यम प्राणो मृत्युना अनाप्त स्वकर्मणो न प्रच्यावित स्वेन प्राणव्रतेनाभग्नव्रतो यथा, एवम एतासामग्न्यादीना

देवताना वायुरपि । म्लोचन्ति अस्त यन्ति स्वकर्मभ्य उपरमन्ते— यथा अध्यात्म वागादयोऽन्या देवता अ ग्न्याद्या , न वायुरस्त याति— यथा मध्यम प्राण , अत सैषा अनस्तमिता देवता यद्वायु याऽय वायु । एवमध्यात्ममधिदैव च मीमासित्वा निर्धारितम्— प्राणवा य्वात्मनोर्व्रतमभग्नमिति ॥

अथैष श्लोको भवति यतश्चोदेति सू र्योऽस्त यत्र च गच्छतीति प्राणाद्वा एष उदेति प्राणेऽस्तमेति त देवाश्चक्रिरे धर्म ऽस एवाद्य स उ श्व इति यद्वा एतेऽमुर्ह्य ध्रियन्त तदेवाप्यद्य कुर्वन्ति । तस्मादेक मेव व्रत चरेत्प्राण्याच्चैवापान्याच्च नेन्मा पाप्मा मृत्युराप्नुवदिति यद्यु चरेत्समा पिपयिषेत्तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यऽ सलोकता जयति ॥ २३ ॥

इति पञ्चम ब्राह्मणम् ॥

अथैतस्यैवार्थस्य प्रकाशक एष श्लोको मन्त्रो भवति । यतश्च यस्माद्वायो उदेति उद्गच्छति सूर्य , अध्यात्म च

चक्षुरात्मना प्राणात्— अस्त च यत्र वायौ प्राणे च गच्छति अपरसध्यासमय स्वापसमये च पुरुषस्य— त देवा त धर्म देवा चक्रिरे धृतव त वागादयोऽग्न्याद यश्च प्राणव्रत वायुव्रत च पुरा विचाय। स एव अद्य इदानीं श्वोऽपि भविष्यत्यपि काले अनुवर्त्यते अनुवर्तिष्यते च देवैरित्यभिप्राय । तत्रेम मन्त्र सक्षेपतो व्याचष्टे ब्राह्मणम्—प्राणाद्वा एष सूर्य उदेति प्राणेऽस्तमति । त देवाश्चक्रिरे धर्म स एवाद्य स उ श्व इत्यस्य काऽथ इत्युच्यते—यत् वै एते व्रतम् अमुर्हि अमुष्मिन्काले वागाद योऽग्न्यादयश्च प्राणव्रत वायुव्रत च अध्रिय त, तदेवाद्यापि कुर्वन्ति अनुवर्तन्ते अनुवर्तिष्यन्त च, व्रत तथारभग्नमेव । यत्तु वागादिव्रतम् अग्न्यादिव्रत च तद्भग्नमेव, तेषाम् अस्तमयकाले स्वापकाले च वायौ प्राणे च निम्लुक्तिदर्शनात् । अथैतदन्यत्रोक्तम्—'यदा वै पुरुष स्वपिति प्राण तर्हि वागप्येति प्राण मन प्राण चक्षु प्राण श्रोत्र यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायन्त इत्यध्यात्ममथाधिदैवत यदा वा अग्निरनुगच्छति वायु तर्ह्यनूद्वाति तस्मादेनमुदवासीदित्याहुर्वायु ह्यनूद्वाति यदादित्योऽस्तमेति वायु तर्हि प्रविशति वायु चन्द्रमा वायौ दिश प्रतिष्ठि

ता वायोरेवाधि पुनर्जायन्ते' इति । यस्मात् एतदेव व्रत वागादिषु अग्न्यादिषु च अनुगत यदेतत् वायोश्च प्राणस्य च परिस्पन्दात्मकत्व सर्वैं देवैरनुवर्त्यमान व्रतम्— तस्मात् अ याऽऽयकमेव व्रत चरेत्, किं तत्? प्राण्यात् प्राणनव्यापार कुर्यात् अपान्यात् अपाननव्यापार च, न हि प्राणापानव्यापारस्य प्राणनापाननलक्षणस्योपरमोऽस्ति, तस्मात्तदेव एक व्रत चरेत् हित्वेन्द्रियान्तरव्यापारम्— नेत् मा मा पाप्मा मृत्यु श्रमरूपी आप्नुवत् आप्नुयात्— नेच्छ ब्द परिभये— यद्यहमस्माद्व्रतात्प्रच्युत स्याम्, ग्रस्त एवाह मृत्युनेत्येव त्रस्ता धारयेत्प्राणव्रतमित्यभिप्राय । यदि कदा चित् उ चरेत् प्रारभेत प्राणव्रतम् समापिपयिषेत् समाप यितुमिच्छत्, यदि हि अस्माद्व्रतादुपरमेत् प्राण परिभूत स्यात् देवाश्च, तस्मात्समापयेदेव । तेन उ तेन अनेन व्रतेन प्राणात्मप्रतिपत्त्या सर्वभूतेषु— वागाद्य अग्न्याद्यश्च मदात्मका एव, अह प्राण आत्मा सर्वपरिस्पन्दकृत् एव तेनानेन व्रतधारणेन एतस्या एव प्राणदेवताया सायुज्य सयुग्भावम् एकात्मत्व सलोकता समानलोकता वा एकस्था नत्वम्— विज्ञानमान्द्यापेक्षमेतत्— जयति प्राप्नोतीति ॥

इति प्रथमाध्यायस्य पञ्चम ब्राह्मणम् ॥

———*———
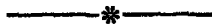
षष्ठ ब्राह्मणम् ॥

त्रय वा इद नाम रूप कर्म तेषा नाम्ना वागित्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि नामान्युत्तिष्ठन्ति । एतदेषाऽ सामैतद्धि सर्वैर्नामभि. सममेतदेषा ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि नामानि बिभर्ति ॥ १ ॥

यदतदविद्याविषयत्वेन प्रस्तुत साध्यसाधनलक्षण व्याकृत जगत् प्राणात्मप्राप्त्यन्तोत्कषवदपि फलम्, या चैतस्य व्याकरणात्प्रागवस्था अव्याकृतशब्दवाच्या—वृक्षबीजवत् सर्वमेतत् त्रयम्, किं तत्त्रयमित्युच्यत—नाम रूप कर्म चेति अनात्मैव— न आत्मा यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म, तस्मादस्माद्विरज्येतेत्यवमर्थं त्रय वा इत्याद्यारम्भ । न ह्यस्मात् अनात्मन अव्यावृत्तचित्तस्य आत्मानमेव लोकम् अह ब्रह्मास्मीत्युपासितु बुद्धि प्रवर्तत, बाह्यप्रत्यगात्मप्रवृत्त्योर्विरोधात् । तथा च काठक—'पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयम्भूस्तस्मात्पराङ्पश्यति नान्तरात्मन । कश्चिद्धीर प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्' इत्यादि ॥

कथ पुन अस्य व्याकृताव्याकृतस्य क्रियाकारकफला त्मन ससारस्य नामरूपकर्मात्मकतैव, न पुनरात्मत्वम्- इत्यतत्सभावयितु शक्यत इति । अत्रोच्यते— तेषा नाम्ना यथोपन्यस्तानाम्—वागिति शब्दसामान्यमुच्यत, 'य कश्च शब्दो वागेव सा' इत्युक्तत्वात् वागित्येतस्य शब्दस्य यो अर्थ शब्दसामान्यमात्रम् एतत् एतेषा नामविशेषाणाम् उक्थ कारणम् उपादानम् , सैन्धवलवणकणानामिव सैन्धवाचल , तदाह—अतो हि अस्मान्नामसामान्यात् सर्वाणि नामानि यज्ञ दत्तो देवदत्त इत्येवमादिप्रविभागानि उत्तिष्ठन्ति उत्पद्यन्ते प्रविभज्यन्ते, लवणाचलादिव लवणकणा , कार्यं च कारणे नाव्यतिरिक्तम् । तथा विशेषाणा च सामान्येऽन्तर्भावात्— कथ सामान्यविशेषभाव इति— एतत् शब्दसामान्यम् एषा नामविशेषाणाम् साम, समत्वात्साम, सामान्यमि त्यर्थ , एतत् हि यस्मात् सर्वैर्नामभि आत्मविशेषै स मम् । किंच आत्मलाभाविशेषाच्च नामविशेषाणाम्—यस्य च यस्मादात्मलाभो भवति, स तेनाप्रविभक्तो दृष्ट , यथा घटादीना मृदा, कथ नामविशेषाणामात्मलाभा वाच इत्यु च्यते— यत एतदेषा वाक्शब्दवाच्य वस्तु ब्रह्म आत्मा, ततो ह्यात्मलाभो नाम्नाम् , शब्दव्यतिरिक्तस्वरूपानुपपत्ते ,

तत्प्रतिपादयति—एतत् शब्दसामान्य हि यस्मात् शब्दविशेषान् सर्वाणि नामानि बिभर्ति धारयति स्वरूपप्रदानेन । एव कार्यकारणत्वोपपत्ते सामान्यविशेषोपपत्ते आत्मप्रदानोपपत्तेश्च नामविशेषाणा शब्दमात्रता सिद्धा । एवमुत्तरयोरपि सर्वं योज्य यथोक्तम् ॥

अथ रूपाणां चक्षुरित्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषाऽसामैतद्धि सर्वै रूपैः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि रूपाणि बिभर्ति ॥ २ ॥

अथेदानीं रूपाणा सितासितप्रभृतीनाम्—चक्षुरिति चक्षुर्विषयसामान्य चक्षु शब्दाभिधेय रूपसामान्य प्रकाश्यमात्रमभिधीयते । अतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्ति, एतदेषा साम, एतद्धि सर्वै रूपै समम्, एतदेषा ब्रह्म, एतद्धि सर्वाणि रूपाणि बिभर्ति ॥

अथ कर्मणामात्मेत्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि कर्माण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषाऽसामैतद्धि सर्वैः कर्मभिः सममेतदेषा ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि कर्माणि बिभर्ति तदेतत्त्र

य५ सदेकमयमात्मात्मो एक. सन्नेतन्त्रय तदेतदमृत५ सत्त्येन च्छन्न प्राणो वा अमृत नामरूपे सत्त्य ताभ्यामय प्राण- श्छन्नः ॥

इति षष्ठ ब्राह्मणम् ॥

अथेदानीं सर्वकर्मविशेषाणा मननदर्शनात्मकाना चल नात्मकाना च क्रियासामान्यमात्रेऽन्तर्भाव उच्यते, कथम्, सर्वेषा कर्मविशेषाणाम्, आत्मा शरीरम् सामान्यम आत्मा —आत्मन कर्म आत्मेत्युच्यते, आत्मना हि शरीरेण कम करोति– इत्युक्तम्, शरीरे च सर्वं कर्माभिव्यज्यते, अत तात्स्थ्यात् तच्छब्द कर्म— कर्मसामान्यमात्र सर्वेषामु कथमित्यादि पूर्ववत् । तदेतद्यथोक्त नाम रूप कर्म त्रयम् इतरेतराश्रयम् इतरेतराभिव्यक्तिकारणम् इतरेतरप्रलयम् स हतम्– त्रिदण्डविष्टम्भवत्– सत् एकम् । केनात्मनैकत्वमि त्युच्यत— अयमात्मा अय पिण्ड कार्यकरणात्मसघात तथा अन्नत्रये व्याख्यात —'एतन्मयो वा अयमात्मा' इत्या दिना, एतावद्धीद सर्वं व्याकृतमव्याकृत च यदुत नाम रूप कर्मेति, आत्मा उ एकोऽय कार्यकरणसघात सन्

अध्यात्माधिभूताधिदैवभावेन व्यवस्थितम् एतदेव त्रय नाम रूप कर्मेति । तदेतत् वक्ष्यमाणम्, अमृत सत्येन छन्न-मित्येतस्य वाक्यार्थमाह— प्राणो वा अमृतम् करणात्मक अन्तरुपष्टम्भक आत्मभूत अमृत अविनाशी, नामरूपे सत्य कार्यात्मके शरीरावस्थे, क्रियात्मकस्तु प्राण तयो रुपष्टम्भक बाह्याभ्या शरीरात्मकाभ्यामुपजनापायधर्मिभ्या मर्त्याभ्या छन्न अप्रकाशीकृत । एतदेव ससारसतत्त्वमविद्याविषय प्रदर्शितम्, अत ऊर्ध्वं विद्याविषय आत्मा अधिगन्तव्य इति चतुर्थ आरभ्यते ॥

इति श्रीमत्परमहसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य
श्रीमच्छकरभगवत कृतौ
बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये
प्रथमोऽध्याय ॥
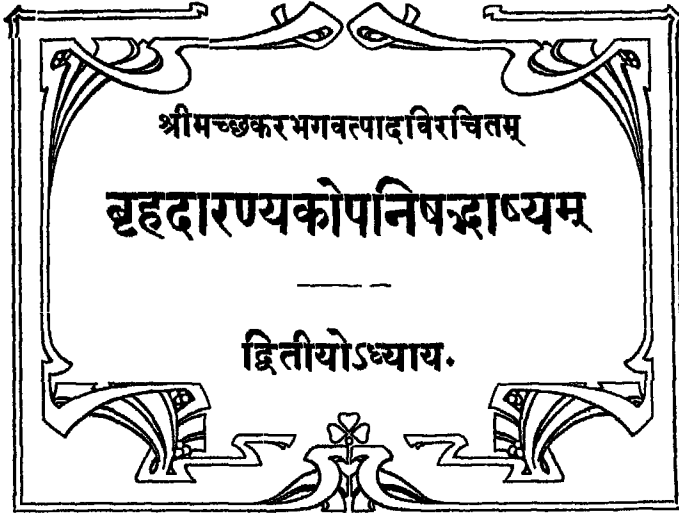
श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितम्

बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यम्

द्वितीयोऽध्यायः

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

त्मेत्येवोपासीत, तदन्वेषणे च सवमान्विष्ट स्यात्, तदेव च आत्म तत्त्व सर्वस्मात् प्रेयस्त्वादन्वेष्टव्यम्— आत्मानमेवावेदह् ब्रह्मास्मीति— आत्मतत्त्वमेक विद्याविषय । यस्तु भेद दृष्टिविषय स — अन्याऽसावन्योऽह मस्मीति न स वेदेति— अविद्याविषय । 'एकधैवानुद्रष्टव्यम्' 'मृत्या स मृत्युमाप्नोति य इह नानव पश्यति' इत्येवमादिभि प्रविभक्तौ विद्याविद्याविषयौ सर्वोपनिषत्सु । तत्र च अविद्याविषय सर्व एव साध्यसाधनादिभेदविशेषविनियोगेन व्याख्यात आ तृतीयाध्यायपरिसमाप्ते । स च व्याख्यातोऽविद्याविषय सर्व एव द्विप्रकार — अन्त प्राण उपष्टम्भको गृहस्येव स्तम्भादिलक्षण प्रकाशकोऽमृत, बाह्यश्च कार्यलक्षणोऽप्रकाशक उपजनापायधर्मक तृण कुशमृत्तिकासमो गृहस्येव सत्यशब्दवाच्यो मर्त्य, तेन

अमृतशब्दवाच्य प्राण छन्न इति च उपसहृतम्। स एव च प्राणो बाह्याधारभेदेष्वनेकधा विस्तृत । प्राण एको देव इत्युच्यते। तस्यैव बाह्य पिण्ड एक साधारण —विराट् वैश्वानर आत्मा पुरुषविध प्रजापति क हिरण्यगर्भ —इत्यादिभि पिण्डप्रधानै शब्दैराख्यायते सूर्यादिप्रविभक्तकरण । एक च अनेक च ब्रह्म एतावदेव, नात परमस्ति प्रत्येक च शरीरभेदेषु परिसमाप्त चेतनावत् कर्तृ भोक्तृ च—इति अविद्याविषयमेव आत्मत्वेनोपगतो गार्ग्यो ब्राह्मणो वक्ता उपस्थाप्यते। तद्विपरीतात्मदृक् अजातशत्रु श्रोता। एव हि यत पूर्वपक्षसिद्धान्ताख्यायिकारूपेण समर्प्यमाणोऽर्थ श्रोतुश्चित्तस्य वशमेति, विपर्यये हि तर्कशास्त्रवत्केवलार्थानुगमवाक्यै समर्प्यमाणो दुर्विज्ञेय स्यात् अत्यन्तसूक्ष्मत्वाद्वस्तुन , तथा च काठके—'श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्य' इत्यादिवाक्यै सुसंस्कृतदेवबुद्धिगम्यत्व सामान्यमात्रबुद्ध्यगम्यत्व च सप्रपञ्च दर्शितम्, 'आचार्यवान्पुरुषो वेद' 'आचार्याद्धैव विद्या' इति च च्छान्दोग्य, 'उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञान ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिन' इति च गीतासु, इहापि च शाकल्ययाज्ञवल्क्यसवादेनातिगह्वरत्व महता सरम्भेण ब्रह्मणो वक्ष्यति— तस्मात्

श्लिष्ट एव आख्यायिकारूपेण पूर्वपक्षसिद्धान्तरूपमापाद्य वस्तुसमर्पणार्थ आरम्भ । आचारविध्युपदेशार्थश्च— एव माचारवतोर्वक्तृश्रोत्रोराख्यायिकानुगतोऽर्थोऽवगम्यते । केव लतर्कबुद्धिनिषेधार्था च आख्यायिका—'नैषा तर्केण मति-रापनेया' 'न तर्कशास्त्रदग्धाय' इति श्रुतिस्मृतिभ्याम् । श्रद्धा च ब्रह्मविज्ञाने परम साधनमित्याख्यायिकार्थ , तथा हि गार्ग्याजातशत्र्वोरतीव श्रद्धालुता दृश्यत आख्यायिका याम्, 'श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानम्' इति च स्मृति ॥

ॐ । दृप्तबालाकिर्हानूचानो गार्ग्य आस स होवाचाजातशत्रु काश्य ब्रह्म ते ब्रवाणीति स होवाचाजातशत्रु सह स्रमेतस्या वाचि दद्मो जनको जनक इति वै जना धावन्तीति ॥ १ ॥

तत्र पूर्वपक्षवादी अविद्याविषयब्रह्मवित् दृप्तबालाकि — दृप्त गर्वित असम्यग्ब्रह्मवित्त्वादेव— बलाकाया अपत्य बालाकि , दृप्तश्चासौ बालाकिश्चेति दृप्तबालाकि , ह-शब्द ऐतिह्यार्थ आख्यायिकायाम्, अनूचान अनुवचनसमर्थ वक्ता वाग्मी, गार्ग्यो गोत्रत , आस बभूव कश्चित्काल-

विशेषे। स होवाच अजातशत्रुम् अजातशत्रुनामानम् काश्य काशिराजम् अभिगम्य— ब्रह्म ते ब्रवाणीति ब्रह्म ते तुभ्य ब्रवाणि कथयानि। स एवमुक्तोऽजातशत्रुरुवाच— सहस्र गवा दद्म एतस्या वाचि— या मा प्रत्यवोच ब्रह्म ते ब्रवाणीति, तावन्मात्रमेव गोसहस्रप्रदाने निमित्तमित्यभिप्राय। साक्षाद्ब्रह्मकथनमेव निमित्त कस्मान्नापेक्ष्यते सहस्रदान, ब्रह्म ते ब्रवाणीति इयमेव तु वाक् निमित्तमपेक्ष्यत इत्युच्यते— यत श्रुतिरेव राज्ञोऽभिप्रायमाह— जनको दाता जनक श्रोतेति च एतस्मिन्वाक्यद्वये पदद्वयमभ्यस्यते जनको जनक इति, वै शब्द प्रसिद्धावद्योतनार्थ, जनको दित्सुर्जनक शुश्रूषुरिति ब्रह्म शुश्रूषवो विवक्षव प्रतिजिघृक्षवश्च जना धावन्ति अभिगच्छन्ति, तस्मात् तत्सर्वं मय्यपि सभावितवानसीति ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवासावादित्ये पुरुष एतमेवाह ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्सवदिष्ठा अतिष्ठा. सर्वेषा भूताना मूर्धा राजेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमु

पास्तेऽतिष्ठा, सर्वेषा भूतानां मूर्धा राजा भवति ॥ २ ॥

एव राजान शुश्रूषुम् अभिमुखीभूत स होवाच गार्ग्य — य एव असौ आदित्ये चक्षुषि च एक अभिमानी चक्षुर्द्वारेण इह हृदि प्रविष्ट अह भोक्ता कर्ता चेत्यव स्थित – एतमेव अह ब्रह्म पश्यामि अस्मिन्कार्यकरणस घाते उपासे, तस्मात् तमह पुरुष ब्रह्म तुभ्य ब्रवीमि उपास्स्वति । स एवमुक्त प्रत्युवाच अजातशत्रु मा मेति हस्तेन विनिवारयन्— एतस्मिन् ब्रह्मणि विज्ञेय मा सव दिष्ठा , मा मेत्याबाधनार्थं द्विर्वचनम्– एव समान विज्ञा नविषय आवयो अस्मानविज्ञानवत इव दर्शयता बाधिता स्याम , अतो मा मवदिष्ठा मा सवाद कार्षी अस्मिन्ब्र ह्मणि , अन्यच्चेज्जानासि, तद्ब्रह्म वक्तुमर्हसि, न तु यन्मया ज्ञायत एव । अथ चेन्मन्यसे– जानीषे त्व ब्रह्ममात्रम् , न तु तद्विशेषेणोपासनफलानीति— तन्न मन्तव्यम् , यत सर्वमेतत् अह जाने, यद्ब्रवीषि, कथम् ? अतिष्ठा अतीत्य भूतानि तिष्ठतीत्यतिष्ठा , सर्वेषा च भूताना मूर्धा शिर राजति वै– राजा दीप्तिगुणोपेतत्वात् एतैर्विशेषणैर्विशिष्ट-मेतद्ब्रह्म अस्मिन्कार्यकरणसघाते कर्तृ भोक्तृ चेति अहमे

तमुपास इति, फलमप्येव विशिष्टोपासकस्य—स य एतमे-वमुपास्ते अतिष्ठा सर्वेषा भूताना मूर्धा राजा भवति, यथागुणोपासनमेव हि फलम्, 'त यथा यथोपासते तदेव भवति' इति श्रुते ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवासौ चन्द्रे पुरुष एतमेवाह ब्रह्मोपास इति स हो वाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्सवदिष्ठा बृ-हन्पाण्डरवासा. सोमो राजेति वा अह मेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्तेऽ हरहर्ह सुतः प्रसुतो भवति नास्यान्न क्षीयते ॥ ३ ॥

सवादेन आदित्यब्रह्मणि प्रत्याख्यातेऽजातशत्रुणा चन्द्रम सि ब्रह्मान्तर प्रतिपेदे गार्ग्य । य एवासौ चन्द्रे मनसि च एक पुरुषो भोक्ता कर्ता चेति पूर्ववद्विशेषणम् । बृहन् महान् पाण्डर शुक्ल वासो यस्य सोऽय पाण्डरवासा, अ-प्शरीरत्वात् चन्द्राभिमानिन प्राणस्य, सोमो राजा चन्द्र, यश्चान्नभूतोऽभिषूयते लतात्मको यज्ञे, तमेकीकृत्य एतमेवाह ब्रह्मोपासे, यथोक्तगुण य उपास्ते तस्य अहरह सुत सो-

मोऽभिषुतो भवति यज्ञे, प्रसुत प्रकृष्ट सुतरा सुतो भवति विकारे— उभयविधयज्ञानुष्ठानसामर्थ्यं भवतीत्यर्थ , अन्न च अस्य न क्षीयते अन्नात्मकोपासकस्य ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवासौ विद्युति पुरुष एतमेवाह ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्सवदिष्ठास्तेजस्वीति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते तेजस्वी ह भवति तेजस्विनी हास्य प्रजा भवति ॥ ४ ॥

तथा विद्युति त्वचि हृदये च एका देवता, तेजस्वीति विशेषणम् , तस्यास्तत्फलम्—— तेजस्वी ह भवति तेजस्विनी हास्य प्रजा भवति— विद्युता बहुत्वस्याङ्गीकरणात् आत्मनि प्रजाया च फलबाहुल्यम् ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायमाकाशे पुरुष एतमेवाह ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्सवदिष्ठाः पूर्णमप्रवर्तीति वा अहमेतमुपास इति स

य एतमेवमुपास्ते पूर्यते प्रजया पशुभि र्नास्यास्माल्लोकात्प्रजोद्वर्तते ॥ ५ ॥

तथा आकाशे हृद्याकाशे हृदये च एका देवता, पूर्णम् अप्रवर्ति चेति विशेषणद्वयम्, पूर्णत्वविशेषणफलमिदम्—पूर्यते प्रजया पशुभि, अप्रवर्तिविशेषणफलम्— नास्यास्माल्लोकात्प्रजोद्वर्तत इति, प्रजा सन्तानाविच्छित्ति ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायं वायौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचा जातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा इन्द्रो वैकुण्ठोऽपराजिता सेनेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते जिष्णु र्हापराजिष्णुर्भवत्यन्यतस्त्यजायी ॥ ६ ॥

तथा वायौ प्राणे हृदि च एका देवता, तस्या विशेषणम्— इन्द्र परमेश्वर, वैकुण्ठ अप्रसह्य, न परैर्जितपूर्वा अपराजिता सेना— मरुतां गणत्वप्रसिद्धे, उपासनफलमपि— जिष्णुर्ह जयनशील अपराजिष्णु न च परैर्जितस्वभाव भवति, अन्यतस्त्यजायी अन्यतस्त्यानां सपत्नानां जयनशीलो भवति ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायमग्नौ पुरुष एतमेवाह ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्सवदिष्ठा विषासहिरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते विषासहिर्ह भवति विषासहिर्हास्य प्रजा भवति ॥ ७ ॥

अग्नौ वाचि हृदि च एका देवता, तस्या विशेषणम्—विषासहि मर्षयिता परेषाम् अग्निबाहुल्यात फलबाहुल्य पूर्ववत् ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायमप्सु पुरुष एतमेवाह ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्सवदिष्ठा प्रतिरूप इति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते प्रतिरूपꣳ हैवैनमुपगच्छति नाप्रतिरूपमथो प्रतिरूपोऽस्माज्जायते ॥

अप्सु रेतसि हृदि च एका देवता, तस्या विशेषणम्—प्रतिरूप अनुरूप श्रुतिस्मृत्यप्रतिकूल इत्यर्थ, फलम्—

प्रतिरूप श्रुतिस्मृतिशासनानुरूपमव एनमुपगच्छति प्राप्नोति न विपरीतम्, अन्यच्च—अस्मात् तथाविध एवोपजायते ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायमादर्शे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा रोचिष्णुरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते रोचिष्णुर्ह भवति रोचिष्णुर्हास्य प्रजा भवत्यथो यैः संनिगच्छति सर्वाꣳस्तानतिरोचते ॥ ९ ॥

आदर्शे प्रसादस्वभावे चान्यत्र खड्गादौ, हार्दे च सत्त्वशुद्धिस्वाभाव्ये च एका देवता, तस्या विशेषणम्— रोचिष्णु दीप्तिस्वभाव, फल च तदेव, रोचनाधारबाहुल्यात्फलबाहुल्यम् ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवाय यन्त पश्चाच्छब्दोऽनूदेत्येतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा असुरिति वा अहमेतमुपास इति

स य एतमेवमुपास्ते सर्वꣳ हैवास्मिꣳल्लोक आयुरेति नैनं पुरा कालात्प्राणो जहाति ॥ १० ॥

यन्त गच्छन्त य एवाय शब्द पश्चात् पृष्ठत अनूदेति, अध्यात्म च जीवनहेतु प्राण – तमेकीकृत्याह, असु प्राणो जीवनहेतुरिति गुणस्तस्य, फलम्—– सर्वमायुरस्मिꣳल्लोक एतीति– यथोपात्त कर्मणा आयु कर्मफलपरिच्छिन्नकालात् पुरा पूर्व रोगादिभि पीड्यमानमप्येन प्राणा न जहाति ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवाय दिक्षु पुरुष एतमेवाह ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्सवदिष्ठा द्वितीयोऽनपग इति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते द्वितीयवान्ह भवति नास्माद्गणश्छिद्यते ॥ ११ ॥

दिक्षु कर्णयो हृदि चैका देवता अश्विनौ देवाववियुक्त स्वभावौ, गुणस्तस्य द्वितीयवत्त्वम् अनपगत्वम् अवियुक्तता चान्योन्य दिशामश्विनोश्च एव धर्मित्वात्, तदेव च फल मुपासकस्य– गणाविच्छेद द्वितीयवत्त्व च ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायं छाया मयः पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा मृत्युरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते सर्वं ह हैवास्मिँल्लोक आयुरेति नैनं पुरा कालान्मृत्युरागच्छति ॥

छायायां बाह्ये तमसि अध्यात्मं च आवरणात्मकेऽज्ञाने हृदि च एका देवता, तस्या विशेषणम्— मृत्यु , फलं सर्वं पूर्ववत्, मृत्योरनागमनेन रोगादिपीडाभावो विशेष ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायमात्मनि पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा आत्मन्वीति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्त आत्मन्वी ह भवत्यात्मन्विनी हास्य प्रजा भवति स ह तूष्णीमास गार्ग्यः ॥ १३ ॥

आत्मनि प्रजापतौ बुद्धौ च हृदि च एका देवता,

तस्या आत्मन्वी आत्मवानिति विशेषणम् , फलम्— आत्म न्वी ह भवति आत्मवान्भवति, आत्मन्विनी हास्य प्रजा भवति, बुद्धिबहुलत्वात् प्रजाया सपादनमिति विशष । स्वय परिज्ञातत्वेन एव क्रमेण प्रत्याख्यातेषु ब्रह्मसु स गार्ग्य क्षीणब्रह्मविज्ञान अप्रतिभासमानोत्तर तूष्णीमवाक्शिरा आस ॥

स होवाचाजातशत्रुरेतावन्नू ३ इत्ये- तावद्धीति नैतावता विदित भवतीति स होवाच गार्ग्य उप त्वा यानीति ॥ १४ ॥

त तथाभूतम् आलक्ष्य गार्ग्य स होवाच अजातशत्रु — एतावन्नू३ इति— किमेतावद्ब्रह्म निर्ज्ञातम्, आहोस्विदधि कमप्यस्तीति, इतर आह—एतावद्धीति । नैतावता विदितेन ब्रह्म विदित भवतीत्याह अजातशत्रु – किमर्थं गर्वितोऽसि ब्रह्म ते ब्रवाणीति । किमेतावद्विदित विदितमेव न भवती त्युच्यते ? न, फलवद्विज्ञानश्रवणात् , न चार्थवादत्वमेव वा क्यानामवगन्तु शक्यम्, अपूर्वविधानपराणि हि वाक्यानि प्रत्युपासनोपदेश लक्ष्यन्ते— 'अतिष्ठा सर्वेषा भूतानाम्' इत्यादीनि , तदनुरूपाणि च फलानि सर्वत्र श्रूयन्ते विभ क्तानि, अर्थवादत्वे एतदसमञ्जसम् । कथ तर्हि नैतावता

विदित भवतीति ? नैष दोष , अधिकृतापेक्षत्वात्—ब्रह्मोपदेशार्थं हि शुश्रूषवे अजातशत्रवे अमुख्यब्रह्मवित् गार्ग्य प्रवृत्त , स युक्त एव मुख्यब्रह्मविदा अजातशत्रुणा अमुख्यब्रह्मविद्गार्ग्यो वक्तुम्— यन्मुख्य ब्रह्म वक्तु प्रवृत्त त्व तत् न जानीष इति , यद्यमुख्यब्रह्मविज्ञानमपि प्रत्याख्यायेत, तदा एतावतति न ब्रूयात् , न किंचिज्ज्ञात त्वयेत्यव ब्रूयात् , तस्माद्भवन्ति एतावन्ति अविद्याविषये ब्रह्माणि , एतावद्विज्ञानद्वारत्वाच्च परब्रह्मविज्ञानस्य युक्तमेव वक्तुम्— नैतावता विदित भवतीति , अविद्याविषये विज्ञेयत्व नामरूपकर्मात्मकत्व च एषा तृतीयेऽध्याये प्रदर्शितम् , तस्मात् ' नैतावता विदित भवति ' इति ब्रुवता अधिक ब्रह्म ज्ञातव्यमस्तीति दर्शित भवति । तच्च अनुपसन्नाय न वक्तव्यमित्याचारविधिज्ञो गार्ग्य स्वयमेव आह— उप त्वा यानीति— उपगच्छानीति— त्वाम् , यथान्य शिष्यो गुरुम् ॥

स होवाचाजातशत्रु' प्रतिलोम चैत द्यद्ब्राह्मण क्षत्रियमुपेयाद्ब्रह्म मे वक्ष्यतीति व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीति त पाणावादायोत्तस्थौ तौ ह पुरुष८ सुप्तमा जग्मतुस्तमेतैर्नामभिरामन्त्रयाचक्रे बृह

न्पाण्डरवास सोम राजन्निति स नोत्त स्थौ त पाणिनापेष बोधयाचकार स हो त्तस्थौ ॥ १५ ॥

स होवाच अजातशत्रु —प्रतिलोम विपरीत चैतत्, किं तत्? यद्ब्राह्मण उत्तमवर्ण आचार्यत्वेऽधिकृत सन् क्षत्रिय मनाचार्यस्वभावम् उपयात् उपगच्छेत् शिष्यवृत्त्या–ब्रह्म मे वक्ष्यतीति, एतदाचारविधिशास्त्रेषु निषिद्धम्, तस्मात् तिष्ठ त्वम् आचार्य एव सन्, विज्ञपयिष्याम्येव त्वामहम् —य स्मिन्विदिते ब्रह्म विदित भवति, यत्तन्मुख्य ब्रह्म वेद्यम्। त गार्ग्यं सलज्जमालक्ष्य विस्रम्भजननाय पाणौ हस्ते आ दाय गृहीत्वा उत्तस्थौ उत्थितवान्। तौ ह गार्ग्याजातशत्रू पुरुष सुप्त राजगृहप्रदेशे कंचित् आजग्मतु आगतौ। त च पुरुष सुप्त प्राप्य एतैर्नामभि – बृहन् पाण्डरवास सोम राजन्नित्येतै – आमन्त्रयाचक्रे। एवमामन्त्र्यमाणोऽपि स सुप्त नोत्तस्थौ। तम् अप्रतिबुध्यमान पाणिना आपे षम् आपिष्य आपिष्य बोधयाचकार प्रतिबोधितवान्। तेन स होत्तस्थौ। तस्माद्यो गार्ग्येणाभिप्रेत, नासावस्मिञ्छरीरे कर्ता भोक्ता ब्रह्मेति ॥

कथ पुनरिदमवगम्यते— सुप्तपुरुषगमनतत्सबाधनानु-

त्थाने गार्ग्याभिमतस्य ब्रह्मणोऽब्रह्मत्व ज्ञापितमिति[1] जाग
रितकाले यो गार्ग्याभिप्रेत पुरुष कर्ता भोक्ता ब्रह्म स
निहित करणेषु यथा, तथा अजातशत्र्वभिप्रेतोऽपि तत्स्वा
मी भृत्येष्विव राजा सनिहित एव, किं तु भृत्यस्वा
मिनो गार्ग्याजातशत्र्वभिप्रेतयो यद्विवेकावधारणकारणम्,
तत् सकीर्णत्वादनवधारितविशेषम्, यत् द्रष्टृत्वमेव भोक्तु
न दृश्यत्वम्, यच्च अभोक्तुर्दृश्यत्वमेव न तु द्रष्टृत्वम्, तच्च
उभयम् इह सकीर्णत्वाद्विविच्य दर्शयितुमशक्यमिति सुप्त
पुरुषगमनम्। ननु सुप्तेऽपि पुरुषे विशिष्टैर्नामभिरामन्त्रितो
भोक्तैव प्रतिपत्स्यते, न अभोक्ता— इति नैव निर्णय स्या
दिति। न, निर्धारितविशेषत्वाद्गार्ग्याभिप्रेतस्य— या हि
सत्येन च्छन्न प्राण आत्मा अमृत वागादिषु अनस्तमित
निम्लोचत्सु, यस्य आप शरीर पाण्डरवासा, यश्च अस
पत्नत्वात् बृहन्, यश्च सोमो राजा षोडशकल, स स्वव्या
पारारूढा यथानिर्ज्ञात एव अनस्तमितस्वभाव आस्ते, न
च अन्यस्य कस्यचिद्व्यापार तस्मिन्काले गार्ग्येणाभिप्रेयते
तद्विरोधिन, तस्मात् स्वनामभिरामन्त्रितेन प्रतिबोद्धव्यम्,
न च प्रत्यबुध्यत, तस्मात् पारिशेष्यात् गार्ग्याभिप्रेतस्य अभो
क्तृत्व ब्रह्मण। भोक्तृस्वभावश्चेत् भुञ्जीतैव स्व विषय प्राप्तम्,

न हि दग्धृस्वभाव प्रकाशयितृस्वभाव सन् वह्नि तृणोल पादि दाह्य स्वविषय प्राप्त न दहति, प्रकाश्य वा न प्रकाशयति, न चेत् दहति प्रकाशयति वा प्राप्त स्व विषयम्, नासौ वह्नि दग्धा प्रकाशयिता वेति निश्चीयते, तथा असौ प्राप्तशब्दादिविषयोपलब्धृस्वभावश्चेत् गार्ग्याभिप्रेत प्राण, बृहन्पाण्डरवास इत्येवमादिशब्द स्व विषयमुपलभत— यथा प्राप्त तृणोलपादि वह्नि दहेत् प्रकाशयेच्च अव्यभिचारेण तद्वत् । तस्मात् प्राप्ताना शब्दादीनाम् अप्रतिबोधात् अभोक्तृस्वभाव इति निश्चीयते, न हि यस्य य स्वभावो निश्चित, स त व्यभिचरति कदाचिदपि, अत सिद्ध प्राणस्याभोक्तृत्वम् । सबोधनार्थेनामविशेषेण सबन्धाग्रहणात् अप्रतिबोध इति चेत्—स्यादेतत्—यथा बहुष्वासीनेषु स्व नामविशेषेण सबन्धाग्रहणात् मामय सबोधयतीति, शृण्वन्नपि सबोध्यमान विशेषतो न प्रतिपद्यते, तथा इमानि बृहन्नित्यवमादीनि मम नामानीति अगृहीतसबन्धत्वात् प्राणो न गृह्णाति सबोधनार्थं शब्दम्, न त्वविज्ञातृत्वादेव— इति चेत्— न, देवताभ्युपगमे अग्रहणानुपपत्ते, यस्य हि चन्द्राद्यभिमानिनी देवता अध्यात्म प्राणो भोक्ता अभ्युपगम्यते, तस्य तया सव्यवहाराय विशेषनाम्ना सबन्धोऽवश्य

ग्रहीतव्य , अन्यथा आह्वानादिविषये सव्यवहारोऽनुपपन्न स्यात् । व्यतिरिक्तपक्षेऽपि अप्रतिपत्ते अयुक्तमिति चेत्— यस्य च प्राणव्यतिरिक्तो भोक्ता, तस्यापि बृहन्नित्यादिनामभि सबोधने बृहत्त्वादिनाम्ना तदा तद्विषयत्वात् प्रतिपत्तिर्युक्ता, न च कदाचिदपि बृहत्त्वादिशब्दै सबोधित प्रतिपद्यमानो दृश्यते, तस्मात् अकारणम् अभोक्तृत्वे सबोधनाप्रतिपत्ति रिति चेत्—— न, तद्वत तावन्मात्राभिमानानुपपत्ते , यस्य प्राणव्यतिरिक्तो भोक्ता, स प्राणादिकरणवान् प्राणी , तस्य न प्राणदेवतामात्रेऽभिमान , यथा हस्ते, तस्मात् प्राणनाम सबोधन कृत्स्नाभिमानिनो युक्तैव अप्रतिपत्ति , न तु प्राण स्य असाधारणनामसयोगे, देवतात्मत्वानभिमानाच्च आत्म न । स्वनामप्रयोगेऽप्यप्रतिपत्तिदर्शनादयुक्तमिति चेत्— सुषुप्तस्य यल्लौकिक देवदत्तादि नाम तेनापि सबोध्यमान कदाचिन्न प्रतिपद्यते सुषुप्त , तथा भोक्तापि सन् प्राणो न प्रतिपद्यत इति चेत्—— न, आत्मप्राणयो सुप्तासुप्तत्ववि शेषोपपत्ते , सुषुप्तत्वात् प्राणग्रस्ततया उपरतकरण आत्मा स्व नाम प्रयुज्यमानमपि न प्रतिपद्यते, न तु तत् असु प्तस्य प्राणस्य भोक्तृत्वे उपरतकरणत्व सबोधनाग्रहण वा युक्तम् । अप्रसिद्धनामभि सबोधनमयुक्तमिति चेत्——

वा, तस्मात् न करणभेदविषया भोक्तृत्वाशङ्का विज्ञान मात्रविषया वा कदाचिदप्युपपद्यते। ननु संघात एवास्तु भोक्ता, किं व्यतिरिक्तकल्पनयेति— न, आपेषणे विशेषद् र्शनात्, यदि हि प्राणशरीरसंघातमात्रो भोक्ता स्यात् संघात मात्राविशेषात् सदा आपिष्टस्य अनापिष्टस्य च प्रतिबोधे विशेषो न स्यात्, संघातव्यतिरिक्ते तु पुनर्भोक्तरि संघात संबन्धविशेषानेकत्वात् पेषणापेषणकृतवेदनायां सुखदुःख मोहमध्यमाधमोत्तमकर्मफलभेदोपपत्तेश्च विशेषा युक्ताः, न तु संघातमात्रे संबन्धकर्मफलभेदानुपपत्ते विशेषो युक्तः, तथा शब्दादिपटुमान्द्यादिकृतश्च। अस्ति चायं विशेषः—यस्मात् स्पर्शमात्रेण अप्रतिबुध्यमानं पुरुषं सुप्तं पाणिना आपेषम् आ पिष्य आपिष्य बोधयांचकार अजातशत्रुः। तस्मात् य आ पेषणेन प्रतिबुबुधे— ज्वलन्निव स्फुरन्निव कुतश्चिदागत इव पिण्डं च पूर्वविपरीतं बोधचेष्टाकारविशेषादिमत्त्वेन आपाद यन्, सोऽन्योऽस्ति गार्ग्याभिमतब्रह्मभ्यो व्यतिरिक्त इति सिद्धम्। संहतत्वाच्च पारार्थ्योपपत्तिः प्राणस्य, गृहस्य स्तम्भादिवत् शरीरस्य अन्तरुपष्टम्भकः प्राणः शरीरा दिभिः संहत इत्यवोचाम— अरनेमिवच्च, नाभिस्थानीय एत स्मिन्सर्वमिति च, तस्मात् गृहादिवत् स्वावयवसमुदाय

जातीयव्यतिरिक्तार्थं सहन्यत इत्येवम् अवगच्छाम । स्तम्भकुड्यतृणकाष्ठादिगृहावयवाना स्वात्मजन्मोपचयापचयविनाशनामाकृतिकार्यधर्मनिरपेक्षलब्धसत्तादि तद्विषयद्रष्टृश्रोतृमन्तृविज्ञात्रर्थत्व दृष्ट्वा, मन्यामहे, तत्सघातस्य च— तथा प्राणाद्यवयवाना तत्सघातस्य च स्वात्मजन्मोपचयापचयविनाशनामाकृतिकार्यधर्मनिरपेक्षलब्धसत्तादि तद्विषयद्रष्टृश्रोतृमन्तृविज्ञात्रर्थत्व भवितुमर्हतीति । देवताचेतनावत्त्वे समत्वाद्गुणभावानुपगम इति चेत्— प्राणस्य विशिष्टैर्नामभिराम त्रणदर्शनान् चेतनावत्त्वमभ्युपगतम्, चेतनावत्त्वे च पारार्थ्योपगम समत्वादनुपपन्न इति चेत्— न निरुपाधिकस्य केवलस्य विजिज्ञापयिषितत्वात् क्रियाकारकफलात्मकता हि आत्मनो नामरूपोपाधिजनिता अविद्याध्यारोपिता, तन्निमित्तो लोकस्य क्रियाकारकफलाभिमानलक्षण ससार, स निरूपाधिकात्मस्वरूपविद्यया निवर्तयितव्य इति तत्स्वरूपविजिज्ञापयिषया उपनिषदारम्भ —' ब्रह्म ते ब्रवाणि ' ' नैतावता विदित भवति ' इति च उपक्रम्य ' एतावदरे खल्वमृतत्वम् ' इति च उपसहारात्, न च अतोऽन्यत् अन्तराले विवक्षितम् उक्त वा अस्ति, तस्मादनवसर समत्वाद्गुणभावानुपगम इति चोद्यस्य । विशेषवतो हि सोपाधि

कस्य सव्यवहारार्थो गुणगुणिभाव , न विपरीतस्य, निरु पाख्यो हि विजिज्ञापयिषित सर्वस्यामुपनिषदि, 'स एष नेति नेति' इत्युपसहारात् । तस्मात् आदित्यादिब्रह्मभ्य एतेभ्योऽविज्ञानमयेभ्यो विलक्षण अन्योऽस्ति विज्ञानमय इत्येतत्सिद्धम् ॥

स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तो ऽभूद्य एष विज्ञानमय' पुरुष. क्वैष तदा भूत्कुत एतदागादिति तदु ह न मेने गार्ग्य. ॥ १६ ॥

स एवम् अजातशत्रु व्यतिरिक्तात्मास्तित्व प्रतिपाद्य गार्ग्यमुवाच— यत्र यस्मिन्काले एष विज्ञानमय पुरुष एतत् स्वपन सुप्त अभूत् प्राक् पाणिपेषप्रतिबोधात्, वि ज्ञानम् विज्ञायतेऽनेनेत्यन्त करण बुद्धि उच्यत, तन्मय तत्प्राय विज्ञानमय , किं पुनस्तत्प्रायत्वम्? तस्मिन्नुपल भ्यत्वम्, तेन चापलभ्यत्वम्, उपलब्धृत्व च, कथ पुन र्मयटोऽनेकार्थत्व प्रायार्थतैव अवगम्यते? 'स वा अयमा त्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमय ' इत्येवमादौ प्रायार्थे एव प्रयोगदर्शनात् परविज्ञानविकारत्वस्याप्रसिद्धत्वात् 'य एष विज्ञानमय ' इति च प्रसिद्धवदनुवादात् अवयवोपमार्थे

योश्च अत्रासभवात् पारिशेष्यात् प्रायार्थतैव , तस्मात् सक ल्पविकल्पाद्यात्मकमन्त करण तन्मय इत्येतत्, पुरुष , पुरि शयनात् । क्वैष तदा अभूदिति प्रश्न स्वभावविजिज्ञापयिषया —प्राक् प्रतिबोधात् क्रियाकारकफलविपरीतस्वभाव आत्मेति कार्याभावेन दिदर्शयिषितम् , न हि प्राकप्रतिबोधात्कर्मादिकार्यं सुखादि किंचन गृह्यत, तस्मात् अकर्मप्रयुक्तत्वात् तथास्वा- भाव्यमेव आत्मनोऽवगम्यते—यस्मिन्स्वाभाव्येऽभूत्, यतश्च स्वाभाव्यात्प्रच्युत ससारी स्वभावविलक्षण इति— एतद्वि वक्षया पृच्छति गार्ग्यं प्रतिभानरहित बुद्धिव्युत्पादनाय । क्वैष तदाभूत्, कुत एतदागात्— इत्येतदुभय गार्ग्येणैव प्रष्टव्यमा सीत्, तथापि गार्ग्येण न प्रष्टमिति नोदास्तेऽजातशत्रु , बोधयितव्य एवेति प्रवर्तते, ज्ञापयिष्याम्येवेति प्रतिज्ञात त्वात् । एवमसौ व्युत्पाद्यमानोऽपि गार्ग्य —यत्रैष आत्माभूत प्राकप्रतिबोधात्, यतश्चैतदागमनमागात्— तदुभय न व्युत्पेदे वक्तु वा प्रष्टु वा—गार्ग्यो ह न मेने न ज्ञातवान् ॥

स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तो ऽभूद्य एष विज्ञानमय पुरुषस्तदेषा प्रा- णाना विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽ न्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते तानि यदा

गृह्णात्यथ हैतत्पुरुष स्वपिति नाम तद्गृहीत एव प्राणो भवति गृहीता वाग्गृहीतं चक्षुर्गृहीतꣳ श्रोत्रं गृहीत मन ॥

स होवाच अजातशत्रु विवक्षितार्थसमर्पणाय । यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमय पुरुष — क्वैष तदाभूत्कुत एतदागादिति यदपृच्छाम, तत् शृणु उच्यमानम्— यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूत्, तत् तदा तस्मिन्काले एषा वागादीना प्राणा नाम, विज्ञानेन अ त करणगताभिव्यक्तिविशेषविज्ञानेन उपाधिस्वभावजनितेन, आदाय विज्ञानम् वागादीना स्वस्वविषयगतसामर्थ्यं गृहीत्वा, य एष अ त मध्ये हृदये हृदयस्य आकाश — य आकाशशब्देन पर एव स्व आत्मोच्यत— तस्मिन् स्वे आत्मन्याकाशे शत स्वाभाविकेऽसासारिके, न केवल आकाश एव, श्रुत्यन्तरसामर्थ्यात्— ‘सता सोम्य तदा सपन्नो भवति’ इति, लिङ्गोपाधिसबन्धकृत विशेषात्मस्वरूपमुत्सृज्य अविशेषे स्वाभाविके आत्मन्येव केवले वर्तत इत्यभिप्राय । यदा शरीरेन्द्रियाध्यक्षतामुत्सृजति तदा असौ स्वात्मनि वर्तत इति कथमवगम्यते? नामप्रसिद्धया, कासौ नामप्रसिद्धिरित्याह— तानि वागादिविज्ञानानि यदा यस्मिन्काले गृह्णा

ति आदत्ते, अथ तदा ह एतत्पुरुष स्वपितिनाम एत न्नाम अस्य पुरुषस्य तदा प्रसिद्ध भवति, गौणमेवास्य नाम भवति, स्वमेव आत्मानम् अपीति अपिगच्छतीति स्वपिती त्युच्यते। तस्य स्वपितीतिनामप्रसिद्धया आत्मन ससारध र्मविलक्षण रूपमवगम्यते, न त्वत्र युक्तिरस्तीत्याशङ्कयाह— तत् तत्र स्वापकाले गृहीत एव प्राणो भवति, प्राण इति घ्राणेन्द्रियम्, वागादिप्रकरणात्, वागादिसबन्धे हि सति तदुपाधित्वादस्य ससारधर्मित्व लक्ष्यत, वागादयश्च उपस हृता एव तदा तेन, कथम्? गृहीता वाक्, गृहीत चक्षु, गृहीत श्रोत्रम, गृहीत मन, तस्मात् उपसहृतेषु वागादिषु क्रियाकारकफलात्मताभावात् स्वात्मस्थ एव आत्मा भवती त्यवगम्यत ॥

स यत्रैतत्स्वप्न्यया चरति ते हास्य लोकास्तदुतेव महाराजो भवत्युतेव म हाब्राह्मण उतेवोच्चावच निगच्छति स यथा महाराजो जानपदान्गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकाम परिवर्तेतैवमेवैष एत त्प्राणान्गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकाम परिवर्तते ॥ १८ ॥

ननु दर्शनलक्षणाया स्वप्नावस्थाया कार्यकरणवियोगेऽपि ससारधर्मित्वमस्य दृश्यते— यथा च जागरित सुखी दु खी बन्धुवियुक्त शोचति मुह्यते च, तस्मात् शोकमोहधर्मवा नेवायम्, नास्य शोकमोहादय सुखदु खान्यश्च कायक रणसयागजनितभ्रान्त्या अध्यारोपिता इति। न, मृषा त्वात्— स प्रकृत आत्मा यत्र यस्मिन्काले दर्शनलक्ष णया स्वप्न्यया स्वप्नवृत्त्या चरति वर्तते, तदा ते ह अस्य लोका कर्मफलानि— के ते ? तत् तत्र उत अपि महाराज इव भवति, सोऽय महाराजत्वमिव अस्य लाक, न महाराजत्वमेव जागरित इव, तथा महाब्राह्मण इव, उत अपि, उच्चावचम्—उच्च च देवत्वादि, अवच च तिर्यक्त्वादि, उच्चमिव अवचमिव च— निगच्छति मृषैव महाराज त्वादयाऽस्य लोका, इव शब्दप्रयागात्, व्यभिचारदर्शनाच्च, तस्मात् न बन्धुवियोगादिजनितशोकमोहादिभि स्वप्ने सब ध्यत एव ॥

ननु च यथा जागरिते जाग्रत्कालाव्यभिचारिणो लोका, एव स्वप्नेऽपि तेऽस्य महाराजत्वादयो लोका स्वप्नकालभा विन स्वप्नकालाव्यभिचारिण आत्मभूता एव, न तु अवि द्याध्यारोपिता इति— ननु च जाग्रत्कार्यकरणात्मत्व देवता

त्मत्व च अविद्याध्यारोपित न परमार्थत इति व्यतिरिक्त विज्ञानमयात्मप्रदर्शनेन प्रदर्शितम्, तत् कथ दृष्टान्तत्वेन स्वप्नलोकस्य मृत इव उज्जीविष्यन् प्रादुर्भविष्यति— सत्यम्, विज्ञानमये व्यतिरिक्ते कार्यकरणदेवतात्मत्वप्रदर्शनम् अविद्याध्यारोपितम्— शुक्तिकायामिव रजतत्वदर्शनम्— इत्येत त्सिध्यति व्यतिरिक्तात्मास्तित्वप्रदर्शनन्यायेनैव, न तु तद्विशुद्धिपरतयैव न्याय उक्त इति— असन्नपि दृष्टान्त जाग्रत्कार्यकरणदेवतात्मत्वदर्शनलक्षण पुनरुद्भाव्यते, सर्वो हि न्याय किंचिद्विशेषमपेक्षमाण अपुनरुक्तो भवति। न तावत्स्वप्नेऽनुभूतमहाराजत्वादयो लोका आत्मभूता, आत्मनोऽन्यस्य जाग्रत्प्रतिबिम्बभूतस्य लोकस्य दर्शनात्, महाराज एव तावत् व्यस्तसुप्तासु प्रकृतिषु पर्यङ्के शयान स्वप्नान्पश्यन् उपसहृतकरण पुनरुपगतप्रकृति महाराजमिव आत्मान जागरित इव पश्यति यात्रागत भुञ्जानमिव च भोगान, न च तस्य महाराजस्य पर्यङ्के शयानात् द्वितीय अन्य प्रकृत्युपेतो विषये पर्यटन्नहनि लोके प्रसिद्धोऽस्ति, यमसौ सुप्त पश्यति, न च उपसहृतकरणस्य रूपादिमतो दर्शनमुपपद्यते, न च देहे देहान्तरस्य तत्तुल्यस्य सभवोऽस्ति, देहस्थस्यैव हि स्वप्नदर्शनम्।

ननु पर्यङ्के शयान पथि प्रवृत्तमात्मान पश्यति–न बहि स्वप्नान्पश्यतीत्येतदाह— स महाराज, जानपदान् जनपदे भवान् राजोपकरणभूतान् भृत्यानन्यांश्च, गृहीत्वा उपादाय, स्व आत्मीय एव जयादिनोपार्जिते जनपदे, यथाकाम यो य कामोऽस्य यथाकामम् इच्छातो यथा परिवर्तेतेत्यथ, एवमेव एष विज्ञानमय, एतदिति क्रियाविशषणम्, प्राणा न्गृहीत्वा जागरितस्थानेभ्य उपसहृत्य, स्वे शरीरे स्व एव देहे न बहि, यथाकाम परिवर्तते—कामकर्मभ्यामुद्भासिता पूर्वानुभूतवस्तुसदृशीर्वासना अनुभवतीत्यर्थ। तस्मात् स्वप्ने मृषाध्यारोपिता एव आत्मभूतत्वेन लोका अविद्यमाना एव सन्त, तथा जागरितेऽपि–इति प्रत्येतव्यम्। तस्मात् विशुद्ध अक्रियाकारकफलात्मको विज्ञानमय इत्येतत्सिद्धम्। यस्मात् दृश्यन्ते द्रष्टुर्विषयभूता क्रियाकारकफलात्मका कार्यकरणलक्षणा लोका, तथा स्वप्नेऽपि, तस्मात् अ यो ऽसौ दृश्येभ्य स्वप्नजागरितलोकेभ्यो द्रष्टा विज्ञानमयो विशुद्ध ॥

दर्शनवृत्तौ स्वप्ने वासनाराशेर्दृश्यत्वादतद्धर्मतेति विशुद्धता अवगता आत्मन, तत्र यथाकाम परिवर्तत इति कामवशात्प रिवर्तनमुक्तम्, द्रष्टुर्दृश्यसबन्धश्च अस्य स्वाभाविक इत्यशु

द्भुता शङ्क्यते, अतस्तद्विशुद्ध्यर्थमाह—

अथ यदा सुषुप्तो भवति यदा न कस्यचन वेद हिता नाम नाड्यो द्वासप्तति सहस्राणि हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभि प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते स यथा कुमारो वा महाराजो वा महाब्राह्मणो वातिघ्नीमानन्दस्य गत्वा शयीतैवमेवैष एतच्छेते ॥ १९ ॥

अथ यदा सुषुप्तो भवति— यदा स्वप्न्यया चरति, तदाप्यय विशुद्ध एव, अथ पुन यदा हित्वा दर्शनवृत्तिं स्वप्न यदा यस्मिन्काले सुषुप्त सुष्ठु सुप्त सप्रसाद स्वाभाव्य गत भवति— सलिलमिवान्यसबन्धकालुष्य हित्वा स्वाभाव्येन प्रसीदति । कदा सुषुप्तो भवति ? यदा यस्मिन्काले, न कस्यचन न किंचनेत्यर्थ , वेद विजानाति, कस्यचन वा शब्दादे सबन्धिवस्त्वन्तर किंचन न वेद— इत्यध्याहार्यम्, पूर्व तु न्याय्यम्, सुप्ते तु विशेषविज्ञानाभावस्य विवक्षितत्वात् । एव तावद्विशेषविज्ञानाभावे सुषुप्तो भवतीत्युक्तम्, केन पुन क्रमेण सुषुप्तो भवतीत्युच्यते— हिता नाम

हिता इत्येवनाम्न्यो नाड्य सिरा देहस्यान्नरसविपरिणाम भूता , ताश्च, द्वासप्तति सहस्राणि—द्व सहस्रे अधिके सप्त तिश्च सहस्राणि— ता द्वासप्तति सहस्राणि, हृदयात्—हृदय नाम मासपिण्ड — तस्मान्मासपिण्डात्पुण्डरीकाकारात् , पुरीतत हृदयपरिवेष्टनमाचक्षते— तदुपलक्षित शरीरमिह पुरीतच्छब्देनाभिप्रेतम्— पुरीततमभिप्रतिष्ठन्त इति—शरीर कृत्स्न व्याप्नुवत्य अश्वत्थपर्णराजय इव बहिर्मुख्य प्रवृत्ता इत्यर्थ । तत्र बुद्धेरन्त करणस्य हृदय स्थानम् , तत्रस्थबुद्धि तन्त्राणि च इतराणि बाह्यानि करणानि , तेन बुद्धि कर्मवशात् श्रोत्रादीनि ताभिर्नाडीभि मत्स्यजालवत् कर्णशष्कुल्यादिस्थानेभ्य प्रसारयति , प्रसार्य च अधितिष्ठति जागरित काल , ता विज्ञानमयोऽभिव्यक्तस्वात्मचैतन्यावभासतया व्याप्नोति , सकोचनकाले च तस्या अनुसकुचति , सोऽस्य विज्ञानमयस्य स्वाप , जाग्रद्विकासानुभवो भोग , बुद्ध्युपाधिस्वभावानुविधायी हि स , चन्द्रादिप्रतिबिम्ब इव जलाद्यनुविधायी । तस्मात् तस्या बुद्धे जाग्रद्विषयाया ताभि नाडीभि प्रत्यवसर्पणमनु प्रत्यवसृप्य पुरीतति शरीरे शेते तिष्ठति— तप्तमिव लोहपिण्डम् अविशेषण सव्याप्य अग्निवत् शरीर सव्याप्य वर्तत इत्यर्थ । स्वाभाविक एव स्वा

त्मनि वर्तमानोऽपि कर्मानुगतबुद्ध्यनुवृत्तित्वात् पुरीतति शेत इत्युच्यते । न हि सुषुप्तिकाले शरीरसबन्धोऽस्ति । 'तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान्हृदयस्य' इति हि वक्ष्यति । सर्व ससारदु खवियुक्तेयमवस्थेत्यत्र दृष्टान्त — स यथा कुमारो वा अत्यन्तबालो वा, महाराजो वा अत्यन्तवश्यप्रकृति यथोक्तकृत, महाब्राह्मणो वा अत्यन्तपरिपक्वविद्याविनयसपन्न, अतिघ्नीम्– अतिशयेन दु ख हन्तीत्यतिघ्नी आनन्दस्य अवस्था सुखावस्था ताम् प्राप्य गत्वा, शयीत अवतिष्ठेत । एषा च कुमारादीना स्वभावस्थाना सुख निरतिशय प्रसिद्ध लोके, विक्रियमाणाना हि तेषा दु ख न स्वभावत , तेन तेषा स्वाभाविक्यवस्था दृष्टान्तत्वेनोपादीयते, प्रसिद्धत्वात्, न तेषा स्वाप एवाभिप्रेत , स्वापस्य दार्ष्टान्तिकत्वेन विवक्षितत्वात् विशेषाभावाच्च, विशेषे हि सति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभेद स्यात्, तस्मान्न तेषा स्वापो दृष्टान्त — एवमेव, यथा अय दृष्टान्त , एष विज्ञानमय एतत् शयन शेते इति– एतच्छन्द क्रियाविशेषणार्थ – एवमय स्वाभाविके स्व आत्मनि सर्वससारधर्मातीतो वर्तते स्वापकाल इति ॥

क्वैष तदाभूदित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनमुक्तम्, अनेन च प्रश्ननिर्णयेन विज्ञानमयस्य स्वभावतो विशुद्धि असंसारि

त्व च उक्तम्, कुत एतदागादित्यस्य प्रश्नस्यापाकरणार्थ आरम्भ । ननु यस्मिन्ग्रामे नगर वा यो भवति, सोऽन्यत्र गच्छन तत एव ग्रामान्नगराद्वा गच्छति, नान्यत , तथा सति कैष तदाभूदित्येतावानेवास्तु प्रश्न , यत्राभून् तत एव आगमन प्रसिद्ध स्यात् नान्यत इति कुत एतदागादिति प्रश्नो निरर्थक एव— किं श्रुतिरुपालभ्यते भवता ? न, किं तर्हि द्वितीयस्य प्रश्नस्य अर्थान्तर श्रोतुमिच्छामि, अत आनर्थक्य चोदयामि । एव तर्हि कुत इत्यपादानार्थता न गृह्यते, अपादानार्थत्वे हि पुनरुक्तता, नान्यार्थत्वे, अस्तु तर्हि निमित्तार्थ प्रश्न – कुत एतदागात्– किंनिमित्तमिहागमनमिति । न निमित्तार्थतापि, प्रतिवचनवैरूप्यात्, आत्मनश्च सर्वस्य जगत अग्निविस्फुलिङ्गादिवदुत्पत्ति प्रतिवचने श्रूयत , न हि विस्फुलिङ्गाना विद्रवणे अग्निर्निमित्तम्, अपादानमव तु स , तथा परमात्मा विज्ञानमयस्य आत्मनोऽपादानत्वेन श्रूयते– 'अस्मादात्मन ' इत्येतस्मिन्वाक्ये, तस्मात् प्रतिवचनवैलाम्यात् कुत इति प्रश्नस्य निमित्तार्थता न शक्यते वर्णयितुम् । नन्वपादानपक्षेऽपि पुनरुक्तादोष स्थित एव ॥

नैष दोष , प्रश्नाभ्यामात्मनि क्रियाकारकफलात्मतापो

हस्य विवक्षितत्वात् । इह हि विद्याविद्याविषयावुपन्यस्तौ — 'आत्मेत्येवोपासीत' 'आत्मानमेवावेत्' 'आत्मान मेव लोकमुपासीत' इति विद्याविषय, तथा अविद्याविष यश्च पाङ्क्तं कर्म तत्फल चान्नत्रय नामरूपकर्मात्मकमिति । तत्र अविद्याविषये वक्तव्य सर्वमुक्तम् । विद्याविषयस्तु आत्मा केवल उपन्यस्त न निर्णीत । तन्निर्णयाय च 'ब्रह्म ते ब्रवाणि' इति प्रक्रान्तम्, 'ज्ञपयिष्यामि इति च । अत तद्ब्रह्म विद्याविषयभूत ज्ञापयितव्य याथात्म्यत । तस्य च याथात्म्य क्रियाकारकफलभेदशून्यम् अत्य तवि शुद्धमद्वैतम्— इत्येतद्विवक्षितम् । अतस्तदनुरूपौ प्रश्ना वुत्थाप्येते श्रुत्या— क्वैष तदाभूत्कुत एतदागादिति । तत्र— यत्र भवति तत् अधिकरणम्, यद्भवति तदधिकर्त व्यम्— तयोश्च अधिकरणाधिकर्तव्ययोर्भेद दृष्टो लोके । तथा— यत आगच्छति तत् अपादानम्— य आगच्छति स कर्ता, तस्मादन्यो दृष्ट । तथा आत्मा काप्यभूदन्य- स्मिन्नन्य, कुतश्चिदागादन्यस्मादन्य — केनचिद्भिन्न साध नान्तरेण— इत्येव लोकवत्प्राप्ता बुद्धि, सा प्रतिवचनेन निवर्तयितव्येति । नायमात्मा अन्य अन्यत्र अभूत्, अ- न्यो वा अन्यस्मादागत, साधनान्तर वा आत्मन्यस्ति, किं

तर्हि स्वात्मन्येवाभूत्— 'स्वमात्मानमपीतो भवति' 'सता सोम्य तदा सपन्नो भवति 'प्राज्ञेनात्मना सपरिष्वक्त' 'पर आत्मनि सप्रतिष्ठते' इत्यादिश्रुतिभ्य, अत एव नान्य अन्यस्मादागच्छति, तत् श्रुत्यैव प्रदर्श्यते 'अस्मादात्मन' इति, आत्मव्यतिरेकेण वस्त्वन्तराभावात्। नन्वस्ति प्राणाद्यात्मव्यतिरिक्त वस्त्वन्तरम्—न, प्राणादेस्तत एव निष्पत्ते ॥

तत्कथमिति उच्यते—

स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेद्यथाग्ने क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मन सर्वे प्राणा सर्वे लोका सर्वे देवा सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्य तेषामेष सत्यम् ॥ २० ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथम ब्राह्मणम् ॥

तत्र दृष्टान्त — स यथा लोके ऊर्णनाभि लूताकीट एक एव प्रसिद्ध सन् स्वात्माप्रविभक्तेन तन्तुना उच्चरेत्

उद्गच्छेत्, न चास्ति तस्योद्गमने स्वतोऽतिरिक्त कार कान्तरम्— यथा च एकरूपादकस्मादग्न क्षुद्रा अल्पा विस्फुलिङ्गा त्रुटय अग्न्यवयवा व्युच्चरन्ति विविध नाना वा उच्चरन्ति— यथा इमौ दृष्टान्तौ कारकभेदाभावेऽपि प्रवृत्तिं दर्शयत, प्राक्प्रवृत्तेश्च स्वभावत एकत्वम्——एव मेव अस्मात् आत्मनो विज्ञानमयस्य प्राक्प्रतिबोधात् यत्स्वरूप तस्मादित्यर्थ, सर्वे प्राणा वागादय, सर्वे लोका भूरादय सर्वाणि कर्मफलानि, सर्वे देवा प्राणलोकाधिष्ठातार अग्न्यादय सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादि स्तम्बपर्यन्तानि प्राणिजातानि, सर्व एत आत्मान इत्य स्मिन्पाठ उपाधिसपर्कजनितप्रबुध्यमानविशेषात्मान इत्यर्थ, व्युच्चरन्ति । यस्मादात्मन स्थावरजङ्गम जगदिदम् अग्नि विस्फुलिङ्गवत् व्युच्चरत्यनिशम, यस्मिन्नेव च प्रलीयते जल बुद्बुदवत्, यदात्मक च वर्तते स्थितिकाल, तस्य अस्य आ त्मना ब्रह्मण, उपनिषत्—उप समीप निगमयतीति अभिधा यक शब्द उपनिषदित्युच्यत— शास्त्रप्रामाण्यादेतच्छब्दगतो विशेषोऽवसीयते उपनिगमयितृत्व नाम, कासावुपनिषदि त्याह——सत्यस्य सत्यमिति, सा हि सर्वत्र चापनिषत् अलौ किकार्थत्वाद्दुर्विज्ञेयार्थेति तदर्थमाचष्टे—— प्राणा वै सत्य ते-

षामेष सत्यमिति । एतस्यैव वाक्यस्य व्याख्यानाय उत्तर ब्राह्मणद्वय भविष्यति ॥

भवतु तावत् उपनिषद्व्याख्यानाय उत्तर ब्राह्मणद्वयम्, तस्योपनिषदित्युक्तम्, तत्र न जानीम — किं प्रकृतस्य आत्मनो विज्ञानमयस्य पाणिपेषणोत्थितस्य ससारिण शब्दादिभुज इयमुपनिषत्, आहोस्वित् ससारिण कस्यचित्, किंचात ? यदि ससारिण तदा ससार्येव विज्ञेय, तद्विज्ञानादेव सर्वप्राप्ति, स एव ब्रह्मशब्दवाच्य तद्विद्यैव ब्रह्मविद्येति, अथ अससारिण, तदा तद्विषया विद्या ब्रह्मविद्या, तस्माच्च ब्रह्मविज्ञानात्सर्वभावापत्ति, सर्वमेतच्छास्त्रप्रामाण्याद्भविष्यति, किंतु अस्मिन्पक्षे 'आत्मेत्येवोपासीत' 'आत्मानमेवावेदह ब्रह्मास्मि—' इति परब्रह्मैकत्वप्रतिपादिका श्रुतय कुप्येरन्, ससारिणश्च अन्यस्याभाव उपदेशानर्थक्यात् । यत एव पण्डितानामप्येतन्महामोहस्थानम अनुक्तप्रतिवचनप्रश्न विषयम्, अतो यथाशक्ति ब्रह्मविद्याप्रतिपादकवाक्येषु ब्रह्म विजिज्ञासूना बुद्धिव्युत्पादनाय विचारयिष्याम ॥

न तावत् अससारी पर — पाणिपेषणप्रतिबोधितात् शब्दादिभुज अवस्थान्तरविशिष्टात् उत्पत्तिश्रुत, न प्रशासिता अशनायादिवर्जित परो विद्यते, कस्मात् ? यस्मात्

'ब्रह्म ज्ञपयिष्यामि' इति प्रतिज्ञाय, सुप्त पुरुष पाणिपेष बोधयित्वा, त शब्दादिभोक्तृत्वविशिष्ट दर्शयित्वा, तस्यैव स्वप्नद्वारेण सुषुप्त्याख्यमवस्थान्तरमुन्नीय, तस्मादेव आत्मन सुषुप्त्यवस्थाविशिष्टात् अग्निविस्फुलिङ्गोर्णनाभिदृष्टान्ताभ्याम् उत्पत्तिं दर्शयति श्रुति —'एवमेवास्मात्' इत्यादिना, न चान्यो जगदुत्पत्तिकारणमन्तराले श्रुतोऽस्ति, विज्ञानमयस्यैव हि प्रकरणम् । समानप्रकरणे च श्रुत्यन्तरे कौषीतकिनाम् आदित्यादिपुरुषान्प्रस्तुत्य 'स होवाच यो वै बालाक एतेषा पुरुषाणा कर्ता यस्य चैतत्कम स वै वेदितव्य' इति प्रबुद्धस्यैव विज्ञानमयस्य वदितव्यता दर्शयति, नार्थान्तरस्य । तथा च आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रिय भवति' इत्युक्त्वा, य एव आत्मा प्रिय प्रसिद्ध तस्यैव द्रष्टव्यश्रोतव्यमन्तव्यनिदिध्यासितव्यता दर्शयति । तथा च विद्योपन्यासकाले 'आत्मेत्येवोपासीत' 'तदेतत्प्रेय पुत्रात्प्रेयो वित्तात्' 'तदात्मानमेवावेदह ब्रह्मास्मि—' इत्यवमादिवाक्यानामानुलोम्य स्यात् पराभावे । वक्ष्यति च— 'आत्मान चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुष' इति । सर्ववेदान्तेषु च प्रत्यगात्मवेद्यतैव प्रदर्श्यते— अहमिति, न बहिर्वेद्यता शब्दादिवत् प्रदर्श्यते असौ ब्रह्मेति । तथा कौ

षीतकिनामेव 'न वाच विजिज्ञासीत वक्तार विद्यात्' इत्यादिना वागादिकरणैर्व्यावृत्तस्य कर्तुरेव वेदितव्यता दर्शयति । अवस्थान्तरविशिष्टोऽससारीति चेत्— अथापि स्यात्, यो जागरिते शब्दादिभुक् विज्ञानमय, स एव सुषुप्ताख्यमवस्थान्तर गत अमसारी पर प्रशासिता अन्य स्यादिति चेत्— न, अदृष्टत्वात् । न ह्येवधर्मक पदार्थो दृष्ट अन्यत्र वैनाशिकसिद्धान्तात् । न हि लोके गौ तिष्ठन् गच्छन्वा गौर्भवति, शयानस्तु अश्वादिजात्यन्तर मिति । न्यायाच्च— यद्धर्मको य पदार्थ प्रमाणेनावगतो भवति, स देशकालावस्थान्तरेष्वपि तद्धर्मक एव भवति, स चेत् तद्धर्मकत्व व्यभिचरति, सव प्रमाणव्यवहारो लुप्येत । तथा च न्यायविद साख्यमीमासकादय अससारिण अभाव युक्तिशतै प्रतिपादयन्ति । ससारिणाऽपि जगदुत्पत्तिस्थितिलयक्रियाकर्तृत्वविज्ञानस्याभावात् अयुक्तमिति चेत्— यत् महता प्रपञ्चेन स्थापित भवता, शब्दादिभुक् ससार्येव अवस्थान्तरविशिष्टो जगत इह कर्तेति— तदसत्, यतो जगदुत्पत्तिस्थितिलयक्रियाकर्तृत्वविज्ञानशक्तिसाधनाभाव सर्वलोकप्रत्यक्ष ससारिण, स कथम् अस्मदादि ससारी मनसापि चिन्तयितुमशक्य पृथिव्यादिविन्यासविशिष्ट जगत्

निर्मिनुयात् अतोऽयुक्तमिति चेत्— न, शास्त्रात्, शास्त्र ससारिण 'एवमेवास्मादात्मन' इति जगदुत्पत्त्यादि दर्शयति, तस्मात् सर्वं श्रद्धेयमिति स्यादयम् एक पक्ष ॥

'य सर्वज्ञ सर्ववित्' 'योऽशनायापिपासे अत्येति' 'असङ्गो न हि सज्जते' 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने' 'य सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्–अन्तर्याम्यमृत' 'स यस्तान्पुरुषानिरुह्यात्यक्रामत्' 'स वा एष महानज आत्मा' 'एष सेतुर्विधरण' 'सर्वस्य वशी सर्वस्येशान' 'य आत्मापहत पाप्मा विजरो विमृत्यु' 'तत्तेजोऽसृजत' 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' 'न लिप्यते लोकदु खेन बाह्य' इत्यादिश्रुतिशतेभ्य —स्मृतेश्च 'अह सर्वस्य प्रभवो मत्त सर्वं प्रवर्तते' इति—पराऽस्ति अससारी श्रुतिस्मृतिन्याये भ्यश्च, स च कारण जगत । ननु 'एवमेवास्मादात्मन' इति ससारिण एवोत्पत्तिं दर्शयतीत्युक्तम्— न, 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाश' इति परस्य प्रकृतत्वात्, 'अस्मादात्मन' इति युक्त परस्यैव परामर्श । 'क्वैष तदाभूत्' इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनत्वेन आकाशशब्दवाच्य पर आत्मा उक्त 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते' इति, 'सता सोम्य तदा सपन्नो भवति' 'अहरहर्गच्छन्त्य

एत ब्रह्मलोक न विन्दन्ति' 'प्राज्ञेनात्मना सपरिष्वक्त' 'पर आत्मनि सम्प्रतिष्ठते' इत्यादिश्रुतिभ्य आकाशशब्द पर-आत्मेति निश्चीयत, 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश' इति प्रस्तुत्य तस्मिन्नेव आत्मशब्दप्रयोगाच्च, प्रकृत एव पर आत्मा। तस्मात् युक्तम् 'एवमेवास्मादात्मन' इति परमात्मन एव सृष्टिरिति, ससारिण सृष्टिस्थितिसहारज्ञानसामर्थ्याभाव च अवोचाम। अत्र च 'आत्मेत्येवोपासीत' 'आत्मानम वावेदह ब्रह्मास्मि—' इति ब्रह्मविद्या प्रस्तुता, ब्रह्म विषय च ब्रह्मविज्ञानमिति, 'ब्रह्म ते ब्रवाणि' इति 'ब्रह्म ज्ञपयिष्यामि' इति प्रारब्धम्। तत्र इदानीम् असंसारि ब्रह्म जगत कारणम् अशनायाद्यतीत नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावम्, तद्विपरीतश्च ससारी, तस्मात् अह ब्रह्मास्मीति न गृह्णीयात्, पर हि देवमीशान निकृष्ट ससार्यात्मत्वेन स्मरन् कथ न दोषभाक्स्यात्, तस्मात् न अह ब्रह्मास्मीति युक्तम्। तस्मात्पुष्पोदकाञ्जलिस्तुतिनमस्कारबल्युपहारस्वाध्यायध्यानयोगादिभि आरिराधयिषेत, आराधनेन विदित्वा सर्वेशितृ ब्रह्म भवति, न पुनरससारि ब्रह्म ससार्यात्मत्वेन चिन्तयेत्—अग्निमिव शीतत्वेन आकाशमिव मूर्तिमत्त्वेन। ब्रह्मात्मत्व-प्रतिपादकमपि शास्त्रम् अर्थवादो भविष्यति। सर्वतर्कशास्त्र

लोकन्यायैश्च एवमविरोध स्यात् ॥

न, मन्त्रब्राह्मणवादेभ्य तस्यैव प्रवेशश्रवणात्। 'पुरश्चक्रे' इति प्रकृत्य 'पुर पुरुष आविशत्' इति, 'रूप रूप प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूप प्रतिचक्षणाय' 'सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरा नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते' इति सर्व शाखासु सहस्रशो मन्त्रवादा सृष्टिकर्तुरेवाससारिण शरीरप्रवेश दर्शयन्ति। तथा ब्राह्मणवादा — तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' 'स एतमेव सीमान विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत' 'सेय देवता— इमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेन आत्मनानुप्रविश्य' 'एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते' इत्याद्या। सर्वश्रुतिषु च ब्रह्मणि आत्मशब्दप्रयोगात् आत्मशब्दस्य च प्रत्यगात्माभिधायकत्वात्, 'एष सर्वभूतान्तरात्मा' इति च श्रुते परमात्मव्यतिरेकेण ससारिणोऽभावात्— 'एकमेवाद्वितीयम्' 'ब्रह्मैवेदम्' 'आत्मैवदम्' इत्यादिश्रुतिभ्य युक्तमेव अह ब्रह्मास्मीत्यवधारयितुम् ॥

यदा एव स्थित शास्त्रार्थ, तदा परमात्मन ससारित्वम्, तथा च सति शास्त्रानर्थक्यम्, अससारित्वे च उपदेशानर्थक्य स्पष्टो दोष प्राप्त, यदि तावत् परमात्मा सर्वभूतान्तरात्मा सर्वशरीरसपर्कजनितदु खानि अनुभवती

ति, स्पष्ट परस्य ससारित्व प्राप्तम् , तथा च परस्य अस सारित्वप्रतिपादिका श्रुतय कुप्येरन् , स्मृतयश्च, सर्वे च न्याया , अथ कथञ्चित् प्राणशरीरसबन्धजैर्दु खैन सबध्यत इति शक्य प्रतिपादयितुम् , परमात्मन साध्यपरिहार्याभा वात् उपदेशानर्थक्यदोषो न शक्यते निवारयितुम । अत्र केचित्परिहारमाचक्षते— परमात्मा न साक्षाद्भूतेष्वनुप्रविष्ट स्वेन रूपेण, किं तर्हि विकारभावमापन्नो विज्ञानात्मत्व प्र- तिपेदे , स च विज्ञानात्मा परस्मात् अन्य अनन्यश्च, ये नान्य , तेन ससारित्वसबन्धी, येन अनन्य तेन अह ब्रह्मेत्यवधारणार्ह , एव मवमविरुद्ध भविष्यतीति ॥

तत्र विज्ञानात्मना विकारपक्ष एता गतय — पृथिवी द्रव्यवत् अनेकद्रव्यसमाहारस्य सावयवस्य परमात्मन , एकदेशविपरिणामो विज्ञानात्मा घटादिवत् , पूर्वसस्थाना वस्थस्य वा परस्य एकदेशो विक्रियते केशोषरादिवत् , सर्व एव वा पर परिणमेत् क्षीरादिवत् । तत्र समानजा तीयानेकद्रव्यवसमूहस्य कश्चिद्द्रव्यविशेषो विज्ञानात्मत्व प्रतिपद्यते यदा, तदा समानजातीयत्वात् एकत्वमुपचरितमेव न तु परमार्थत , तथा च सति सिद्धान्तविरोध । अथ नित्यायुतसिद्धावयवानुगत अवयवी पर आत्मा, तस्य तद

वस्थस्य एकदेशो विज्ञानात्मा ससारी— तदापि सर्वावयवानुगतत्वात् अवयविन एव अवयवगतो दोषो गुणो वेति, विज्ञानात्मन ससारित्वदोषण पर एव आत्मा सबध्यत इति, इयमप्यनिष्टा कल्पना । क्षीरवत् सर्वपरिणामपक्षे सर्वश्रुतिस्मृतिकोप , स च अनिष्ट । 'निष्कल निष्क्रिय शान्तम्' 'दिव्यो ह्यमूर्त पुरुष सबाह्याभ्यन्तरो ह्यज' 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य' 'स वा एष महानज आत्माजरोऽमरोऽमृत' 'न जायते म्रियते वा कदाचित्' 'अव्यक्तोऽयम्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायविरुद्धा एते सर्वे पक्षा । अचलस्य परमात्मन एकदेशपक्षे विज्ञानात्मन कर्मफलदेशससरणानुपपत्ति , परस्य वा ससारित्वम्— इत्युक्तम् । परस्यैकदेश अग्निविस्फुलिङ्गवत् स्फुटित विज्ञानात्मा ससरतीति चेत्— तथापि परस्यावयवस्फुटनेन क्षतप्राप्ति , तत्ससरणे च परमात्मन प्रदेशान्तरावयवव्यूहे छिद्रताप्राप्ति , अव्रणत्ववाक्यविरोधश्च , आत्मावयवभूतस्य विज्ञानात्मन ससरणे परमात्मशून्यप्रदेशाभावात् अवयवान्तरनोदनव्यूहनाभ्या हृदयशूलेनेव परमात्मनो दु खित्वप्राप्ति । अग्निविस्फुलिङ्गादिदृष्टान्तश्रुतेर्नैष दोष इति चेत्, न, श्रुतेर्ज्ञापकत्वात्— न शास्त्र पदार्थानन्यथा कर्तुं प्रवृत्तम्, किं

तर्हि यथाभूतानाम् अज्ञातानां ज्ञापने, किंचातः ? शृणु, अतो यद्भवति, यथाभूता मूर्तामूर्तादिपदार्थधर्मा लोके प्रसिद्धाः, तद्दृष्टान्तोपादानेन तदविरोध्येव वस्त्वन्तरं ज्ञापयितुं प्रवृत्तं शास्त्रं न लौकिकवस्तुविरोधज्ञापनाय लौकिकमेव दृष्टान्तमुपादत्ते, उपादीयमानोऽपि दृष्टान्तः अनर्थकः स्यात्, दार्ष्टान्तिकासंगतेः, न हि अग्निः शीतः आदित्यो न तपतीति वा दृष्टान्तशतेनापि प्रतिपादयितुं शक्यम्, प्रमाणान्तरेण अन्यथाधिगतत्वाद्वस्तुनः, न च प्रमाणं प्रमाणान्तरेण विरुध्यते, प्रमाणान्तराविषयमेव हि प्रमाणान्तरं ज्ञापयति, न च लौकिकपदपदार्थाश्रयणव्यतिरेकेण आगमेन शक्यमज्ञातं वस्त्वन्तरम् अवगमयितुम्, तस्मात् प्रसिद्धन्यायमनुसरता न शक्या परमात्मनः सावयवांशांशित्वकल्पना परमार्थतः प्रतिपादयितुम्। 'क्षुद्रा विस्फुलिङ्गाः' 'ममैवांशः' इति च श्रूयते स्मर्यते चेति चेत्, न, एकत्वप्रत्ययार्थपरत्वात्, अग्नेर्हि विस्फुलिङ्गः अग्निरेव इत्येकत्वप्रत्ययार्हो दृष्टो लोके, तथा च अंशः अंशिना एकत्वप्रत्ययार्हः, तत्रैवं सति विज्ञानात्मनः परमात्मविकारांशत्ववाचकाः शब्दाः परमात्मैकत्वप्रत्ययाधित्सवः। उपक्रमोपसंहाराभ्यां च— सर्वासु हि उपनिषत्सु पूर्वमे

कत्व प्रतिज्ञाय, दृष्टान्तैर्हेतुभिश्च परमात्मनो विकाराशादि-त्व जगत प्रतिपाद्य, पुनरेकत्वमुपसहरति, तद्यथा इहैव तावत् 'इद सर्वं यदयमात्मा' इति प्रतिज्ञाय, उत्पत्तिस्थिति लयहेतुदृष्टान्तै विकारविकारित्वाद्यकत्वप्रत्ययहेतून् प्रतिपाद्य 'अनन्तरमबाह्यम्' 'अयमात्मा ब्रह्म' इत्युपसहरिष्यति, तस्मात् उपक्रमोपसहाराभ्यामयमर्थो निश्चीयते– परमात्मैकत्वप्रत्ययद्रढिम्ने उत्पत्तिस्थितिलयप्रतिपादकानि वाक्यानीति, अन्यथा वाक्यभदप्रसङ्गाच्च— सर्वोपनिषत्सु हि विज्ञानात्मन परमात्मना एकत्वप्रत्ययो विधीयत इत्यविप्रतिपत्ति सर्वेषामुपनिषद्वादिनाम्, तद्विध्येकवाक्ययोगे च सभवति उत्पत्त्यादिवाक्याना वाक्यान्तरत्वकल्पनाया न प्रमाणमस्ति, फलान्तर च कल्पयितव्य स्यात्, तस्मादुत्पत्त्यादिश्रुतय आत्मैकत्वप्रतिपादनपरा ॥

अत्र च सप्रदायविद आख्यायिका सप्रचक्षते—कश्चित्किल राजपुत्र जातमात्र एव मातापितृभ्यामपविद्ध व्याधगृहे सवर्धित, स अमुष्य वश्यतामजानन् व्याधजातिप्रत्यय व्याधजातिकर्माण्येवानुवर्तते, न राजास्मीति राजजातिकर्माण्यनुवर्तते, यदा पुन कश्चित्परमकारुणिक राजपुत्रस्य राजश्रीप्राप्तियोग्यता जानन् अमुष्य पुत्रता बो

धयति—'न त्वं व्याधः, अमुष्य राज्ञः पुत्रः, कथञ्चिद्व्याधगृहमनुप्रविष्टः' इति—स एव बोधितः त्यक्त्वा व्याधजातिप्रत्ययकर्माणि पितृपैतामहीम् आत्मनः पदवीमनुवर्तते— राजाहमस्मीति। तथा किल अयं परस्मात् अग्निविस्फुलिङ्गादिवत् तज्जातिरेव विभक्तः इह देहेन्द्रियादिगहनं प्रविष्टः असंसारी सन् देहेन्द्रियादिसंसारधर्ममनुवर्तते— देहेन्द्रियसंघातोऽस्मि कृशः स्थूलः सुखी दुःखीति— परमात्मतामजानन्नात्मनः, न त्वम् एतदात्मकः परमेव ब्रह्मासि असंसारी— इति प्रतिबोधित आचार्येण, हित्वा एषणात्रयानुवृत्तिं ब्रह्मैवास्मीति प्रतिपद्यते। अत्र राजपुत्रस्य राजप्रत्ययवत् ब्रह्मप्रत्ययो दृढी भवति— विस्फुलिङ्गवदेव त्वं परस्माद्ब्रह्मणो भ्रष्टः इत्युक्ते, विस्फुलिङ्गस्य प्राग् अग्नेर्भ्रंशात् अग्न्येकत्वदर्शनात्। तस्मात् एकत्वप्रत्ययदार्ढ्याय सुवर्णमणिलोहाग्निविस्फुलिङ्गदृष्टान्ताः, न उत्पत्त्यादिभेदप्रतिपादनपराः। सैन्धवघनवत् प्रज्ञानैकरसनैरन्तर्यावधारणात् 'एकधैवानुद्रष्टव्यम्' इति च— यदि च ब्रह्मणः चित्रपटवत् वृक्षसमुद्रादिवच्च उत्पत्त्याद्यनेकधर्मविचित्रता विजिग्राहयिषिता, एकरसं सैन्धवघनवदनन्तरमबाह्यम्—इति नोपसमहरिष्यत्, 'एकधैवानुद्रष्टव्यम्' इति च न प्रायो

क्ष्यत– 'य इह नानेव पश्यति' इति निन्दावचन च । तस्मात् एकरूपैकत्वप्रत्ययदार्ढ्यायैव सर्ववेदान्तेषु उत्पत्ति स्थितिलयादिकल्पना, न तत्प्रत्ययकरणाय ॥

न च निरवयवस्य परमात्मन असंसारिण संसार्येकद शकल्पना न्याय्या, स्वतोऽदेशत्वात् परमात्मन । अदेशस्य परस्य एकदेशसंसारित्वकल्पनाया पर एव संसारीति क ल्पित भवेत् । अथ परोपाधिकृत एकदेश परस्य, घटकर काद्याकाशवत् । न तदा तत्र विवेकिना परमात्मैकदेश पृथक्संव्यवहारभागिति बुद्धिरुत्पद्यते । अविवेकिना विवे किना च उपचरिता बुद्धिदृष्टेति चेत्, न, अविवेकिना मिथ्याबुद्धित्वात्, विवेकिना च संव्यवहारमात्रालम्बनार्थ त्वात्—यथा कृष्णो रक्तश्च आकाश इति विवेकिनामपि कदाचित् कृष्णता रक्तता च आकाशस्य संव्यवहारमात्रा- लम्बनार्थत्व प्रतिपद्यत इति, न परमार्थत कृष्णो रक्तो वा आकाशो भवितुमर्हति । अतो न पण्डितैर्ब्रह्मस्वरूपप्रति पत्तिविषय ब्रह्मण अशाश्येकदेशैकदेशिविकारविकारित्वक ल्पना कार्या, सर्वकल्पनापनयनार्थसारपरत्वात् सर्वोपनि षदाम् । अतो हित्वा सर्वकल्पनाम् आकाशस्येव नि र्विशेषता प्रतिपत्तव्या— 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य'

'न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः' इत्यादिश्रुतिशतेभ्यः। न आत्मानं ब्रह्मविलक्षणं कल्पयेत्— उष्णात्मक इवाग्नौ शीतैकदेशम्, प्रकाशात्मके वा सवितरि तमएकदेशम्— सर्वकल्पनापनयनार्थसारपरत्वात् सर्वोपनिषदाम्। तस्मात् नामरूपोपाधिनिमित्ता एव आत्मनि असंसारधर्मिणि सर्वे व्यवहाराः— 'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव' 'सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते' इत्येवमादिमन्त्रवर्णेभ्यः— न स्वत आत्मनः संसारित्वम्, अलक्तकाद्युपाधिसंयोगजनितरक्तस्फटिकादिबुद्धिवत् भ्रान्तमेव न परमार्थतः। 'ध्यायतीव लेलायतीव' 'न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्' 'न कर्मणा लिप्यते पापकेन' 'समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तम्' 'शुनि चैव श्वपाके च' इत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यः परमात्मनोऽसंसारितैव। अत एकदेशो विकारः शक्तिर्वा विज्ञानात्मा अन्यो वेति विकल्पयितुं निरवयवत्वाभ्युपगमे विशेषतो न शक्यते। अंशादिश्रुतिस्मृतिवादाश्च एकत्वार्थाः, न तु भेदप्रतिपादकाः, विवक्षितार्थैकवाक्ययोगात्— इत्यवोचाम॥

सर्वोपनिषदां परमात्मैकत्वज्ञापनपरत्वे अथ किमर्थं तत्प्रतिकूलोऽर्थः विज्ञानात्मभेदः परिकल्प्यत इति। कर्मकाण्ड

प्रामाण्यविरोधपरिहारायेत्येके, कर्मप्रतिपादकानि हि वाक्यानि अनेकक्रियाकारकफलभोक्तृकर्त्राश्रयाणि, विज्ञानात्मभेदाभावे हि असंसारिण एव परमात्मन एकत्वे, कथम् इष्टफलासु क्रियासु प्रवर्तयेयु, अनिष्टफलाभ्यो वा क्रियाभ्यो निवर्तयेयु? कस्य वा बद्धस्य मोक्षाय उपनिषदारभ्येत? अपि च परमात्मैकत्ववादिपक्षे कथ परमात्मैकत्वोपदेश? कथ वा तदुपदेशग्रहणफलम्? बद्धस्य हि बन्धनाशाय उपदेश, तदभावे उपनिषच्छास्त्र निर्विषयमेव। एव तर्हि उपनिषद्वादिपक्षस्य कर्मकाण्डवादिपक्षेण चोद्यपरिहारयो समान पन्था — येन भेदाभावे कर्मकाण्ड निरालम्बनमात्मान न लभते प्रामाण्य प्रति, तथा उपनिषदपि। एव तर्हि यस्य प्रामाण्ये स्वार्थविघातो नास्ति, तस्यैव कर्मकाण्डस्यास्तु प्रामाण्यम्, उपनिषदा तु प्रामाण्यकल्पनाया स्वार्थविघातो भवेदिति मा भूत्प्रामाण्यम्। न हि कर्मकाण्ड प्रमाण सत् अप्रमाण भवितुमर्हति, न हि प्रदीप प्रकाश्य प्रकाशयति, न प्रकाशयति च इति। प्रत्यक्षादिप्रमाणविप्रतिषेधाच्च—न केवलमुपनिषदो ब्रह्मैकत्व प्रतिपादयन्त्य स्वार्थविघात कर्मकाण्डप्रामाण्यविघात च कुर्वन्ति, प्रत्यक्षादिनिश्चितभेदप्रतिपत्त्यर्थं प्रमाणैश्च विरुध्यन्ते। तस्मादप्रामाण्यमेव उपनिषदाम्, अ

न्यार्थता वास्तु, न त्वेव ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्त्यर्थता ॥

न उक्तोत्तरत्वात् । प्रमाणस्य हि प्रमाणत्वम् अप्रमाणत्व वा प्रमोत्पादनानुत्पादननिमित्तम्, अन्यथा चेत् स्तम्भादीना प्रामाण्यप्रसङ्गात् शब्दादौ प्रमेये । किंचात [2] यदि तावत् उपनिषदो ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्तिप्रमा कुर्वन्ति, कथमप्रमाण भवेयु । न कुर्वन्त्येवेति चेत्— यथा अग्नि शीतम्— इति, स भवानेव वदन् वक्तव्य — उपनिषत्प्रामाण्यप्रतिषेधार्थं भवतो वाक्यम् उपनिषत्प्रामाण्यप्रतिषेध किं न करोत्येव, अग्निर्वा रूपप्रकाशम्, अथ करोति— यदि करोति, भवतु तदा प्रतिषेधार्थं प्रमाण भवद्वाक्यम्, अग्निश्च रूपप्रकाशको भवेत्, प्रतिषेधवाक्यप्रामाण्ये भवत्येवोपनिषदा प्रामाण्यम् । अत्रभवन्तो ब्रुवन्तु क परिहार इति । ननु अत्र प्रत्यक्षा मद्वाक्य उपनिषत्प्रामाण्यप्रतिषेधार्थप्रतिपत्ति अग्नौ च रूपप्रकाशनप्रतिपत्ति प्रमा, कस्तर्हि भवत प्रद्वेष ब्रह्मैकत्वप्रत्यये प्रमा प्रत्यक्ष कुर्वतीषु उपनिषत्सु उपलभ्यमानासु [2] प्रतिषेधानुपपत्ते । शोकमोहादिनिवृत्तिश्च प्रत्यक्ष फल ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्तिपारम्पर्यजनितम् इत्यवोचाम । तस्मादुक्तोत्तरत्वात् उपनिषद प्रति अप्रामाण्यशङ्का तावन्नास्ति ॥

यच्चोक्तम् स्वार्थविघातकरत्वादप्रामाण्यमिति, तदपि न,

तदर्थप्रतिपत्तेर्बाधकाभावात् । न हि उपनिषद्भ्य — ब्रह्मैक मेवाद्वितीयम्, नैव च — इति प्रतिपत्तिरस्ति — यथा अग्निरुष्ण शीतश्चेत्यस्माद्वाक्यात् विरुद्धार्थद्वयप्रतिपत्ति । अभ्युपगम्य चैतदवोचाम, न तु वाक्यप्रामाण्यसमये एष न्याय — यदुत एकस्य वाक्यस्य अनेकार्थत्वम्, सति च अनेकार्थत्वे, स्वार्थश्च स्यात्, तद्विघातकृच्च विरुद्ध अन्योऽर्थ । न त्वतत् — वाक्यप्रमाणकाना विरुद्धमविरुद्ध च, एक वाक्यम्, अनेकमर्थं प्रतिपादय तीत्येष समय, अर्थैकत्वाद्धि एकवाक्यता । न च कानिचिदुपनिषद्वाक्यानि ब्रह्मैकत्वप्रतिषेध कुर्वन्ति । यत्तु लौकिक वाक्यम् — अग्निरुष्ण शीतश्चेति, न तत्र एक वाक्यता, तदेकदेशस्य प्रमाणान्तरविषयानुवादित्वात्, अग्नि शीत इत्येतत् एक वाक्यम्, अग्निरुष्ण इति तु प्रमाणा न्तरानुभवस्मारकम्, न तु स्वयमर्थावबोधकम्, अतो न अग्नि शीत इत्यनन एकवाक्यता, प्रमाणान्तरानुभवस्मा रणनैवापक्षीणत्वात् । यत्तु विरुद्धार्थप्रतिपादकमिद वाक्य मिति मन्यते, तत् शीतोष्णपदाभ्याम् अग्निपदसामानाधि करण्यप्रयोगनिमित्ता भ्रान्ति, न त्वेव एकस्य वाक्यस्य अ नेकार्थत्व लौकिकस्य वैदिकस्य वा ॥

यच्चोक्तम्—कर्मकाण्डप्रामाण्यविघातकृत् उपनिषद्वाक्यमिति, तन्न, अन्यार्थत्वात् । ब्रह्मैकत्वप्रतिपादनपरा हि उपनिषद् न इष्टार्थप्राप्तौ साधनोपदेशं तस्मिन्वा पुरुषनियोगं वारयन्ति, अनेकार्थत्वानुपपत्तेरेव । न च कर्मकाण्डवाक्यानां स्वार्थे प्रमा नोत्पद्यते । असाधारणे चेत्स्वार्थे प्रमाम् उत्पादयति वाक्यम्, कुतोऽन्येन विरोधः स्यात् । ब्रह्मैकत्वे निर्विषयत्वात् प्रमा नोत्पद्यत एवेति चेत्, न, प्रत्यक्षत्वात्प्रमायाः । 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इत्येवमादिवाक्येभ्यः प्रत्यक्षा प्रमा जायमाना, सा नैव भविष्यति, यद्युपनिषदो ब्रह्मैकत्वं बोधयिष्यन्तीत्यनुमानम्, न च अनुमानं प्रत्यक्षविरोधे प्रामाण्यं लभते, तस्मादसदेवैतद्गीयते—प्रमैव नोत्पद्यत इति । अपि च यथाप्राप्तस्यैव अविद्याप्रत्युपस्थापितस्य क्रियाकारकफलस्य आश्रयणेन इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायसामान्ये प्रवृत्तस्य तद्विशेषमजानतः तदाचक्षाणा श्रुतिः क्रियाकारकफलभेदस्य लोकप्रसिद्धस्य सत्यताम् असत्यतां वा न आचष्टे न च वारयति, इष्टानिष्टफलप्राप्तिपरिहारोपायविधिपरत्वात् । यथा काम्येषु प्रवृत्ता श्रुतिः कामानां मिथ्याज्ञानप्रभवत्वे सत्यपि यथाप्राप्तानेव कामानुपादाय तत्साधनान्येव विधत्ते,

न तु—कामाना मिथ्याज्ञानप्रभवत्वादनर्थरूपत्व चेति— न विदधाति, तथा नित्याग्निहोत्रादिशास्त्रमपि मिथ्याज्ञानप्रभव क्रियाकारकभेद यथाप्राप्तमेव आदाय इष्टविशेषप्राप्तिम् अनिष्टविशेषपरिहार वा किमपि प्रयोजन पश्यत् अग्निहोत्रादीनि कर्माणि विधत्ते, न— अविद्यागोचरासद्वस्तुविषयमिति— न प्रवर्तते— यथा काम्येषु । न च पुरुषा न प्रवर्तेरन् अविद्यावन्त, दृष्टत्वात्— यथा कामिन । विद्यावतामेव कर्माधिकार इति चेत्, न, ब्रह्मैकत्वविद्याया कर्माधिकारविरोधस्योक्तत्वात् । एतेन ब्रह्मैकत्वे निर्विषयत्वात् उपदेशेन तद्ग्रहणफलाभावदोषपरिहार उक्तो वेदितव्य । पुरुषेच्छारागादिवैचित्र्याच्च— अनेका हि पुरुषाणामिच्छा, रागादयश्च दोषा विचित्रा, ततश्च बाह्यविषयरागाद्यपहृतचेतसो न शास्त्र निवर्तयितु शक्तम्, नापि स्वभावतो बाह्यविषयविरक्तचेतसो विषयेषु प्रवर्तयितु शक्तम्, किंतु शास्त्रात् एतावदेव भवति— इदमिष्टसाधनम् इदमनिष्टसाधनमिति साध्यसाधनसबन्धविशेषाभिव्यक्ति — प्रदीपादिवत् तमसि रूपादिज्ञानम्, न तु शास्त्र भृत्यानिव बलात् निवर्तयति नियोजयति वा, दृश्यन्ते हि पुरुषा रागादिगौरवात् शास्त्रमप्यतिक्रामन्त । तस्मात् पुरुषमतिवैचित्र्यमपेक्ष्य साध्य

साधनसबन्धविशेषान् अनेकधा उपदिशति। तत्र पुरुषा स्वयमेव यथारुचि साधनविशेषेषु प्रवर्तन्ते, शास्त्र तु सवितृप्रदीपादिवत् उदास्त एव। तथा कस्यचित्परोऽपि पुरुषार्थे अपुरुषार्थवदवभासते, यस्य यथावभास, स तथारूप पुरुषार्थं पश्यति, तदनुरूपाणि साधनान्युपादित्सते। तथा च अर्थवादोऽपि—'त्रया प्राजापत्या प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमूषु' इत्यादि। तस्मात् न ब्रह्मैकत्व ज्ञापयिष्यन्तो वेदान्ता विधिशास्त्रस्य बाधका। न च विधिशास्त्रम् एतावता निर्विषय स्यात्। नापि उक्तकारकादिभेद विधिशास्त्रम् उपनिषदा ब्रह्मैकत्व प्रति प्रामाण्य निवर्तयति। स्वविषयशूराणि हि प्रमाणानि, श्रोत्रादिवत्॥

तत्र पण्डितमन्या केचित् स्वचित्तवशात् सर्व प्रमाणमितरेतरविरुद्ध मन्यन्त, तथा प्रत्यक्षादिविरोधमपि चोदयन्ति ब्रह्मैकत्वे— शब्दादय किल श्रोत्रादिविषया भिन्ना प्रत्यक्षत उपलभ्यन्ते, ब्रह्मैकत्व ब्रुवता प्रत्यक्षविरोध स्यात्, तथा श्रोत्रादिभि शब्दाद्युपलब्धार कर्तारश्च धर्माधर्मयो प्रतिशरीर भिन्ना अनुमीयन्त ससारिण, तत्र ब्रह्मैकत्व ब्रुवतामनुमानविरोधश्च, तथा च आगमविरोध वदन्ति— 'ग्रामकामो यजेत' 'पशुकामो यजेत' 'स्वर्ग

कामो यजत' इत्येवमादिवाक्येभ्य ग्रामपशुस्वर्गादिकामा तत्साधनाद्यनुष्ठातारश्च भिन्ना अवगम्यन्ते । अत्रोच्यते— ते तु कुतर्कदूषितान्त करणा ब्राह्मणादिवर्णापशदा अनुकम्पनीया आगमार्थविच्छिन्नसप्रदायबुद्धय इति । कथम्? श्रोत्रादिद्वारै शब्दादिभि प्रत्यक्षत उपलभ्यमानै ब्रह्मण एकत्व विरुध्यत इति वदन्तो वक्तव्या—किं शब्दादीना भेदेन आकाशैकत्व विरुध्यत इति, अथ न विरुध्यते, न तर्हि प्रत्यक्षविरोध । यच्चोक्तम्— प्रतिशरीर शब्दाद्युपलब्धार धर्माधर्मयोश्च कर्तार भिन्ना अनुमीयन्ते, तथा च ब्रह्मैकत्वेऽनुमानविरोध इति, भिन्ना कैरनुमीयन्त इति प्रष्टव्या, अथ यदि ब्रूयु – सर्वैरस्माभिरनुमानकुशलै रिति—के यूयम् अनुमानकुशला इत्येव पृष्टाना किमुत्तरम्, शरीरेन्द्रियमनआत्मसु च प्रत्येकमनुमानकौशलप्रत्याख्याने, शरीरेन्द्रियमन साधना आत्मानो वयमनुमानकुशला, अनेककारकसाध्यत्वात्क्रियाणामिति चेत्—एव तर्हि अनुमानकौशले भवतामनेकत्वप्रसङ्ग, अनेककारकसाध्या हि क्रियेति भवद्भिरेवाभ्युपगतम्, तत्र अनुमान च क्रिया, सा शरीरेन्द्रियमनआत्मसाधने कारके आत्मकर्तृका निवर्त्यत इत्येतत्प्रतिज्ञातम्, तत्र वयमनुमानकुशला इत्येव वदद्भि—

शरीरेन्द्रियमन साधना आत्मान प्रत्येक वयमनेके— इत्य भ्युपगत स्यात्, अहो अनुमानकौशल दर्शितम् अपुच्छ शृङ्गै तार्किकबलीवर्दै । यो हि आत्मानमेव न जानाति, स कथ मूढ तद्गत भेदमभेद वा जानीयात्, तत्र किमनुमिनोति? केन वा लिङ्गेन? न हि आत्मन स्वतो भेदप्रतिपादक किंचिल्लिङ्गमस्ति, येन लिङ्गेन आत्म भेद साधयेत्, यानि लिङ्गानि आत्मभेदसाधनाय नामरूपवन्ति उपन्यस्यन्ति, तानि नामरूपगतानि उपाधय एव आत्मन— घटकरकापवरकभूछिद्राणीव आकाशस्य, यदा आकाशस्य भेदलिङ्ग पश्यति, तदा आत्मनोऽपि भेद लिङ्ग लभेत स, न ह्यात्मन परतो विशेषमभ्युपगच्छद्भिस्तार्किकशतैरपि भेदलिङ्गमात्मनो दर्शयितु शक्यते, स्वतस्तु दूरादपनीतमेव, अविषयत्वादात्मन । यद्यत् पर आत्मधर्मत्वेनाभ्युपगच्छति, तस्य तस्य नामरूपात्मकत्वाभ्युपगमात्, नामरूपाभ्या च आत्मनोऽन्यत्वाभ्युपगमात्, 'आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म' इति श्रुते, 'नामरूपे व्याकरवाणि' इति च— उत्पत्तिप्रलयात्मके हि नामरूपे, तद्विलक्षण च ब्रह्म— अत अनुमानस्यैवाविषयत्वात् कुतोऽनुमानविरोध । एतेन

द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

'ब्रह्म ज्ञपयिष्यामि' इति प्रस्तुतम्, तत्र यतो जगज्जातम्, यन्मयम्, यस्मिंश्च लीयते, तदेक ब्रह्म– इति ज्ञापितम्। किमात्मक पुन तज्जगत् जायते, लीयते च? पञ्चभूतात्मकम्, भूतानि च नामरूपात्मकानि, नामरूपे सत्यमिति ह्युक्तम्, तस्य सत्यस्य पञ्चभूतात्मकस्य सत्य ब्रह्म। कथ पुन भूतानि सत्यमिति मूर्तामूर्तब्राह्मणम्। मूर्तामूर्तभूतात्मकत्वात् कार्यकरणात्मकानि भूतानि प्राणा अपि सत्यम्। तेषा कार्यकरणात्मकाना भूताना सत्यत्वनिर्दिधारयिषया ब्राह्मणद्वयमारभ्यते सैव उपनिषद्व्याख्या। कार्यकरणसत्यत्वावधारणद्वारेण हि सत्यस्य सत्य ब्रह्म अवधार्यते। अत्रोक्तम् 'प्राणा वै सत्य तेषामेष सत्यम' इति, तत्र के प्राणा, कियत्यो वा प्राणविषया उपनिषद का इति च– ब्रह्मोपनिषत्प्रसङ्गेन करणाना प्राणाना स्वरूपमवधारयति– पथिगतकूपारामाद्यवधारणवत् ॥

यो ह वै शिशुꣳ साधानꣳ सप्रत्याधानꣳ सस्थूणꣳ सदाम वेद सप्त ह द्वि

**षतो भ्रातृव्यानवरुणाद्धि । अय वाव शि-
शुर्योऽय मध्यम' प्राणस्तस्येदमेवाधान
मिद प्रत्याधान प्राण, स्थूणान्न दाम ॥ १ ॥**

यो ह वै शिशु साधान सप्रत्याधान सस्थूण सदाम वेद, तस्येद फलम्, किं तत्? सप्त सप्तसख्याकान् ह द्विषत द्वेषकर्तॄन् भ्रातृव्यान् भ्रातृव्या हि द्विविधा भवन्ति, द्विष न्त अद्विषन्तश्च— तत्र द्विषन्तो ये भ्रातृव्या तान् द्विषतो भ्रातृव्यान् अवरुणद्धि, सप्त ये शीर्षण्या प्राणा विषयो पलब्धिद्वाराणि तत्प्रभवा विषयरागा सहजत्वात् भ्रातृव्या । ते हि अस्य स्वात्मस्था दृष्टिं विषयविषया कुर्वन्ति, तेन ते द्वेष्टारो भ्रातृव्या, प्रत्यगात्मेक्षणप्रतिषेधकरत्वात्, काठके चोक्तम्— 'पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयभूस्तस्मात्पराङ्प श्यति नान्तरात्मन्' इत्यादि, तत्र य शिश्वादीन्वेद, तेषा याथात्म्यमवधारयति, स एतान् भ्रातृव्यान् अवरुणद्धि अपा वृणोति विनाशयति । तस्मै फलश्रवणेनाभिमुखीभूतायाह— अय वाव शिशु । कोऽसौ? योऽय मध्यम प्राण, शरीरमध्ये य प्राणो लिङ्गात्मा, य पञ्चधा शरीरमा विष्ट — बृहन्पाण्डरवास सोम राजन्नित्युक्त, यस्मिन् वाङ्मन प्रभृतीनि करणानि विषक्तानि—पड्वीशशङ्कुनिदर्शनात्

स एष शिशुरिव, विषयेष्वितरकरणवदपटुत्वात्, शिशु सा धानमित्युक्तम, किं पुनस्तस्य शिशो वत्सस्थानीयस्य करणा त्मन आधानम् तस्य इदमेव शरीरम् आधान कार्यात्मकम्— आधीयतेऽस्मिन्नित्याधानम् तस्य हि शिशा प्राणस्य इद शरीरमधिष्ठानम्, अस्मिन्हि करणान्यधिष्ठितानि लब्धा त्मकानि उपलब्धिद्वाराणि भवन्ति, न तु प्राणमात्रे विष क्तानि, तथा हि दर्शितमजातशत्रुणा—उपसहृतेषु करणेषु वि ज्ञानमया नोपलभ्यते, शरीरदेशव्यूढेषु तु करणेषु विज्ञानमय उपलभमान उपलभ्यते—तच्च दर्शित पाणिपेषप्रतिबोधनेन। इद प्रत्याधान शिर, प्रदेशविशेषेषु— प्रति— प्रत्याधीयत इति प्रत्याधानम्। प्राण स्थूणा अन्नपानजनिता शक्ति— प्राणो बलमिति पर्याय, बलावष्टम्भो हि प्राण अस्मिन् शरीरे— 'स यत्रायमात्माबल्य न्येत्य समोहमिव' इति दर्शनात्— यथा वत्स स्थूणावष्टम्भ एवम्। शरीरपक्ष पाती वायु प्राण स्थूणेति केचित्। अन्न दाम— अन्न हि भुक्त त्रेधा परिणमते, य स्थूल परिणाम, स एत द्वय भूत्वा, इमामप्येति— मूत्र च पुरीष च, यो मध्यमो रस, स रसो लोहितादिक्रमेण स्वकार्यं शरीर साप्तधातुक मुपचिनोति, स्वयोन्यन्नागमे हि शरीरमुपचीयते, अन्नमय

त्वात्, विपर्ययेऽपक्षीयते पतति, यस्तु अणिष्ठा रस – अमृतम ऊर्क् प्रभाव – इति च कथ्यते, स नाभेरूर्ध्व हृदयदेशमागत्य, हृदयाद्विप्रसृतेषु द्वासप्ततिनाडीसहस्रेष्वनुप्रविश्य, यत्तत् करणसघातरूप लिङ्ग शिशुसज्ञकम, तस्य शरीरे स्थितिकारण भवति बलमुपजनयत् स्थूणाख्यम्, तेन अन्नम् उभयत पाशवत्सदामवत् प्राणशरीरयोर्निबन्धन भवति ॥

इदानीं तस्यैव शिशो प्रत्याधान ऊढस्य चक्षुषि काश्रनोपानिषद उच्यन्ते—

तमेता सप्ताक्षितय उपतिष्ठन्ते तद्या इमा अक्षन्लोहिन्यो राजयस्ताभिरेनꣳ रुद्रोऽन्वायत्तोऽथ या अक्षन्नापस्ताभि पर्जन्यो या कनीनका तयादित्यो यत्कृष्ण तेनाग्निर्यच्छुक्ल तेनेन्द्रोऽधरयैन वर्तन्या पृथिव्यन्वायत्ता द्यौरुत्तरया नास्यान्न क्षीयते य एव वेद ॥ २ ॥

तमेता सप्ताक्षितय उपतिष्ठन्ते— त करणात्मक प्राण शरीरेऽन्नबन्धन चक्षुष्यूढम् एता वक्ष्यमाणा सप्त सप्तस-

ख्याका अक्षितय , अक्षितिहतुत्वात् , उपतिष्ठन्ते । यद्यपि मन्त्रकरणे तिष्ठतिरुपपूर्व आत्मनेपदी भवति, इहापि सप्त देवताभिधानानि मन्त्रस्थानीयानि करणानि, तिष्ठते अत अत्रापि आत्मनेपद न विरुद्धम । कास्ता अक्षितय इत्युच्यन्ते— तत् तत्र या इमा प्रसिद्धा , अक्षन् अक्षणि लोहिन्य लोहिता राजय रेखा , ताभि द्वारभूताभि एन मध्यम प्राण रुद्र अन्वायत्त अनुगत , अथ या अक्षन् अक्षणि आप धूमादिसयोगेनाभिव्यज्यमाना , ताभि अद्भिर्द्वारभूताभि पर्जन्यो देवतात्मा अन्वायत्त अनुगत उपतिष्ठत इत्यर्थ । स च अन्नभूतोऽक्षिति प्राणस्य, 'पर्जन्य वषत्यानन्दिन प्राणा भवन्ति' इति श्रुत्यन्तरात् । या कनीनका दृकशक्ति तया कनीनकया द्वारेण आदित्यो मध्यम प्राणमुपतिष्ठते । यत्कृष्ण चक्षुषि, तेन एनमग्नि रुपतिष्ठते । यच्छुक्ल चक्षुषि, तेन इन्द्र । अधरया वर्तन्या पक्ष्मणा एन पृथिवी अन्वायत्ता, अधरत्वसामान्यात् । द्यौ उत्तरया, ऊर्ध्वत्वसामान्यात् । एता सप्त अन्नभूता प्राणस्य सततमुपतिष्ठन्ते— इत्येव यो वेद, तस्यैतत्फलम्— नास्यान्न क्षीयत, य एव वेद ॥

तदेष श्लोको भवति । अर्वाग्बिलश्च

मस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशो निहित विश्वरूपम्। तस्यासत ऋषय सप्त तीरे वागष्टमी ब्रह्मणा सविदानेति। अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इतीद तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशो निहित विश्वरूपमिति प्राणा वै यशो विश्वरूप प्राणानेतदाह तस्यासत ऋषय सप्त तीर इति प्राणा वा ऋषय' प्राणानेतदाह वागष्टमी ब्रह्मणा सविदानेति वाग्घ्यष्टमी ब्रह्मणा सवित्ते ॥ ३ ॥

तत् तत्र एतस्मिन्नर्थे एष श्लोक मन्त्रो भवति—अर्वाग्बिलश्चमस इत्यादि । तत्र मन्त्रार्थमाचष्टे श्रुति—अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इति । क पुनरसावर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न ? इद तत्, शिर चमसाकार हि तत, कथम् ? एष हि अर्वाग्बिल मुखस्य बिलरूपत्वात्, शिरसो बुध्नाकारत्वात् ऊर्ध्वबुध्न । तस्मिन् यशो निहित विश्वरूपमिति—यथा सोम चमसे, एव तस्मिन् शिरसि विश्वरूप नानारूप निहित स्थित भवति । किं पुनस्तत् ? यश —

प्राणा वै यशो विश्वरूपम्— प्राणा श्रोत्रादय वायवश्च मरुत सप्तधा तेषु प्रसृता यश —इत्येतदाह मन्त्र , शब्दा दिज्ञानहेतुत्वात् । तस्यासत ऋषय सप्त तीर इति—प्राणा परिस्पन्दात्मका , त एव च ऋषय , प्राणानेतदाह मन्त्र । वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति— ब्रह्मणा सवाद कुर्वन्ती अ ष्टमी भवति, तद्धेतुमाह— वाग्घ्यष्टमी ब्रह्मणा संवित्त इति ॥

इमावेव गोतमभरद्वाजावयमेव गोत माऽय भरद्वाज इमावेव विश्वामित्रजम दग्नी अयमेव विश्वामित्रोऽय जमदग्निरि मावेव वसिष्ठकश्यपावयमेव वसिष्ठोऽय कश्यपो वागेवात्रिर्वाचा ह्यन्नमद्यतेऽत्ति र्ह वै नामैतद्यदत्रिरिति सर्वस्यात्ता भव ति सर्वमस्यान्न भवति य एव वेद ॥ ४ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

के पुनस्तस्य चमसस्य तीर आसत ऋषय इति— इमावेव गोतमभरद्वाजौ कर्णौ— अयमेव गोतम अय भरद्वाज दक्षिणश्च उत्तरश्च, विपर्ययेण वा । तथा चक्षुषी

उपदिशन्नुवाच— इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी दक्षिण वि श्वामित्र उत्तर जमदग्नि, विपर्ययेण वा । इमावेव वासि ष्ठकश्यपौ— नासिके उपदिशन्नुवाच, दक्षिण पुटो भवति वसिष्ठ, उत्तर कश्यप —पूर्ववत् । वागेव अत्रि अदनक्रि यायोगात् सप्तम, वाचा ह्यन्नमद्यते, तस्मादत्तिर्ह वै प्रसिद्ध नामैतत्— अत्तृत्वादत्तिरिति, अत्तिरेव सन् यदत्रिरित्युच्यते परोक्षेण । सर्वस्य एतस्यान्नजातस्य प्राणस्य, अत्रिनिर्वचन विज्ञानादत्ता भवति । अत्तैव भवति नामुष्मिन्नन्येन पुन प्र त्यद्यते इत्येतदुक्त भवति— सर्वमस्यान्न भवतीति । य एवम् एतत् यथाक्त प्राणयाथात्म्य वेद, स एव मध्यम प्राणो भूत्वा आधानप्रत्याधानगतो भोक्तैव भवति, न भोज्यम्, भोज्या द्व्यावर्तत इत्यर्थ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयम् ब्राह्मणम् ॥

तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं च मर्त्यं चामृतं च स्थितं च यच्च सच्च त्यच्च ॥ १ ॥

तत्र प्राणा वै सत्यमित्युक्तम् । या प्राणानामुपनिषद्, ता ब्रह्मोपनिषत्प्रसङ्गेन व्याख्याता – एते ते प्राणा इति च । ते किमात्मका कथं वा तेषां सत्यत्वमिति च वक्तव्यमिति पञ्चभूतानां सत्यानां कार्यकरणात्मकानां स्वरूपावधारणार्थम् इदं ब्राह्मणमारभ्यते— यदुपाधिविशेषापनयद्वारेण 'नेति नेति' इति ब्रह्मणः सतत्त्वं निर्दिधारयिषितम् । तत्र द्विरूपं ब्रह्म पञ्चभूतजनितकार्यकरणसंबद्धं मूर्तामूर्ताख्यं मर्त्यामृतस्वभावं तज्जनितवासनारूपं च सर्वज्ञं सर्वशक्ति सोपाख्यं भवति । क्रियाकारकफलात्मकं च सर्वव्यवहारास्पदम् । तदेव ब्रह्म विगतसर्वोपाधिविशेषं सम्यग्दर्शनविषयम् अजरम् अमृतम् अभयम्, वाङ्मनसयोरप्यविषयम् अद्वैतत्वात् 'नेति नेति' इति निर्दिश्यते । तत्र यदपोहद्वारेण 'नेति नेति' इति निर्दिश्यते ब्रह्म, ते एते

द्वे वाव— वावशब्दोऽवधारणार्थ — द्वे एवेत्यर्थ — ब्रह्मण परमात्मन रूपे— रूप्यते याभ्याम् अरूप पर ब्रह्म अविद्याध्यारोप्यमाणाभ्याम् । के ते द्वे ? मूर्त चैव मूर्तमेव च, तथा अमूर्त च अमूर्तमेव चेत्यर्थ । अन्तर्णीतस्वात्मविशेषणे मूर्तामूर्ते द्वे एवेत्यवधार्येते, कानि पुनस्तानि विशेषणानि मूर्तामूर्तयोरित्युच्यन्ते— मर्त्य च मर्त्य मरणधर्मि, अमृत च तद्विपरीतम्, स्थित च—परिच्छिन्न गतिपूर्वक यत्स्थास्नु, यच्च— यातीति यत्— व्यापि अपरिच्छिन्न स्थितविपरीतम्, सच्च— सदित्यन्यभ्यो विशेष्यमाणासाधारणधर्मविशेषवत्, त्यच्च— तद्विपरीतम् 'त्यत्' इत्येव सर्वदा परोक्षाभिधानार्हम् ॥

तदेतन्मूर्तं यदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्चैतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत्तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो य एष तपति सतो ह्येष रस ॥ २ ॥

तत्र चतुष्टयविशेषणविशिष्ट मूर्तम्, तथा अमूर्त च, तत्र कानि मूर्तविशेषणानि कानि चेतराणीति विभज्यते । तदे-

तन्मूर्तं मूर्छितावयवम् इतरेतरानुप्रविष्टावयव घन सहतमित्य थ । किं तत्? यदन्यत्, कस्मादन्यत्? वायोश्चान्तरिक्षाच्च भूतद्वयात्— परिशेषात्पृथिव्यादिभूतत्रयम्, एतन्मर्त्यम्— यदेतन्मूर्ताख्य भूतत्रयम् इद मर्त्यं मरणधर्मि, कस्मात्? यस्मात्स्थितमतत्, परिच्छिन्न ह्यर्थान्तरेण सप्रयुज्यमान विरुध्यते—यथा घट स्तम्भकुड्यादिना, तथा मूर्तं स्थित परिच्छिन्नम् अर्थान्तरसबन्धि ततोऽर्थान्तरविरोधान्मर्त्यम्, एतत्सत् विशेष्यमाणासाधारणधर्मवत्, तस्माद्धि परिच्छिन्नम्, परिच्छिन्नत्वान्मर्त्यम्, अतो मूर्तम्, मूर्तत्वाद्वा मर्त्यम्, मर्त्यत्वात्स्थितम्, स्थितत्वात्सत् । अत अन्योन्याव्यभिचारात् चतुर्णां धर्माणा यथेष्ट विशेषणविशेष्यभावो हेतुहेतुमद्भावश्च दर्शयितव्य । सर्वथापि तु भूतत्रय चतुष्टयविशेषणविशिष्ट मूर्तं रूप ब्रह्मण । तत्र चतुर्णामेकस्मिन्गृहीते विशेषणे इतरद्गृहीतमेव विशेषणमित्याह— तस्यैतस्य मूर्तस्य, एतस्य मर्त्यस्य, एतस्य स्थितस्य, एतस्य सत – चतुष्टयविशेषणस्य भूतत्रयस्येत्यर्थं – एष रस सार इत्यर्थं, त्रयाणा हि भूताना सारिष्ठ सविता, एतत्साराणि त्रीणि भूतानि, यत एतत्कृतविभज्यमानरूपविशेषणानि भवन्ति, आधिदैविकस्य कार्यस्यै

तद्रूपम्– यत्सविता यदेतन्मण्डल तपति, सतो भूतत्रयस्य हि यस्मात् एष रस इति एतद्गृह्यते, मूर्तो ह्येष सविता तपति, सारिष्ठश्च । यत्तु आधिदैविक करण मण्डलस्या भ्यन्तरम्, तद्वक्ष्याम ॥

अथामूर्त वायुश्चान्तरिक्ष चैतदमृतमे तद्यदेतत्त्यत्तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यै-तस्य यत एतस्य त्यस्यैष रसो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्त्यस्य ह्येष रस इत्याधिदैवतम् ॥ ३ ॥

अथामूर्तम्— अथाधुना अमूर्तमुच्यत । वायुश्चान्तरिक्ष च यत्परिशेषित भूतद्वयम्— एतत् अमृतम्, अमूर्तत्वात्, अस्थितम्, अतोऽविरुध्यमान केनचित्, अमृतम्, अमर णधर्मि, एतत् यत् स्थितविपरीतम्, व्यापि, अपरिच्छिन्नम, यस्मात् यत् एतत् अन्येभ्याऽप्रविभज्यमानविशेषम्, अत त्यत् 'त्यत्' इति परोक्षाभिधानार्हमेव— पूर्ववत् । तस्यैत स्यामूर्तस्य एतस्यामृतस्य एतस्य यत एतस्य त्यस्य चतुष्टय विशेषणस्यामूर्तस्य एष रस , कोऽसौ ? य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुष – करणात्मको हिरण्यगर्भ प्राण इत्यभिधीयते य , स

एष अमूर्तस्य भूतद्वयस्य रस पूर्ववत् सारिष्ठ । एतत्पुरुष सार चामूर्त भूतद्वयम्— हैरण्यगर्भलिङ्गारम्भाय हि भूतद्वयाभिव्यक्तिरव्याकृतात्, तस्मात् तादर्थ्यात् तत्सार भूतद्वयम्। त्यस्य ह्येष रस — यस्मात् य मण्डलस्थ पुरुषो मण्डलवन्न गृह्यते सारश्च भूतद्वयस्य, तस्मादस्ति मण्डलस्थस्य पुरुषस्य भूतद्वयस्य च साधर्म्यम् । तस्मात् युक्त प्रसिद्धवद्धेतूपादानम्— त्यस्य ह्येष रस इति ॥

रस कारण हिरण्यगर्भविज्ञानात्मा चेतन इति केचित्, तत्र च किल हिरण्यगर्भविज्ञानात्मन कर्म वाय्वन्तरिक्षयो प्रयोक्तृ, तत्कर्म वाय्वन्तरिक्षाधार सत् अन्येषा भूताना प्रयोक्तृ भवति, तेन स्वकर्मणा वाय्वन्तरिक्षयो प्रयोक्तेति तयो रस कारणमुच्यत इति । तन्न मूर्तरसेन अतुल्यत्वात्, मूर्तस्य तु भूतत्रयस्य रसो मूर्तमेव मण्डल दृष्ट भूतत्रयसमानजातीयम्, न चेतन, तथा अमूर्तयोरपि भूतयो तत्समानजातीयेनैव अमूर्तरसेन युक्त भवितुम्, वाक्यप्रवृत्तेस्तुल्यत्वात्, यथा हि मूर्तामूर्ते चतुष्टयधर्मवती विभज्येते, तथा रसरसवतोरपि मूर्तामूर्तयो तुल्येनैव न्यायेन युक्तो विभाग, न त्वर्धवैशसम् । मूर्तरसेऽपि मण्डलोपाधिश्चेतनो विवक्ष्यत इति चेत्— अत्यल्पमिदमुच्यते, सर्व

त्रैव तु मूर्तामूर्तयो ब्रह्मरूपेण विवक्षितत्वात् । पुरुषशब्द अचतनेऽनुपपन्न इति चेत्, न, पक्षपुच्छादिविशिष्ट स्यैव लिङ्गस्य पुरुषशब्ददर्शनात्, 'न वा इत्थ सन्त श क्ष्याम प्रजा प्रजनयितुमिमान्सप्त पुरुषानेक पुरुष कर वामेति त एतान्सप्त पुरुषानेक पुरुषमकुर्वन्' इत्यादौ अ न्नरसमयादिषु च श्रुत्य तरे पुरुषशब्दप्रयोगात् । इत्यधिदै वतमिति उक्तोपसहार अध्यात्मविभागोक्त्यर्थ ॥

अथाध्यात्ममिदमेव मूर्त यदन्यत्प्रा णाच्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाश एतन्मर्त्य मेतत्स्थितमेतत्सत्तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो यच्चक्षु सतो ह्येष रसः ॥ ४ ॥

अथाधुना अध्यात्म मूर्तामूर्तयोर्विभाग उच्यते । किं तत् मूर्तम्? इदमेव, किंचेदम्? यदन्यत् प्राणाच्च वायो, यश्चा यम् अन्त अभ्यन्तरे आत्मन् आत्मनि आकाश खम्, शरीरस्थश्च य प्राण — एतद्द्वय वर्जयित्वा यदन्यत् शरी रारम्भक भूतत्रयम्, एतन्मर्त्यमित्यादि समानमन्यत्पूर्वेण । एतस्य सतो ह्येष रस — यच्चक्षुरिति, आध्यात्मिकस्य शरी

रारम्भकस्य कार्यस्य एष रस सार , तेन हि सारेण सार वदिद शरीर समस्तम्– यथा अधिदैवतमादित्यमण्डलेन, प्राथम्याच्च– चक्षुषी एव प्रथम सभवत मभवत इति, 'तजो रसो निरवर्ततााग्नि ' इति लिङ्गात्, तैजस हि चक्षु , एतत्सारम् आध्यात्मिक भूतत्रयम, मतो ह्येष रस इति मूर्तत्वसारत्वे हेत्वर्थ ॥

अथामूर्त प्राणश्च यश्चायमन्तरात्म न्नाकाश एतदमृतमेतद्यदेतत्त्यत्तस्यैतस्या मूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्य स्यैष रसो योऽय दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्त्यस्य ह्येष रस. ॥

अथाधुना अमूर्तमुच्यते । यत्परिशेषित भूतद्वय प्राणश्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाश , एतदमूर्तम् । अन्यत्पूववत । एतस्य त्यस्य एष रस सार , योऽय दक्षिणेऽक्षन्पुरुष – दक्षिणेऽक्षन्निति विशेषग्रहणम् , शास्त्रप्रत्यक्षत्वात् , लिङ्गस्य हि दक्षिणेऽक्षिण विशेषतोऽधिष्ठातृत्व शास्त्रस्य प्रत्यक्षम् , सर्वश्रुतिषु तथा प्रयोगदर्शनात् । त्यस्य ह्यष रस इति पूर्व वत् विशेषत अग्रहणात् अमूर्तत्वसारत्व एव हेत्वर्थ ॥

तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपम् । यथा माहारजन वासो यथा पाण्ड्वाविक यथे न्द्रगोपो यथाग्न्यर्चिर्यथा पुण्डरीक यथा सकृद्विद्युत्त५ सकृद्विद्युत्तेव ह वा अस्य श्रीर्भवति य एव वेदाथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परम स्त्यथ नामधेय५ सत्यस्य सत्यमिति प्रा णा वै सत्य तेषामेष सत्यम् ॥ ६ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीय ब्राह्मणम् ॥

ब्रह्मण उपाधिभूतयोर्मूर्तामूर्तयो कार्यकरणविभागेन अ ध्यात्माधिदैवतयो विभागो व्याख्यात सत्यशब्दवाच्य यो । अथेदानीं तस्य हैतस्य पुरुषस्य करणात्मनो लिङ्गस्य रूप वक्ष्याम वासनामय मूर्तामूतवासनाविज्ञानमयसयोग जनित विचित्र पटभित्तिचित्रवत् मायेन्द्रजालमृगतृष्णिको पम सर्वव्यामोहास्पदम्—एतावन्मात्रमव आत्मति विज्ञान वादिनो वैनाशिका यत्र भ्रान्ता, एतदेव वासनारूप पट रूपवत् आत्मनो द्रव्यस्य गुण इति नैयायिका वैशेषिकाश्च सप्रतिपन्ना, इदम् आत्मार्थं त्रिगुण स्वतन्त्र प्रधानाश्रय

पुरुषार्थेन हेतुना प्रवर्तत इति मायया ॥

औपनिषदमन्या अपि केचित्प्रक्रिया रचयन्ति — मूर्तामूर्तराशिरेक , परमात्मराशिरुत्तम , ताभ्यामन्योऽय मध्यम किल तृतीय कर्त्रा भोक्त्रा विज्ञानमयेन अजातशत्रुप्रतिबोधितेन सह विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञासमुदाय , प्रयोक्ता कर्मराशि , प्रयोज्य पूर्वोक्ता मूर्तामूर्तभूतराशि साधन चेति । तत्र च तार्किकै सह सांधि कुर्वन्ति । लिङ्गाश्रयश्च एष कर्मराशिरित्युक्त्वा, पुनस्ततस्त्रस्यन्त सांख्यत्वभयात्— सव कर्मराशि – पुष्पाश्रय इव गन्ध पुष्पवियोगेऽपि पुटतैलाश्रयो भवति, तद्वत्– लिङ्गवियोगेऽपि परमात्मैकदेशमाश्रयति, स परमात्मैकदेश किल अन्यत आगतेन गुणेन कर्मणा स गुणो भवति निर्गुणोऽपि सन् , स कर्ता भोक्ता बध्यते मुच्यते च विज्ञानात्मा— इति वैशेषिकचित्तमप्यनुसरन्ति , स च कर्मराशि भूतराशरागन्तुक , स्वतो निर्गुण एव परमात्मैकदेशत्वात् , स्वत उत्थिता अविद्या अनागन्तुकापि ऊषरवत् अनात्मधर्म – इत्यनया कल्पनया सांख्यचित्तमनुवर्तन्ते ॥

सर्वमेतत् तार्किकै सह सामञ्जस्यकल्पनया रमणीय पश्यन्ति, न उपनिषत्सिद्धान्त सर्वन्यायविरोध च पश्य

न्ति, कथम्? उक्ता एव तावत् सावयवत्वे परमात्मन ससारित्वसव्रणत्वकर्मफलदशससरणानुपपत्त्यादयो दोषा, नित्यभेदे च विज्ञानात्मन परेण एकत्वानुपपत्ति । लिङ्ग मेवेति चेत् परमात्मन उपचरितदेशत्वेन कल्पित घटकरक भूछिद्राकाशादिवत्, तथा लिङ्गवियोगऽपि परमात्मदेशाश्र यण वासनाया । अविद्यायाश्च स्वत उत्थानम् ऊषरवत्— इत्यादिकल्पनानुपपन्नैव । न च वास्यदेशव्यतिरेकेण वास नाया वस्त्वन्तरसचरण मनसापि कल्पयितु शक्यम् । न च श्रुतयो अवगन्छन्ति— 'काम सकल्पो विचिकित्सा' 'हृदये ह्येव रूपाणि' 'ध्यायतीव लेलायतीव' 'कामा येऽस्य हृदि श्रिता' 'तीर्णो हि तदा सर्वाञ्शोकान्हृद यस्य' इत्याद्या । न च आसा श्रुतीना श्रुतादर्थान्तरक ल्पना न्याय्या, आत्मन परब्रह्मत्वोपपादनार्थपरत्वादासा म्, एतावन्मात्रार्थोपक्षयत्वाच्च सर्वोपनिषदाम् । तस्मात् श्रुत्यर्थकल्पनाकुशला सर्वे एव उपनिषदर्थमन्यथा कुर्वन्ति । तथापि वेदार्थश्चेत्स्यात्, काम भवतु, न मे द्वेष । न च 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे' इति राशित्रयपक्षे समञ्ज सम्, यदा तु मूर्तामूर्ते तज्जनितवासनाश्च मूर्तामूर्ते द्वे रूपे, ब्रह्म च रूपि तृतीयम्, न चान्यत् चतुर्थमन्तराले—तदा

एतत् अनुकूलमवधारणम्, द्वे एव ब्रह्मणो रूपे इति, अन्यथा ब्रह्मैकदेशस्य विज्ञानात्मनो रूपे इति कल्प्यम्, परमात्मनो वा विज्ञानात्मद्वारेणेति, तदा च रूपे एवेति द्विवचनमसमञ्जसम्, रूपाणीति वासनाभि सह बहुवचन युक्ततर स्यात्– द्वे च मूर्तामूर्ते वासनाश्च तृतीयमिति। अथ मूर्तामूर्ते एव परमात्मनो रूपे, वासनास्तु विज्ञानात्मन इति चेत्—तदा विज्ञानात्मद्वारेण विक्रियमाणस्य परमात्मन–इतीय वाचो युक्तिरनर्थिका स्यात्, वासनाया अपि विज्ञानात्मद्वारत्वस्य अविशिष्टत्वात्, न च वस्तु वस्त्वन्तर द्वारेण विक्रियत इति मुख्यया वृत्त्या शक्य कल्पयितुम, न च विज्ञानात्मा परमात्मनो वस्त्वन्तरम्, तथा कल्पनाया सिद्धान्तहानात। तस्मात वेदाथमूढाना स्वचित्तप्रभवा एव मादिकल्पना अक्षरबाह्या, न ह्यक्षरबाह्यो वदार्थ वेदाथापकारी वा, निरपेक्षत्वात् वेदस्य प्रामाण्य प्रति। तस्मात् राशित्रयकल्पना असमञ्जसा॥

'याऽय दक्षिणेऽक्षन्पुरुष' इति लिङ्गात्मा प्रस्तुत अध्यात्मे, अधिदैवे च 'य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुष' इति, 'तस्य' इति प्रकृतोपादनात् स एवोपादीयते– यो ऽसौ त्यस्यामूर्तस्य रस, न तु विज्ञानमय। ननु विज्ञान

मयस्यैव एतानि रूपाणि कस्मान्न भवन्ति, विज्ञानमयस्यापि प्रकृतत्वात्, 'तस्य' इति च प्रकृतोपादानात्— नैवम्, विज्ञानमयस्य अरूपित्वेन विजिज्ञापयिषितत्वात्, यदि हि तस्यैव विज्ञानमयस्य एतानि माहारजनादीनि रूपाणि स्यु, तस्यैव 'नेति नेति' इत्यनाख्येयरूपतया आदेशो न स्यात्। ननु अन्यस्यैव असावादेश, न तु विज्ञानमयस्येति— न, षष्ठान्ते उपसहरात्— 'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' इति विज्ञानमय प्रस्तुत्य 'स एष नेति नेति'— इति, 'विज्ञपयिष्यामि' इति च प्रतिज्ञाया अर्थवत्त्वात्— यदि च विज्ञानमयस्यैव असव्यवहार्यमात्मस्वरूप ज्ञापयितुमिष्ट स्यात् प्रध्वस्तसर्वोपाधिविशेषम्, तत इय प्रतिज्ञा अर्थवती स्यात्— येन असौ ज्ञापितो जानात्यात्मानमेव अह ब्रह्मास्मीति, शास्त्रनिष्ठा प्राप्नोति, न बिभेति कुतश्चन, अथ पुन अन्यो विज्ञानमय, अ य 'नेति नेति' इति व्यपदिश्यते— तदा अन्यदसौ ब्रह्म अन्योऽहमस्मीति विपर्ययो गृहीत स्यात्, न 'आत्मानमेवावेदह ब्रह्मास्मि' इति। तस्मात् 'तस्य हैतस्य' इति लिङ्गपुरुषस्यैव एतानि रूपाणि। सत्यस्य च सत्ये परमात्मस्वरूपे वक्तव्ये निरवशेष सत्य वक्तव्यम्, सत्यस्य च विशेषरूपाणि वासना, तासामिमानि रूपाण्युच्यन्ते ॥

एतस्य पुरुषस्य प्रकृतस्य लिङ्गात्मन एतानि रूपाणि, कानि तानीत्युच्यन्ते—यथा लोके, महारजन हरिद्रा तया रक्त माहारजनम् यथा वासो लोके, एव स्त्र्यादिविषयस योगे तादृश वासनारूप रञ्जनाकारमुत्पद्यते चित्तस्य, येना सौ पुरुषो रक्त इत्युच्यते वस्त्रादिवत्—यथा च लोके पाण्ड्वाविकम्, अवेरिदम् आविकम् ऊर्णादि, यथा च तत् पाण्डुर भवति, तथा अन्यद्वासनारूपम्—यथा च लोके इन्द्रगाप अत्यन्तरक्तो भवति, एवमस्य वासनारूपम्—कचिद्विषयविशेषापेक्षया रागस्य तारतम्यम्, कचित्पुरुषचि त्तवृत्त्यपेक्षया—यथा च लोके अग्न्यर्चि भास्वर भवति, तथा कचित् कस्यचित् वासनारूप भवति—यथा पुण्डरीक शुक्लम्, तद्वदपि च वासनारूप कस्यचिद्भवति—यथा सकृ द्विद्युत्तम्, यथा लोके सकृद्विद्योतन सर्वत प्रकाशक भव ति, तथा ज्ञानप्रकाशविवृद्ध्यपेक्षया कस्यचित् वासनारू पम्—उपजायते। न एषा वासनारूपाणाम् आदि अन्त मध्य सख्या वा, देश कालो निमित्त वा अवधार्यते—असख्येयत्वाद्वासनाया, वासनाहेतूना च आनन्त्यात्। तथा च वक्ष्यति षष्ठे 'इदमयाऽदोमय' इत्यादि। तस्मात् न स्वरूपसख्यावधारणार्था दृष्टान्ता— 'यथा

माहारजन वास ' इत्यादय , किं तर्हि प्रकारप्रदर्शनार्था — एवप्रकाराणि हि वासनारूपाणीति । यत्तु वासनारूपम भिहितमन्ते— सकृद्विद्योतनमिवेति, तत्किल हिरण्यगर्भस्य अव्याकृतात्प्रादुर्भवत तडिद्वत् सकृदेव व्यक्तिर्भवतीति, तत् तदीय वासनारूप हिरण्यगर्भस्य यो वेद तस्य सकृ द्विद्युत्तेव, ह वै इत्यवधारणार्थौ, एवमेव अस्य श्री ख्याति भवतीत्यर्थ , यथा हिरण्यगर्भस्य— एवम् एतत् यथोक्त वासनारूपमन्त्यम् यो वेद ॥

एव निरवशेष सत्यस्य स्वरूपमभिधाय, यत्तत्सत्यस्य सत्यमवोचाम तस्यैव स्वरूपावधारणार्थं ब्राह्मण इदमारभ्य ते— अथ अनन्तर सत्यस्वरूपनिर्देशानन्तरम , यत्सत्यस्य सत्य तदेवावशिष्यते यस्मात्— अत तस्मात्, सत्यस्य सत्य स्वरूप निर्देक्ष्याम , आदेश निर्देश ब्रह्मण , क पुनरसौ निर्देश इत्युच्यते— नेति नेतीत्येव निर्देश ॥

ननु कथम् आभ्या 'नेति नेति' इति शब्दाभ्या सत्य स्य सत्य निर्दिदिक्षितमिति, उच्यते— सर्वोपाधिविशेषापो- हेन । यस्मिन्न कश्चिद्विशेषोऽस्ति— नाम वा रूप वा कर्म वा भेदो वा जातिर्वा गुणा वा, तद्द्वारेण हि शब्दप्रवृत्तिर्भव ति, न चैषा कश्चिद्विशेषो ब्रह्मण्यस्ति, अतो न निर्देष्टु

शक्यते—इद तदिति—गौरसौ स्पन्दते शुक्लो विषाणीति यथा लोक निर्दिश्यते, तथा, अध्यारोपितनामरूपकर्मद्वारेण ब्रह्म निर्दिश्यते 'विज्ञानमानन्द ब्रह्म' 'विज्ञानघन एव ब्रह्मा त्मा' इत्येवमादिशब्दै । यदा पुन स्वरूपमेव निर्दिदिक्षित भवति निरस्तसर्वोपाधिविशेषम्, तदा न शक्यते केनचिद पि प्रकारण निर्देष्टुम्, तदा अयमेवाभ्युपाय —यदुत प्राप्त निर्देशप्रतिषेधद्वारेण 'नेति नेति' इति निर्देश ॥

इद च नकारद्वय वीप्साव्याप्त्यर्थम्, यद्यत्प्राप्त तत्तत् निषिध्यते, तथा च सति अनिर्दिष्टाशङ्का ब्रह्मण परिहृता भवति, अन्यथा हि नकारद्वयेन प्रकृतद्वयप्रतिषेध, यदन्यत् प्रकृतात्प्रतिषिद्धद्वयात् ब्रह्म, तन्न निर्दिष्टम्, कीदृश नु खलु— इत्याशङ्का न निवर्तिष्यते, तथा च अनर्थकश्च स निर्देश, पुरुषस्य विविदिषाया अनिवर्तकत्वात्, 'ब्रह्म ज्ञप यिष्यामि' इति च वाक्यम् अपरिसमाप्तार्थं स्यात्। यदा तु सर्वदिक्कालादिविविदिषा निवर्तिता स्यात् सर्वोपाधिनि राकरणद्वारण, तदा सैन्धवघनवत् एकरस प्रज्ञानघनम् अनन्तरमबाह्य सत्यस्य सत्यम् अह ब्रह्म अस्मीति सर्वतो निवर्तत विविदिषा, आत्मन्येवावस्थिता प्रज्ञा भवति । तस्मात् वीप्सार्थं नेति नेतीति नकारद्वयम्। ननु महता

यत्नन परिकरबन्ध कृत्वा किं युक्तम् एव निर्देष्टु ब्रह्म? बाढम्, कस्मात्? न हि— यस्मात्, 'इति न, इति न' इत्येतस्मात्— इतीति व्याप्तव्यप्रकारा नकार-द्वयविषया निर्दिश्यन्त, यथा ग्रामो ग्रामो रमणीय इति— अन्यत्पर निर्देशन नास्ति, तस्मादयमेव निर्देशो ब्रह्मण । यदुक्तम्— 'तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यम्' इति, एवप्रकारेण सत्यस्य सत्य तत् पर ब्रह्म, अतो युक्तमुक्त नामधेय ब्रह्मण, नामैव नामधेयम्, किं तत् सत्यस्य सत्य प्राणा वै सत्य तेषामेष सत्यमिति ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीय ब्राह्मणम् ॥

चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

आत्मेत्येवोपासीत, तदेव एतस्मिन् सर्वस्मिन् पदनीयम् आत्मतत्त्वम्, यस्मात् प्रेय पुत्रादे —इत्युप यस्तस्य वाक्यस्य व्याख्यानविषये सबन्धप्रयोजने अभिहिते— 'तदात्मान मेवावेदह ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत्' इति, एव प्रत्य गात्मा ब्रह्मविद्याया विषय इत्येतत् उपन्यस्तम्। अविद्यायाश्च विषय — 'अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद' इत्यारभ्य चातुर्वर्ण्यप्रविभागादिनिमित्तपाङ्क्तकर्मसाध्यसाधन-लक्षण बीजाङ्कुरवत् व्याकृताव्याकृतस्वभाव नामरूपकर्मात्मक ससार 'त्रय वा इद नाम रूप कर्म' इत्युपसहृत शास्त्रीय उत्कर्षलक्षणो ब्रह्मलोकान्त अधोभावश्च स्थावरान्तोऽशास्त्रीय, पूर्वमेव प्रदर्शित —'द्वया ह' इत्यादिना। एतस्मादविद्याविषयाद्विरक्तस्य प्रत्यगात्मविषयब्रह्मविद्यायाम् अधिकार कथ नाम स्यादिति— तृतीयेऽध्याये उपसहृत समस्तोऽविद्याविषय। चतुर्थे तु ब्रह्मविद्याविषय प्रत्यगात्मानम् 'ब्रह्म ते ब्रवाणि' इति 'ब्रह्म ज्ञपयिष्यामि' इति च प्रस्तुत्य, तत् ब्रह्म एकम् अद्वय सर्वविशेषशून्य क्रियाकार

कफलस्वभावसत्यशब्दवाच्याशेषभूतधर्मप्रतिषेधद्वारेण ‘नेति नति’ इति ज्ञापितम्। अस्या ब्रह्मविद्याया अङ्गत्वेन सन्यासो विधित्सित , जायापुत्रवित्तादिलक्षण पाङ्क्त कर्म अविद्या विषय यस्मात् न आत्मप्राप्तिसाधनम्, अन्यसाधन हि अन्यस्मै फलसाधनाय प्रयुज्यमान प्रतिकूल भवति, न हि बुभुक्षापिपासानिवृत्त्यर्थं धावन गमन वा साधनम्, मनुष्य लोकपितृलोकदेवलोकसाधनत्वेन हि पुत्रादिसाधनानि श्रुतानि, न आत्मप्राप्तिसाधनत्वेन, विशेषितत्वाच्च, न च ब्रह्म विदो विहितानि, काम्यत्वश्रवणात्—‘एतावान्वै काम’ इति, ब्रह्मविदश्च आप्तकामत्वात् आप्तकामस्य कामानुपपत्ते, ‘येषा नोऽयमात्माय लोक’ इति च श्रुते । केचित्तु ब्रह्मविदोऽप्येषणासबन्ध वर्णयन्ति, तैर्बृहदारण्यक न श्रुतम्, पुत्राद्येषणानामविद्वद्विषयत्वम्, विद्याविषये च— ‘येषा नो ऽयमात्माय लोक’ इत्यत ‘किं प्रजया करिष्याम’ इति— एष विभाग तैर्न श्रुत श्रुत्वा कृत , सर्वक्रियाकारकफलोप मर्दस्वरूपाया च विद्याया सत्याम्, सह कार्येण अविद्याया अनुपपत्तिलक्षणश्च विरोध तैर्न विज्ञात , व्यासवाक्य च तैर्न श्रुतम्। कर्मविद्यास्वरूपयो विद्याविद्यात्मकयो प्रतिकूलवतन विरोध । ‘यदिद वेदवचन कुरु कर्म त्यजेति च।

का गतिं विद्यया यान्ति का च गच्छन्ति कर्मणा ॥ एतद्वै श्रोतुमिच्छामि तद्भवान्प्रब्रवीतु मे । एतावन्योन्यवैरूप्ये वर्तेते प्रतिकूलत ' इत्येव पृष्टस्य प्रतिवचनेन— 'कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते । तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतय पारदर्शिन ' इत्येवमादि— विरोध प्रदर्शित । तस्मात् न साधनान्तरसहिता ब्रह्मविद्या पुरुषार्थसाधनम्, सर्वविराधात्, साधननिरपेक्षैव पुरुषार्थसाधनम्— इति पारिव्राज्य सर्वसाधनसन्यासलक्षणम् अङ्गत्वेन विधित्स्यते, एतावदेवामृतत्वसाधनमित्यवधारणात्, षष्ठसमाप्तौ, लिङ्गाच्च— कर्मी सन्याज्ञवल्क्य प्रवव्राजेति । मैत्रेय्यै च कर्मसाधनरहितायै साधनत्वेनामृतत्वस्य ब्रह्मविद्योपदेशात्, वित्तनिन्दावचनाच्च, यदि हि अमृतत्वसाधन कर्म स्यात्, वित्तसाध्य पाङ्क्त कर्मेति— तन्निन्दावचनमनिष्ट स्यात्, यदि तु परित्तित्याजयिषित कर्म, ततो युक्ता तत्साधन निन्दा । कर्माधिकारनिमित्तवर्णाश्रमादिप्रत्ययोपमर्दाच्च— 'ब्रह्म त परादात्' 'क्षत्र त परादात्' इत्याद , न हि ब्रह्मक्षत्राद्यात्मप्रत्ययोपमर्दे, ब्राह्मणेनेद कर्तव्य क्षत्रियेणेद कर्तव्यमिति विषयाभावात् आत्मान लभते विधि , यस्यैव पुरुषस्य उपमर्दित प्रत्यय ब्रह्मक्षत्राद्यात्मविषय , तस्य तत्प्र

त्ययसन्यासात् तत्कार्याणा कर्मणा कर्मसाधनाना च अर्थ
प्राप्तश्च सन्यास । तस्मात् आत्मज्ञानाङ्गत्वेन सन्यासविधि
त्सयैव आख्यायिकेयमारभ्यते ॥

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्य उद्या
स्यन्वा अरेऽहमस्मात्स्थानादस्मि हन्त
तेऽनया कात्यायन्यान्त करवाणीति ॥ १ ॥

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्य — मैत्रेयीं स्वभार्यामा-
मन्त्रितवान् याज्ञवल्क्या नाम ऋषि , उद्यास्यन् ऊर्ध्वं
यास्यन् पारिव्राज्याख्यमाश्रमान्तरम् वै, 'अरे' इति सबो
धनम्, अहम्, अस्मात् गार्हस्थ्यात्, स्थानात् आश्रमात्,
ऊर्ध्वं गन्तुमिच्छन् अस्मि भवामि, अत हन्त अनुमतिं
प्रार्थयामि ते तव, किंचान्यत्— ते तव अनया द्विती
यया भार्यया कात्यायन्या अन्त विच्छेद करवाणि, पति-
द्वारेण युवयोर्मया सबध्यमानयार्य सबन्ध आसीत्, तस्य
सबन्धस्य विच्छेद करवाणि द्रव्यविभाग कृत्वा, वित्तन
सविभज्य युवा गमिष्यामि ॥

सा होवाच मैत्रेयी । यन्नु म इय भ
गो' सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्कथ

तेनामृता स्यामिति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितꣳ स्यादमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेनेति ॥ २ ॥

सा एवमुक्ता ह उवाच—यत् यदि, 'नु' इति वितर्के, मे मम इयं पृथिवी, भगो भगवन्, सर्वा सागरपरिक्षिप्ता वित्तेन धनेन पूर्णा स्यात्, कथम्? न कथंचनेत्याक्षेपार्थः, प्रश्नार्थो वा, तेन पृथिवीपूर्णवित्तसाध्येन कर्मणा अग्निहोत्रादिना—अमृता किं स्यामिति व्यवहितेन संबन्धः। प्रत्युवाच याज्ञवल्क्यः—कथमिति यद्याक्षेपार्थम्, अनुमोदनम्—नेति होवाच याज्ञवल्क्य इति, प्रश्नश्चेत् प्रतिवचनार्थम्, नैव स्या अमृता, किं तर्हि यथैव लोके उपकरणवतां साधनवतां जीवितं सुखोपायभोगसंपन्नम्, तथैव तद्वदेव तव जीवितं स्यात्, अमृतत्वस्य तु न आशा मनसापि अस्ति वित्तेन वित्तसाध्येन कर्मणेति ॥

सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥ ३ ॥

सा होवाच मैत्रयी । एवमुक्ता प्रत्युवाच मैत्रेयी—यद्येव येनाह नामृता स्याम् , किमह तेन वित्तन कुर्याम् ? यदेव भगवान् केवलम् अमृतत्वसाधन वेद, तदेव अमृतत्व साधन मे मह्य ब्रूहि ॥

स होवाच याज्ञवल्क्य' प्रिया बतारे न सती प्रिय भाषस एह्यास्स्व व्याख्यास्यामि ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति ॥ ४ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्य । एव वित्तसाध्येऽमृतत्वसाधने प्रत्याख्याते, याज्ञवल्क्य स्वाभिप्रायसपत्तौ तुष्ट आह—स हावाच— प्रिया इष्टा, बतेत्यनुकम्प्याह, अरे मैत्रेयि, न अस्माक पूर्वमपि प्रिया सती भवन्ती इदानीं प्रियमेव चित्तानुकूल भाषसे । अत एहि आस्स्व उपविश व्याख्यास्यामि— यत् ते तव इष्टम् अमृतत्वसाधनमात्मज्ञानम् कथयिष्यामि । व्याचक्षाणस्य तु मे मम व्याख्यान कुर्वत , निदिध्यासस्व वाक्यानि अर्थतो निश्चयेन ध्यातुमिच्छेति ॥

स होवाच न वा अरे पत्यु कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पति

प्रियो भवति । न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति । न वा अरे पुत्राणा कामाय पुत्रा प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्रा प्रिया भवन्ति । न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्त प्रिय भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्त प्रिय भवति । न वा अरे ब्रह्मण कामाय ब्रह्म प्रिय भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रिय भवति । न वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्र प्रिय भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्र प्रिय भवति । न वा अरे लोकाना कामाय लोका प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोका॰ प्रिया भवन्ति । न वा अरे देवानां कामाय देवा' प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवा प्रिया भवन्ति । न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि

भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदꣳ सर्वं विदितम् ॥ ५ ॥

स होवाच— अमृतत्वसाधनं वैराग्यमुपदिदिक्षुः जायापतिपुत्रादिभ्यो विरागमुत्पादयति तत्सन्न्यासाय । न वै— वै शब्दः प्रसिद्धस्मरणार्थः, प्रसिद्धमेव एतत् लोके, पत्युः भर्तुः कामाय प्रयोजनाय जायाया पतिः प्रियो न भवति, किं तर्हि आत्मनस्तु कामाय प्रयोजनायैव भार्याया पतिः प्रियो भवति । तथा न वा अरे जायाया इत्यादि समानमन्यत्, न वा अरे पुत्राणाम्, न वा अरे वित्तस्य, न वा अरे ब्रह्मणः, न वा अरे क्षत्रस्य, न वा अरे लोकानाम्, न वा अरे देवानाम्, न वा अरे भूतानाम्, न वा अरे सर्वस्य । पूर्वं पूर्वं यथासन्ने प्रीतिसाधने वचनम्, तत्र तत्र इष्टतरत्वाद्वैराग्यस्य, सर्वग्रहणम् उक्तानुक्तार्थम् । तस्मात्

लोकप्रसिद्धमेतत् — आत्मैव प्रिय, नान्यत्। 'तदेतत्प्रेय पुत्रात्' इत्युपन्यस्तम्, तस्यैतत् वृत्तिस्थानीय प्रपञ्चितम्। तस्मात् आत्मप्रीतिसाधनत्वात् गौणी अन्यत्र प्रीत, आत्मन्येव मुख्या। तस्मात् आत्मा वै अरे द्रष्टव्य दर्शनार्ह, दर्शनविषयमापादयितव्य, श्रोतव्य पूर्वम् आचार्यत आगमतश्च, पश्चान्मन्तव्य तर्कत, ततो निदिध्यासितव्य निश्चयेन ध्यातव्य, एव ह्यसौ दृष्टो भवति श्रवणमनननिदिध्यासनसाधनैर्निर्वर्तितै, यदा एकत्वमेतान्युपगतानि, तदा सम्यग्दर्शन ब्रह्मैकत्वविषय प्रसीदति, न अन्यथा श्रवणमात्रेण। यत् ब्रह्मक्षत्रादि कर्मनिमित्त वर्णाश्रमादिलक्षणम् आत्मन्यविद्याध्यारोपितप्रत्ययविषय क्रियाकारकफलात्मकम् अविद्याप्रत्ययविषयम्— रज्ज्वामिव सर्पप्रत्यय, तदुपमर्दनार्थमाह— आत्मनि खलु अरे मैत्रेयि दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इद सर्वं विदित विज्ञात भवति ॥

ब्रह्म त परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्र त परादाद्योऽन्यत्रात्मनः क्षत्र वेद लोकास्त परादुर्योऽन्यत्रात्मनो लोकान्वेद देवास्त परादुर्योऽन्यत्रात्मनो देवान्वेद भूतानि त परादुर्योऽन्यत्रात्मनो

भूतानि वेद सर्वं त परादाद्योऽन्यत्रात्म-न सर्वं वेदेद ब्रह्मेद क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमानि भूतानीद॰ सर्वं यदय मात्मा ॥ ६ ॥

ननु कथम् अन्यस्मिन्विदिते अन्यद्विदित भवति? नैष दोष, न हि आत्मव्यतिरेकेण अन्यत्किंचिदस्ति, यद्यस्ति, न तद्विदित स्यात्, न त्वन्यदस्ति, आत्मैव तु सर्वम्, तस्मात् सर्वम् आत्मनि विदिते विदित स्यात्। कथ पुन रात्मैव सर्वमित्येतत् श्रावयति—ब्रह्म ब्राह्मणजाति त पुरुष परादात् पराद्ध्यात् पराकुर्यात्, कम्? य अन्यत्रात्मन आत्मस्वरूपव्यतिरेकेण– आत्मैव न भवतीय ब्राह्मणजाति रिति– ता यो वेद, त पराद्ध्यात् सा ब्राह्मणजाति अनात्म स्वरूपण मा पश्यतीति, परमात्मा हि सर्वेषामात्मा। तथा क्षत्र क्षत्रियजाति, तथा लोका, देवा, भूतानि, सर्वम्। इद ब्रह्मेति– यान्यनुक्रान्तानि तानि सर्वाणि, आत्मैव, यदयमात्मा– योऽयमात्मा द्रष्टव्य श्रोतव्य इति प्रकृत — यस्मात् आत्मनो जायते आत्मन्येव लीयत आत्ममय च स्थितिकाले, आत्मव्यतिरेकेणाग्रहणात्, आत्मैव सर्वम् ॥

स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्या

च्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्र हणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृ हीतः ॥ ७ ॥

कथ पुन इदानीम् इद सवमात्मैवेति ग्रहीतु शक्यते? चिन्मात्रानुगमात्सवत्र चित्स्वरूपतैवेति गम्यते, तत्र दृ ष्टान्त उच्यते— यत्स्वरूपव्यतिरेकणाग्रहण यस्य, तस्य तदात्मत्वमेव लाके दृष्टम् , स यथा— स इति दृष्टान्त , लोके यथा दु दुभे भर्यादे , हन्यमानस्य ताड्यमानस्य दण्डादिना, न, बाह्यान् शब्दान बहिर्भूतान शब्दविशषान् दुन्दुभिशब्दसामान्यान्निष्क्रष्टान दुन्दुभिशब्दविशेषान् , न शक्नुयात ग्रहणाय ग्रहीतुम् , दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन, दु न्दुभिशब्दसामा यविशेषत्वेन, दुन्दुभिशब्दा एते इति, शब्दविशेषा गृहीता भवन्ति, दुन्दुभिशब्दसामान्यव्य तिरकेणाभावात तेषाम् , दुन्दुभ्याघातस्य वा, दुन्दुभेरा हननम् आघात – दुन्दुभ्याघातविशिष्टस्य शब्दसामान्यस्य ग्रहणेन तद्गता विशेषा गृहीता भवन्ति, न तु त एव नि र्भिद्य ग्रहीतु शक्यन्ते, विशेषरूपेणाभावात् तेषाम्—तथा प्रज्ञानव्यतिरेकेण स्वप्नजागरितयो न कश्चिद्वस्तुविशेषो गृ ह्यते, तस्मात् प्रज्ञानव्यतिरेकेण अभावो युक्तस्तेषाम् ॥

स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य न बाह्याञ्शब्दाञ्शक्नुयाद्ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥

तथा स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य शब्देन सयोज्यमानस्य आपूर्यमाणस्य न बाह्यान् शब्दान् शक्नुयात्— इत्येवमादि पूर्ववत् ॥

स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्याञ्शब्दाञ्शक्नुयाद्ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीत ॥

तथा वीणायै वाद्यमानायै— वीणाया वाद्यमानाया । अनेकदृष्टान्तोपादानम् इह सामान्यबहुत्वख्यापनार्थम्— अनेक हि विलक्षणा चेतनाचेतनरूपा सामान्यविशेषा —तेषा पारम्पर्यगत्या यथा एकस्मिन महासामान्य अन्तभाव प्रज्ञानघने, कथ नाम प्रदर्शयितव्य इति, दुन्दुभिशङ्खवीणाशब्दसामान्यविशेषाणा यथा शब्दत्वेऽन्तभाव, एव स्थितिकाल तावत सामान्यविशेषाव्यतिरेकात ब्रह्मैकत्व शक्यमवगन्तुम् ॥

स यथार्द्रैधाग्नेरभ्याहितात्पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येव वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि निश्वसितानि ॥ १० ॥

एवम् उत्पत्तिकाले प्रागुत्पत्तेः ब्रह्मैवेति शक्यमवगन्तुम्, यथा अग्नेः विस्फुलिङ्गधूमाङ्गारार्चिषां प्राग्विभागात् अग्निरेवेति भवत्यग्न्येकत्वम्, एवं जगत् नामरूपविकृतं प्रागुत्पत्तेः प्रज्ञानघन एवेति युक्तं ग्रहीतुम्— इत्येतदुच्यते— स यथा— आर्द्रैधाग्नेः आर्द्रैरेधोभिरिद्धोऽग्निः आर्द्रैधाग्निः, तस्मात्, अभ्याहितात् पृथग्धूमाः, पृथक् नानाप्रकारम्, धूमग्रहणं विस्फुलिङ्गादिप्रदर्शनार्थम्, धूमविस्फुलिङ्गादयः, विनिश्चरन्ति विनिर्गच्छन्ति, एवम्— यथायं दृष्टान्तः, अरे मैत्रेयि अस्य परमात्मनः प्रकृतस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतत्, निश्वसितमिव निश्वसितम्, यथा अप्रयत्नेनैव पुरुषनिश्वासो भवति, एवं वै अरे। किं तन्निश्वसितमिव ततो जा

णयो सलिलफेनवत् तत्त्वान्यत्वेनानिर्वक्तव्ययो सवाव स्थयो ससारत्वम्— इत्यत नाम्न एव निश्वसितत्वमुक्तम्, तद्वचननैव इतरस्य निश्वसितत्वसिद्धे । अथवा सर्वस्य द्वैतजातस्य अविद्याविषयत्वमुक्तम्—'ब्रह्म त परादात्- इद सर्व यदयमात्मा' इति, तेन वेदस्याप्रामाण्यमाशङ्क्येत, तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमिदमुक्तम्— पुरुषनिश्वासवत् अप्रयत्नो त्थितत्वात् प्रमाण वेद, न यथा अन्या ग्रन्थ इति ॥

स यथा सर्वासामपा॑ समुद्र एकाय नमेव॑ सर्वेषा॑ स्पर्शाना त्वगेकायनमे व॑ सर्वेषा गन्धाना नासिके एकायनम व॑ सर्वेषा॑ रसाना जिह्वैकायनमेव॑ सर्वेषा॑ रूपाणा चक्षुरेकायनमेव॑ सर्वे षा॑ शब्दाना॑ श्रोत्रमेकायनमेव॑ सर्वे षा॑ सकल्पाना मन एकायनमेव॑ स र्वासा विद्याना॑ हृदयमेकायनमेव॑ स र्वेषां कर्मणा॑ हस्तावेकायनमेव॑ सर्वे षामानन्दानामुपस्थ एकायनमेव॑ सर्वे

षा विसर्गाणा पायुरेकायनमेव९ सर्वेषा मध्वना पादावेकायनमेव९ सर्वेषा वेदा ना वागेकायनम् ॥ ११ ॥

किंचान्यत्, न केवल स्थित्युत्पत्तिकालयोरेव प्रज्ञान-व्यतिरेकेणाभावात् जगतो ब्रह्मत्वम्, प्रलयकाले च, जलबुद्बुदफेनादीनामिव सलिलव्यतिरेकेणाभाव, एव प्रज्ञानव्य-तिरेकेण तत्कार्याणा नामरूपकर्मणा तस्मिन्नेव लीयमानाना मभाव, तस्मात् एकमेव ब्रह्म प्रज्ञानघनम् एकरस प्रति पत्तव्यमित्यत आह । प्रलयप्रदर्शनाय दृष्टान्त, स इति दृष्टान्त, यथा येन प्रकारेण, सर्वासा नदीवापीतडागादि-गतानामपाम्, समुद्र अब्धि एकायनम्, एकगमनम् एकप्रलय अविभागप्राप्तिरित्यर्थ, यथा अय दृष्टान्त, एव सर्वेषा स्पर्शाना मृदुकर्कशकठिनपिच्छिलादीना वायोरात्म-भूताना त्वक् एकायनम्, त्वगिति त्वग्विषय स्पर्शसामा न्यमात्रम्, तस्मिन्प्रविष्टा स्पर्शविशेषा – आप इव समु द्रम्– तद्व्यतिरेकेणाभावभूता भवन्ति, तस्यैव हि त सस्था नमात्रा आसन् । तथा तदपि स्पर्शसामान्यमात्र त्व-क्शब्दवाच्य मन सकल्पे मनोविषयसामान्यमात्र, त्वग्वि षय इव स्पर्शविशेषा, प्रविष्ट तद्व्यतिरेकेणाभावभूत भवति,

एव मनोविषयोऽपि बुद्धिविषयसामान्यमात्रे प्रविष्ट तद्व्य
तिरेकेणाभावभूतो भवति, विज्ञानमात्रमेव भूत्वा प्रज्ञान
घने परे ब्रह्मणि आप इव समुद्रे प्रलीयते । एव परम्पराक्र
मेण शब्दादौ सह ग्राहकेण करणेन प्रलीने प्रज्ञानघने, उ
पाध्यभावात् सैन्धवघनवत् प्रज्ञानघनम् एकरसम् अनन्तम्
अपार निरन्तर ब्रह्म व्यवतिष्ठते । तस्मात् आत्मैव एक
मद्वयमिति प्रतिपत्तव्यम् । तथा मर्वेषा गन्धाना पृथिवी
विशेषाणाम् नासिके घ्राणविषयमामान्यम् । तथा स
र्वेषा रसानामब्विशेषाणाम् जिह्वेन्द्रियविषयसामान्यम् ।
तथा सर्वेषा रूपाणा तेजोविशेषाणाम् चक्षु चक्षुर्विषय
सामान्यम् । तथा शब्दाना श्रोत्रविषयसामान्य पूर्व
वत् । तथा श्रोत्रादिविषयमामान्याना मनोविषयसा
मान्ये सकल्पे, मनोविषयमामान्यस्यापि बुद्धिविषयसा
मान्ये विज्ञानमात्रे, विज्ञानमात्र भूत्वा परस्मिन्प्रज्ञानघन
प्रलीयते । तथा कर्मेन्द्रियाणा विषया वदनादानगमनवि
सर्गानन्दविशेषा तत्तत्क्रियासामान्येष्वेव प्रविष्टा न विभा
गयोग्या भवन्ति, समुद्र इव अब्विशेषा , तानि च सामा
न्यानि प्राणमात्रम् , प्राणश्च प्रज्ञानमात्रमेव— ‘ यो वै प्राण
सा प्रज्ञा या वै प्रज्ञा स प्राण ’ इति कौषीतकिनोऽधीयते ।

ननु सर्वत्र विषयस्यैव प्रलयोऽभिहित , न तु करणस्य, तत्र कोऽभिप्राय इति— बाढम्, किंतु विषयसमानजातीय करण मन्यते श्रुति , न तु जात्यन्तरम्, विषयस्यैव स्वात्म ग्राहकत्वेन सस्थानान्तर करण नाम –यथा रूपविशेष स्यैव सस्थान प्रदीप करण सर्वरूपप्रकाशने, एव सर्व विषयविशेषाणामेव स्वात्मविशेषप्रकाशकत्वेन सस्थानान्त राणि करणानि, प्रदीपवत्, तस्मात् न करणाना पृथक्प्रलये यत्न कार्य , विषयसामान्यात्मकत्वात् विषयप्रलयेनैव प्रलय सिद्धो भवति करणानामिति ॥

तत्र 'इद सर्व यदयमात्मा' इति प्रतिज्ञातम्, तत्र हेतुरभिहित – आत्मसामान्यत्वम , आत्मजत्वम्, आत्मप्रलयत्व च, तस्मात् उत्पत्तिस्थितिप्रलयकालेषु प्रज्ञानव्यतिरेकेणाभावा त् 'प्रज्ञान ब्रह्म' 'आत्मैवेद सर्वम्' इति प्रतिज्ञात यत्, तत् तर्कत साधितम । स्वाभाविकोऽय प्रलय इति पौराणिका वदन्ति । यस्तु बुद्धिपूर्वक प्रलय ब्रह्मविदा ब्रह्मविद्यानि मित्त , अयम् आत्यन्तिक इत्याचक्षत– अविद्यानिरोधद्वारेण यो भवति, तदर्थोऽय विशेषारम्भ —

स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत न ह्यस्योद्ग्रहणायेव

स्यात्। यतो यतस्त्वाददीत लवणमेवैव वा अर इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एव। एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य सञ्ज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥१२॥

तत्र दृष्टान्त उपादीयते— स यथेति। सैन्धवखिल्यः— सिन्धोर्विकारः सैन्धवः, सिन्धुशब्देन उदकमभिधीयते, स्यन्दनात् सिन्धुः उदकम्, तद्विकारः तत्र भवो वा सैन्धवः, सैन्धवश्चासौ खिल्यश्चेति सैन्धवखिल्यः, खिल एव खिल्यः, स्वार्थे यत्प्रत्ययः— उदके सिन्धौ स्वयोनौ प्रास्तः प्रक्षिप्तः, उदकमेव विलीयमानम् अनुविलीयते, यत्तत् भौमतैजससंपर्कात् काठिन्यप्राप्तिः खिल्यस्य स्वयोनिसंपर्कादपगच्छति— तत् उदकस्य विलयनम्, तत् अनु सैन्धवखिल्यो विलीयत इत्युच्यते, तदेतदाह— उदकमेवानुविलीयेतेति। न ह नैव— अस्य खिल्यस्य उद्ग्रहणाय उद्धृत्य पूर्ववद्ग्रहणाय ग्रहीतुम्, नैव समर्थः कश्चित्स्यात् सुनिपुणोऽपि, इव शब्दोऽनर्थकः। ग्रहणाय नैव समर्थः, कस्मात्? यतो यतः यस्मात् यस्मात् देशात् तदुदकमाददीत, गृहीत्वा आ

स्वादयेत् लवणास्वादमेव तत् उदकम्, न तु खिल्यभाव । यथा अय दृष्टान्त, एवमेव वै अरे मैत्रेयि इद परमात्माख्य महद्भूतम्—यस्मात् महतो भूतात् अविद्यया परिच्छिन्ना सती कार्यकरणोपाधिसबन्धात्खिल्यभावमापन्नासि, मर्त्या जन्ममरणाशनायापिपासादिससारधर्मवत्यसि, नामरूप कार्यात्मिका— अमुष्यान्वयाहमिति, स खिल्यभावस्तव कार्यकरणभूतोपाधिसपर्कभ्रान्तिजनित महति भूते स्वयोनौ महासमुद्रस्थानीये परमात्मनि अजरेऽमरेऽभये शुद्धे सैन्धवघनवदेकरसे प्रज्ञानघनेऽनन्तऽपारे निरन्तर अविद्याजनितभ्रान्तिभेदवर्जिते प्रवेशित, तस्मिन्प्रविष्टे स्वयोनिग्रस्ते खिल्यभावे अविद्याकृते भेदभावे प्रणाशिते—इदमेकमद्वैत महद्भूतम्— महच्च तद्भूत च महद्भूत सर्वमहत्तरत्वात् आकाशादिकारणत्वाच्च, भूतम्— त्रिष्वपि कालेषु स्वरूपाव्यभिचारात् सर्वदैव परिनिष्पन्नमिति त्रैकालिको निष्ठाप्रत्यय, अथवा भूतशब्द परमार्थवाची, महच्च पारमार्थिक चेत्यर्थ, लौकिक तु यद्यपि महद्भवति, स्वप्नमायाकृत हिमवदादिपर्वतोपम न परमार्थवस्तु, अतो विशिनष्टि—इद तु महच्च तद्भूत चेति । अनन्तम् नास्यान्तो विद्यत इत्यनन्तम्, कदाचिदापेक्षिक स्यादित्यतो विशिनष्टि अपा

रमिति । विज्ञप्ति विज्ञानम्, विज्ञान च तद्घनश्चेति विज्ञा नघन, घनशब्दो जात्यन्तरप्रतिषेधार्थ —यथा सुवर्णघन अयोघन इति, एव शब्दोऽवधारणार्थ —नान्यत् जात्यन्तरम् अन्तराले विद्यत इत्यर्थ । यदि इदमेकमद्वैत परमार्थत स्व च्छ ससारदु खासपृक्तम्, किंनिमित्तोऽय खिल्यभाव आ त्मन —जाता मृत सुखी दु खी अह ममेत्येवमादिलक्षण अनेकससारधर्मोपद्रुत इति उच्यते— एतेभ्यो भूतेभ्य — यान्येतानि कार्यकरणविषयाकारपरिणतानि नामरूपात्म कानि सलिलफेनबुद्बुदोपमानि स्वच्छस्य परमात्मन सलि लोपमस्य, येषा विषयपर्यन्ताना प्रज्ञानघने ब्रह्मणि परमा र्थविवेकज्ञानेन प्रविलापनमुक्तम् नदीसमुद्रवत्—एतेभ्यो हेतु भूतेभ्य भूतेभ्य सत्यशब्दवाच्येभ्य, समुत्थाय सैन्धव खिल्यवत्— यथा अद्भ्य सूर्यचन्द्रादिप्रतिबिम्ब, यथा वा स्वच्छस्य स्फटिकस्य अलक्तकाद्युपाधिभ्यो रक्तादिभाव, एव कार्यकरणभूतभूतोपाधिभ्या विशेषात्मखिल्यभावेन स मुत्थाय सम्यगुत्थाय— येभ्यो भूतभ्य उत्थित तानि यदा कार्यकरणविषयाकारपरिणतानि भूतानि आत्मनो विशेषा त्मखिल्यहेतुभूतानि शास्त्राचार्योपदेशेन ब्रह्मविद्यया नदी समुद्रवत् प्रविलापितानि विनश्यन्ति, सलिलफेनबुद्बुदा

दिवत् तेषु विनश्यत्सु अन्वेव एष विशेषात्मखिल्य भावो विनश्यति, यथा उदकालक्तकादिहेत्वपनये सूर्यचन्द्रस्फटिकादिप्रतिबिम्बो विनश्यति, चन्द्रादिस्वरूप मेव परमार्थता व्यवतिष्ठते, तद्वत् प्रज्ञानघनमनन्तमपार स्वच्छ व्यवतिष्ठत । न तत्र प्रेत्य विशेषसज्ञास्ति कार्यकरणसघातेभ्यो विमुक्तस्य— इत्येवम् अरे मैत्रेयि ब्रवीमि– नास्ति विशेषसज्ञेति– अहमसौ अमुष्य पुत्र ममेद क्षेत्र धनम् सुखी दु खीत्येवमादिलक्षणा, अविद्याकृतत्वात्तस्या , अविद्यायाश्च ब्रह्मविद्यया निरन्वयतो नाशितत्वात् कुतो विशेषसज्ञासभवो ब्रह्मविद चैतन्यस्वभावावस्थितस्य, शरीरावस्थितस्यापि विशेषसज्ञा नोपपद्यते किमुत कार्यकरणविमुक्तस्य सर्वत । इति ह उवाच उक्तवान्किल परमार्थदर्शन मैत्रेय्यै भार्यायै याज्ञवल्क्य ॥

सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भगवान मूमुहन्न प्रेत्य सज्ञास्तीति स होवाच न वा अरेऽह मोह ब्रवीम्यल वा अर इद विज्ञानाय ॥ १३ ॥

एव प्रतिबोधिता सा ह किल उवाच उक्तवती मैत्रयी—

अत्रैव एतस्मिन्नेव एकस्मिन्वस्तुनि ब्रह्मणि विरुद्धधर्मवत्त्व माचक्षाणेन भगवता मम मोह कृत, तदाह— अत्रैव मा भगवान् पूजावान अमूमुहत् मोह कृतवान । कथ तेन विरुद्धधर्मत्वमुक्तमित्युच्यते— पूर्व विज्ञानघन एवेति प्रतिज्ञाय, पुन न प्रेत्य सज्ञास्तीति, कथ विज्ञानघन एव? कथ वा न प्रत्य सज्ञास्तीति? न हि उष्ण शीतश्च अग्निरे वैको भवति, अतो मूढास्मि अत्र । स होवाच याज्ञव ल्क्य — न वा अरे मैत्रेय्यह मोह ब्रवीमि— मोहन वाक्य न ब्रवीमीत्यर्थ । ननु कथ विरुद्धधर्मत्वमवाच – विज्ञान घन सज्ञाभाव च? न मया इदम एकस्मिन्धर्मिण्यभिहि तम्, त्वयैव इद विरुद्धधर्मत्वन एक वस्तु परिगृहीत भ्रा न्त्या, न तु मया उक्तम, मया तु इदमुक्तम्— यस्तु अ विद्याप्रत्युपस्थापित कार्यकरणसब धी आत्मन खिल्यभाव, तस्मिन्विद्यया नाशिते तन्निमित्ता या विशषसज्ञा शरी रादिसबान्धनी अन्यत्वदर्शनलक्षणा, सा कायकरणसघातो पाधौ प्रविलापिते नश्यति, हेत्वभावात्, उदकाद्याधारना शादिव चन्द्रादिप्रतिबिम्ब तन्निमित्तश्च प्रकाशादि, न पुन परमार्थचन्द्रादित्यस्वरूपवत् अससारिब्रह्मस्वरूपस्य वि ज्ञानघनस्य नाश, तत् विज्ञानघन इत्युक्तम्, स आत्मा

सवस्य जगत , परमार्थतो भूतनाशात् न विनाशी, विनाशी तु अविद्याकृत खिल्यभाव , 'वाचारम्भण विकारो नामधेयम्' इति श्रुत्यन्तरात् । अय तु पारमार्थिक — अविनाशी वा अरेऽयमात्मा, अत अल पर्याप्तम् वै अरे इद महद्भूतमनन्तमपार यथाव्याख्यातम् विज्ञानाय विज्ञातुम्, 'न हि विज्ञातुर्विज्ञातर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्' इति हि वक्ष्यति ॥

यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतर जिघ्रति तदितर इतर पश्यति तदितर इतरꣳशृणोति तदितर इतरमभिवदति तदितर इतर मनुते तदितर इतर विजानाति यत्र वा अस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन क जिघ्रेत्तत्केन क पश्येत्तत्केन कꣳ शृणुयात्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन क मन्वीत तत्केन क विजानीयात् । येनेदꣳ सर्वं विजानाति त केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ॥ १४ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थ ब्राह्मणम् ॥

कथ तर्हि प्रत्य सज्ञा नास्तीत्युच्यते शृणु, यत्र यस्मिन् अविद्याकल्पित कार्यकरणसघातोपाधिजनिते विशेषात्मनि खिल्यभावे, हि यस्मात्, द्वैतमिव— परमार्थतोऽद्वैत ब्रह्मणि द्वैतमिव भिन्नमिव वस्त्वन्तरमात्मन – उपलक्ष्यते— ननु द्वैतेनोपमीयमानत्वात् द्वैतस्य पारमार्थिकत्वमिति, न, 'वा चारम्भण विकारो नामधेयम' इति श्रुत्यन्तरात् 'एक मेवाद्वितीयम्' 'आत्मैवेद सर्वम्' इति च— तत् तत्र यस्माद्वैतमिव तस्मादेव इतरोऽसौ परमात्मन खिल्यभूत आत्मा अपरमार्थ, चन्द्रादेरिव उदकचन्द्रादिप्रतिबिम्ब, इतरो घ्राता इतरेण घ्राणेन इतर घ्रातव्य जिघ्रति, इतर इतरमिति कारकप्रदर्शनार्थम्, जिघ्रतीति क्रियाफ लयोरभिधानम्— यथा छिनत्तीति— यथा उद्यम्य उद्यम्य निपातनम् छेद्यस्य च द्वैधीभाव उभय छिनत्तीत्येकनैव शब्देन अभिधीते— क्रियावसानत्वात् क्रियाव्यतिरेकेण च तत्फलस्यानुपलम्भात्, इतरो घ्राता इतरेण घ्राणेन इतर घ्रातव्य जिघ्रति— तथा सर्व पूर्ववत्— विजानाति, इयम् अविद्यावदवस्था। यत्र तु ब्रह्मविद्यया अविद्या नाशमुपगमिता तत्र आत्मव्यतिरेकेण अन्यस्याभाव, यत्र वै अस्य ब्रह्मविद सर्व नामरूपादि आत्मन्येव प्रवि

लापितम् आत्मैव सवृत्तम्– यत्र एवम् आत्मैवाभूत्, तत् तत्र केन करणेन क घ्रातव्य को जिघ्रेत्? तथा पश्येत्? विजानीयात्, सवत्र हि कारकसाध्या क्रिया, अत कारकाभावेऽनुपपत्ति क्रियाया, क्रियाभावे च फलाभाव । तस्मात् अविद्यायामेव सत्या क्रियाकारकफल व्यवहार, न ब्रह्मविद – आत्मत्वादेव सर्वस्य, न आत्म व्यतिरेकण कारक क्रियाफल वास्ति, न च अनात्मा सन् सर्वमात्मैव भवति कस्यचित्, तस्मात् अविद्ययैव अनात्मत्व परिकल्पितम्, न तु परमाथत आत्मव्यतिरेकेणास्ति किंचित्, तस्मात् परमार्थात्मैकत्वप्रत्यये क्रियाकारकफलप्रत्ययानुपपत्ति । अत विरोधात् ब्रह्मविद क्रियाणा तत्साधनाना च अत्यन्तमेव निवृत्ति । केन कमिति क्षेपार्थ वचन प्रकारान्तरानुपपत्तिदशनार्थम्, केनचिदपि प्रकारेण क्रियाकरणादिकारकानुपपत्ते – केनचित् कचित् कश्चित् कथचित् न जिघ्रेदेवेत्यथ । यत्रापि अविद्यावस्थायाम् अन्य अन्य पश्यति, तत्रापि येनेद सर्व विजानाति, त केन विजानीयात्– येन विजानाति, तस्य करणस्य, विज्ञेये विनियुक्तत्वात्, ज्ञातुश्च ज्ञेय एव हि जिज्ञासा, न आत्मनि, न च अग्नेरिव आत्मा आत्मनो विषय, न च अविषये ज्ञातु

ज्ञानमुपपद्यते, तस्मात् येन इदं सर्वं विजानाति, तं विज्ञातारं केन करणेन को वा अन्यः विजानीयात्— यदा तु पुनः परमार्थविवेकिनो ब्रह्मविदो विज्ञातैव केवलोऽद्वयो वर्तते, तं विज्ञातारं अरे केन विजानीयादिति ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

पञ्चम ब्राह्मणम् ॥

यत् केवल कर्मनिरपेक्षम अमृतत्वसाधनम्, तद्वक्तव्यमिति मैत्रेयीब्राह्मणमारब्धम्, तच्च आत्मज्ञान सर्वसन्यासाङ्गविशिष्टम, आत्मनि च विज्ञाते सर्वमिद विज्ञात भवति, आत्मा च प्रिय सर्वस्मात् तस्मात् आत्मा द्रष्टव्य, स च श्रोतव्या मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति च दर्शनप्रकारा उक्ता, तत्र श्रोतव्य, आचार्यागमाभ्याम, मन्तव्य तर्कत, तत्र च तर्क उक्त — 'आत्मैवेद सर्वम्' इति प्रतिज्ञातस्य हेतुवचनम आत्मैकसामान्यत्वम् आत्मैकोद्भवत्वम् आत्मैकप्रलयत्व च, तत्र अय हेतु असिद्ध इत्याशङ्क्यते आत्मैकसामान्योद्भवप्रलयाख्य, तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमेतद्ब्राह्मणमारभ्यते। यस्मात परस्परोपकार्योपकारकभूत जगत्सर्व पृथिव्यादि, यच्च लोके परस्परोपकार्योपकारकभूत तत् एककारणपूर्वकम एकसामान्यात्मकम् एकप्रलय च दृष्टम्, तस्मात् इदमपि पृथिव्यादिलक्षण जगत् परस्परोपकार्योपकारकत्वात् तथाभूत भवितुमर्हति— एष ह्यर्थ अस्मिन्ब्राह्मणे प्रकाश्यते। अथवा 'आत्मैवेद

सर्वम् इति प्रतिज्ञातस्य आत्मोत्पत्तिस्थितिलयत्वे हेतु मुक्त्वा, पुन आगमप्रधानेन मधुब्राह्मणेन प्रतिज्ञातस्य अर्थस्य निगमन क्रियते, तथाहि नैयायिकैरुक्तम्—'हेत्वपदेशात्प्रतिज्ञाया पुनर्वचन निगमनम्' इति। अन्यैर्व्याख्यातम्—आ दुन्दुभिदृष्टान्तात् श्रोतव्यार्थमागमवचनम्, प्रा ङ्मधुब्राह्मणात् मन्तव्यार्थम् उपपत्तिप्रदर्शनेन, मधुब्राह्मणेन तु निदिध्यासनविधिरुच्यत इति। सर्वथापि तु यथा आगमेनावधारितम्, तर्कतस्तथैव मन्तव्यम्, यथा तर्कतो मतम्, तस्य तर्कागमाभ्या निश्चितस्य तथैव निदिध्यासन क्रियत इति पृथक् निदिध्यासनविधिरनर्थक एव, तस्मात् पृथक् प्रकरणविभाग अनर्थक इत्यस्मदभिप्राय श्रवणमनननिदिध्यासनानामिति। सर्वथापि तु अध्यायद्वयस्यार्थ अस्मिन्ब्राह्मण उपसह्रियते॥

इय पृथिवी सर्वेषा भूताना मध्वस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्या पृथिव्या तेजोमयोऽमृतमय पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ शारीरस्तेजोमयोऽमृतमय' पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिद ब्रह्मेदꣳ सर्वम्॥ १॥

इय पृथिवी प्रसिद्धा सर्वेषा भूताना मधु— सर्वेषा ब्र ह्मादिस्तम्बपर्यन्ताना भूताना प्राणिनाम् , मधु कार्यम् , म ध्विव मधु , यथा एको मध्वपूप अनकैर्मधुकरैर्निर्वार्तत , एवम् इय पृथिवी सर्वभूतनिर्वर्तिता । तथा सर्वाणि भूतानि पृथिव्यै पृथिव्या अस्या , मधु कार्यम् । किं च यश्चाय पुरुष अस्या पृथिव्या तेजोमय चिन्मात्रप्रकाशमय अमृतमयोऽमरणधर्मा पुरुष , यश्चायम् अध्यात्मम् शारीर शरीरे भव पूर्ववत् तेजोमयोऽमृतमय पुरुष , स च लि ङ्गाभिमानी— स च सर्वेषा भूतानामुपकारकत्वेन मधु, सर्वाणि च भूतान्यस्य मधु, च शब्दसामर्थ्यात् । एवम् एतच्चतुष्टय तावत् एक सर्वभूतकार्यम् , सर्वाणि च भूतान्य स्य कार्यम् , अत अस्य एककारणपूर्वकता । यस्मात् एकस्मात्कारणात् एतज्जातम् , तदेव एक परमार्थतो ब्रह्म, इतरत्कार्यं वाचारम्भण विकारो नामधेयमात्रम्— इत्येष मधुपर्यायाणा सर्वेषामर्थं सक्षपत । अयमेव स , योऽय प्रतिज्ञात — ‘इद सर्वं यदयमात्मा’ इति, इदममृतम्— यत् मैत्रेय्या अमृतत्वसाधनमुक्तम् आत्मविज्ञानम्— इद तदमृतम् , इद ब्रह्म— यत् ‘ब्रह्म ते ब्रवाणि’ ‘ज्ञपयि ष्यामि’ इत्यध्यायादौ प्रकृतम् , यद्विषया च विद्या ब्रह्म

विद्येत्युच्यत, इद सर्वम्— यस्मात् ब्रह्मणो विज्ञानात्सर्वं भवति ॥

इमा आपः सर्वेषा भूताना मध्वासामपाᳬ सर्वाणि भूतानि मधु यश्चाय मास्वप्सु तेजोमयोऽमृतमय. पुरुषो य श्चायमध्यात्मᳬ रैतसस्तेजोमयोऽमृत- मय पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृत मिद ब्रह्मेदᳬ सर्वम् ॥ २ ॥

तथा आप । अध्यात्म रेतसि अपा विशषतोऽव स्थानम् ॥

अयमग्नि सर्वेषा भूताना मध्वस्याग्ने सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नग्नौ तेजोमयोऽमृतमय. पुरुषो यश्चायमध्या त्म वाङ्मयस्तेजोमयोऽमृतमय पुरुषो ऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदᳬ सर्वम् ॥ ३ ॥

तथा अग्नि । वाचि अग्नेर्विशषतोऽवस्थानम् ॥

अय वायु सर्वेषां भूताना मध्वस्य वायो सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायम स्मिन्वायौ तेजोमयोऽमृतमय' पुरुषो य श्चायमध्यात्म प्राणस्तेजोमयोऽमृतमय' पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिद ब्रह्मेद९ सर्वम् ॥ ४ ॥

तथा वायु , अध्यात्म प्राण । भूताना शरीरारम्भकत्वेनोपकारात् मधुत्वम् , तदन्तर्गताना तेजोमयादीना करणत्वेनोपकारान्मधुत्वम्, तथा चोक्तम् — 'तस्यै वाच प्रथिवी शरीर ज्योतीरूपमयमग्नि ' इति ॥

अयमादित्य सर्वेषा भूतानां मध्व स्यादित्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा यमस्मिन्नादित्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरु षो यश्चायमध्यात्म चाक्षुषस्तेजोमयोऽ मृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेद ममृतमिद ब्रह्मेद९ सर्वम् ॥ ५ ॥

तथा आदित्यो मधु, चाक्षुष अध्यात्मम् ॥

इमा दिशः सर्वेषां भूतानां मध्वासां दिशाᳩ सर्वाणि भूतानि मधु यश्चाय मासु दिक्षु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मᳩ श्रौत्र प्रातिश्रुत्कस्तेजोमयोऽमृतमय पुरुषोऽयमेव स योऽय मात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदᳩ सर्वम् ॥ ६ ॥

तथा दिशो मधु । दिशा यद्यपि श्रोत्रमध्यात्मम्, शब्दप्रतिश्रवणवेलायां तु विशेषत संनिहितो भवतीति अध्यात्मं प्रातिश्रुत्क — प्रतिश्रुत्कायां प्रतिश्रवणवेलायां भव प्रातिश्रुत्क ॥

अयं चन्द्रः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य चन्द्रस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायम-स्मिᳩश्चन्द्रे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्म मानसस्तेजोमयोऽमृतमय' पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदᳩ सर्वम् ॥ ७ ॥

तथा चन्द्र, अध्यात्म मानस ॥

इयं विद्युत्सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै विद्युतः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्यां विद्युति तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं तैजसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ ८ ॥

तथा विद्युत्, त्वक्तेजसि भवं तैजसं अध्यात्मम् ॥

अयꣳ स्तनयित्नुः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य स्तनयित्नोः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्स्तनयित्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ शाब्दः सौवरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥

तथा स्तनयित्नुः । शब्दे भवः शाब्दः अध्यात्मं यद्यपि, तथापि स्वरे विशेषतो भवतीति सौवरः अध्यात्मम् ॥

अयमाकाशः सर्वेषां भूतानां मध्व

स्याकाशस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा यमस्मिन्नाकाशे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं हृद्याकाशस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १० ॥

तथा आकाश, अध्यात्मं हृद्याकाश ॥

आकाशान्ता पृथिव्यादयो भूतगणा देवतागणाश्च कार्यकरणसंघातात्मान उपकुर्वन्तो मधु भवन्ति प्रतिशरीरिणमित्युक्तम्। येन ते प्रयुक्ता शरीरिभिः संबध्यमाना मधुत्वेनोपकुर्वन्ति, तत् वक्तव्यमिति इदमारभ्यते—

अयं धर्मः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य धर्मस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्धर्मे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं धार्मस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ११ ॥

अयं धर्म – 'अयम्' इति अप्रत्यक्षोऽपि धर्म कार्येण

तत्प्रयुक्तेन प्रत्यक्षेण व्यपदिश्यते— अय धर्म इति— प्रत्यक्ष वत् । धर्मश्च व्याख्यात श्रुतिस्मृतिलक्षण , क्षत्त्रादीनामपि नियन्ता, जगतो वैचित्र्यकृत पृथिव्यादीना परिणामहेतु त्वात् , प्राणिभिरनुष्ठीयमानरूपश्च , तेन च 'अय धर्म ' इति प्रत्यक्षेण व्यपदेश । सत्यधर्मयोश्च अभेदेन निर्देश कृत शास्त्राचारलक्षणयो , इह तु भेदेन व्यपदेश एकत्वे सत्यपि, दृष्टादृष्टभेदरूपेण कार्यारम्भकत्वात् । यस्तु अदृष्ट अपूर्वा ख्यो धर्म , स सामान्यविशेषात्मना अदृष्टन रूपेण कार्य मारभते— सामान्यरूपेण पृथिव्यादीना प्रयोक्ता भवति, विशेषरूपेण च अध्यात्म कार्यकरणसघातस्य, तत्र पृथि व्यादीना प्रयोक्तरि— यश्चायमस्मिन्धर्मे तेजोमय , तथा अध्यात्म कार्यकरणसघातकर्तरि धर्मे भवो धार्म ॥

इद॰ सत्य॰ सर्वेषा भूताना मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायम स्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमय पुरुषो य- श्चायमध्यात्म॰ सात्यस्तेजोमयोऽमृतम य पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृत मिद ब्रह्मेद॰ सर्वम् ॥ १२ ॥

तथा दृष्टेनानुष्ठीयमानेन आचाररूपेण सत्याख्यो भवति, स एव धर्मः, सोऽपि द्विप्रकार एव सामान्यविशेषात्मरूपेण— सामान्यरूपः पृथिव्यादिसमवेतः, विशेषरूपः कार्यकरणसंघातसमवेतः, तत्र पृथिव्यादिसमवेते वर्तमानक्रियारूपे सत्ये, तथा अध्यात्मं कार्यकरणसंघातसमवेते सत्ये, भवः साक्ष्य— 'सत्येन वायुरावाति' इति श्रुत्यन्तरात् ॥

इदं मानुषꣳ सर्वेषां भूतानां मध्वस्य मानुषस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्मानुषे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं मानुषस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ १३ ॥

धर्मसत्याभ्यां प्रयुक्तोऽयं कार्यकरणसंघातविशेषः, स येन जातिविशेषेण संयुक्तो भवति, स जातिविशेषो मानुषादिः, तत्र मनुषादिजातिविशिष्टा एव सर्वे प्राणिनिकायाः परस्परोपकार्योपकारकभावेन वर्तमाना दृश्यन्ते, अतः मानुषादिजातिरपि सर्वेषां भूतानां मधु । तत्र मानुषादिजातिरपि बाह्या आध्यात्मिकी चेति उभयथा निर्देशभाक् भवति ॥

अयमात्मा सर्वेषा भूतानां मध्वस्या त्मन सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायम स्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृतमय पुरुषो यश्चायमात्मा तेजोमयोऽमृतमयः पुरु षोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिद ब्र ह्मेदꣳ सर्वम् ॥ १४ ॥

यस्तु कार्यकरणसघातो मानुषादिजातिविशिष्ट , साऽयमात्मा सर्वेषा भूताना मधु । ननु अय शारीरशब्देन निर्दिष्ट पृथिवीपर्याय एव— न, पार्थिवाशस्यैव तत्र ग्रहणात्, इह तु सर्वात्मा प्रत्यस्तमिताध्यात्माधिभूताधिदैवादिसर्वविशेष सर्वभूतदेवतागणविशिष्ट कार्यकरणसघात स ‘अयमात्मा’ इत्युच्यते । तस्मिन् अस्मिन आत्मनि तजोमयोऽमृतमय पुरुष अमूर्तरस सर्वात्मको निर्दिश्यते , एकदेशन तु पृथिव्यादिषु निर्दिष्ट , अत्र अध्यात्मविशेषाभावात् स न निर्दिश्यते । यस्तु परिशिष्टो विज्ञानमय — यदर्थोऽय देहलिङ्ग सघात आत्मा— स ‘यश्चायमात्मा’ इत्युच्यते ॥

स वा अयमात्मा सर्वेषा भूतानाम धिपति सर्वेषा भूताना राजा तद्यथा

रथनाभौ च रथनेमौ चारा सर्वे सम र्पिता एवमेवास्मिन्नात्मनि सर्वाणि भूता नि सर्वे देवा सर्वे लोका सर्वे प्राणा सर्व एत आत्मान समर्पिता ॥ १५ ॥

यस्मिन्नात्मनि, परिशिष्टो विज्ञानमय अन्त्य पर्याये, प्रवशित , सोऽयमात्मा । तस्मिन अविद्याकृतकार्यकरणसघा तोपाधिविशिष्टे ब्रह्मविद्यया परमार्थात्मनि प्रवेशिते, स एव मुक्त अनन्तरोऽबाह्य कृत्स्न प्रज्ञानघनभूत , स वै– स एव अयमात्मा अव्यवहितपूर्वपर्याये ‘ तेजोमय ’ इत्यादिना निर्दिष्टो विज्ञाना मा विद्वान , सर्वेषा भूतानामयमात्मा—सर्वे रूपास्य – सर्वेषा भूतानामाधपति सवभूताना स्वतन्त्र – न कुमारामात्यवत्– किं तर्हि सर्वेषा भूताना राजा, राजत्ववि शषणम ‘ अधिपति ’ इति— भवति कश्चित् राजोचितवृ त्तिमाश्रित्य राजा, न तु अधिपति , अतो विशिनष्टि अधि- पतिरिति, एव सर्वभूतात्मा विद्वान् ब्रह्मावत मुक्तो भवति । यदुक्तम्– ‘ ब्रह्मविद्यया सर्व भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते, किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवत ’ इतीदम , तत् व्याख्यातम् एवम्— आत्मानमेव सवात्मत्वेन आचायागमाभ्या श्रुत्वा, मत्वा तर्कत , विज्ञाय साक्षात् एवम्, यथा मधुब्राह्मणे

दर्शित तथा— तस्मात् ब्रह्मविज्ञानात् एवलक्षणात् पूर्वमपि, ब्रह्मैव सत अविद्यया अब्रह्म आसीत् , सवमेव च सत् असर्वमासीत— ता तु अविद्याम् अस्माद्विज्ञानात् तिरस्कृत्य ब्रह्मवित् ब्रह्मैव सन् ब्रह्माभवत् , सर्व स सर्वमभवत् । परिसमाप्त शास्त्राथ , यदथ प्रस्तुत , तस्मिन् एतस्मिन् सर्वात्मभूत ब्रह्मविदि सवात्मनि सर्व जगत्समर्पितमित्येत स्मिन्नर्थे दृष्टान्त उपादीयत— तद्यथा रथनाभौ च रथ नेमौ चारा सर्वे समर्पिता इति, प्रसिद्धोऽर्थ , एवमेव अस्मिन् आत्मनि परमात्मभूत ब्रह्मविदि सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि सर्वे देवा अग्न्यादय सर्वे लोका भूरादय सर्वे प्राणा वागादय सर्व एत आत्मानो जलचन्द्रवत् प्रतिशरीरानुप्रवशिन अविद्याकल्पिता , सर्व जगत् अस्मिन्समर्पितम् । यदुक्तम् , ब्रह्मवित् वामदव प्रतिपदे— अह मनुरभव सूर्यश्चेति, स एष सर्वात्मभावो व्याख्यात । स एष विद्वान् ब्रह्मवित् सर्वा पाधि सवात्मा सर्वो भवति , निरुपाधि निरुपाख्य अनन्तर अबाह्य कृत्स्न प्रज्ञानघन अजोऽजरोऽमृतोऽभ योऽचल नेति नेत्यस्थूलोऽनणुरित्यवविशषण भवति । तमतमथम् अजानन्तस्तार्किका कचित् पण्डितमन्याश्चा

गमविद शास्त्रार्थं विरुद्ध मन्यमाना विकल्पयन्तो मोहम गाधमुपयान्ति । तमेतमर्थम् एतौ मन्त्रावनुवदत — 'अने जदेक मनसो जवीय ' 'तदेजति तन्नैजति ' इति । तथा च तैत्तिरीयके—, 'यस्मात्पर नापरमस्ति किंचित्', 'एतत्साम गायन्नास्ते ' 'अहमन्नमहमन्नमहमन्नम् ' इत्यादि । तथा च च्छान्दोग्ये 'जक्षत्क्रीडन्नममाण ', 'स यदि पितृलोककाम ' 'सवगन्ध सर्वरस ', 'सर्वज्ञ सर्ववित्' इत्यादि । आथर्वणे च 'दूरात्सुदूर तदिहान्तिके च'। कठवल्लीष्वपि 'अणो रणीयान्महतो महीयान 'कस्त मदामद देवम्' 'तद्धावतो ऽन्यानत्येति तिष्ठत' इति च । तथा गीतासु 'अह क्रतुरह यज्ञ ' 'पिताहमस्य जगत ' 'नादत्ते कस्यचित्पापम्' 'सम सर्वेषु भूतेषु' 'अविभक्त विभक्तेषु' ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च' इति— एवमाद्यागमार्थं विरुद्धमिव प्रतिभान्त मन्यमाना स्वचित्तसामर्थ्यान् अर्थनिर्णयाय विकल्पयन्त – अस्त्यात्मा नास्त्यात्मा, कर्ता अकर्ता, मुक्त बद्ध, क्षणिको विज्ञानमात्र शून्य च– इत्येव विकल्पयन्त न पारमधिगच्छन्त्यविद्याया, विरुद्धधर्मदर्शित्वात्सर्वत्र । तस्मात् तत्र य एव श्रुत्याचार्यदर्शितमार्गानुसारिण, त एवाविद्याया पारमधिगच्छन्ति, त एव च अस्मान्मोहसमु

द्रादगाधात् उत्तरिष्यन्ति, नतरे स्वबुद्धिकौशलानुसारिण ॥

परिसमाप्ता ब्रह्मविद्या अमृतत्वसाधनभूता, या मैत्रेयी प्रष्टवती भर्तारम् 'यदेव भगवानमृतत्वसाधन वेद तदेव मे ब्रूहि' इति । एतस्या ब्रह्मविद्याया स्तुत्यर्था इयमाख्यायिका आनीता । तस्या आख्यायिकाया सक्षेपतोऽर्थप्रकाशनार्थावेतौ मन्त्रौ भवत , एव हि मन्त्रब्राह्मणाभ्या स्तुतत्वात् अमृतत्वसर्वप्राप्तिसाधनत्व ब्रह्मविद्याया प्रकटीकृत राजमार्गमुपनीत भवति— यथा आदित्य उद्यन् शार्वर तमोऽपनयतीति— तद्वत् । अपि च एव स्तुता ब्रह्मविद्या— या इन्द्ररक्षिता सा दुष्प्रापा देवैरपि, यस्मात् अश्विभ्यामपि देवभिषग्भ्याम् इन्द्ररक्षिता विद्या महता आयासेन प्राप्ता, ब्राह्मणस्य शिरश्छित्त्वा अश्व्य शिर प्रतिसधाय, तस्मिन्निन्द्रेण छिन्ने पुन स्वशिर एव प्रतिसधाय, तेन ब्राह्मणस्य स्वशिरसैव उक्ता अशेषा ब्रह्मविद्या श्रुता, यस्मात् तत परतर किंचित्पुरुषार्थसाधन न भूत न भावि वा, कुत एव वर्तमानम्— इति नात परा स्तुतिरस्ति । अपि चैव स्तूयते ब्रह्मविद्या— सर्वपुरुषार्थाना कर्म हि साधनमिति लोके प्रसिद्धम्, तच्च कर्म वित्तसाध्यम्, तेन आशापि नास्त्यमृतत्वस्य, तदिदममृतत्व केवलया आत्म-

गमविद शास्त्रार्थं विरुद्ध मन्यमाना विकल्पयन्तो मोहम गाधमुपयान्ति । तमेतमथम् एतौ मन्त्रावनुवदत — 'अन जदेक मनसो जवीय ' 'तदेजति तन्नैजति ' इति । तथा च तैत्तिरीयके—, 'यस्मात्पर नापरमस्ति किचित् ', 'एतत्साम गायन्नास्ते ' 'अहमन्नमहमन्नमहमन्नम् ' इत्यादि । तथा च च्छान्दोग्ये 'जक्षत्क्रीडन्रममाण , 'स यदि पितृलोककाम ' 'सवगन्ध सर्वरस ', 'सर्वज्ञ सर्ववित् ' इत्यादि । आथ र्वणे च 'दूरात्सुदूर तदिहान्तिके च '। कठवल्लीष्वपि 'अणो रणीयान्महतो महीयान 'कस्त मदामद देवम् ' 'तद्धावतो ऽन्यानत्येति तिष्ठत ' इति च । तथा गीतासु 'अह क्रतुरह यज्ञ ' 'पिताहमस्य जगत ' 'नादत्ते कस्यचित्पापम् ' 'सम सर्वेषु भूतेषु ' 'अविभक्त विभक्तेषु ' ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ' इति— एवमाद्यागमार्थं विरुद्धमिव प्रतिभान्त मन्यमाना स्वचित्तसामर्थ्यात् अर्थनिर्णयाय विकल्पयन्त – अस्त्यात्मा नास्त्यात्मा, कर्ता अकर्ता, मुक्त बद्ध, क्षणिको विज्ञानमात्र शून्य च– इत्येव विकल्पयन्त न पारमधिगच्छन्त्यविद्याया, विरुद्धधर्मदर्शित्वात्सर्वत्र । तस्मात् तत्र य एव श्रुत्याचार्यदर्शितमार्गानुसारिण , त एवाविद्याया पारमधिगच्छन्ति, त एव च अस्मान्मोहसमु

द्रादगाधात् उत्तरिष्यन्ति, नतरे स्वबुद्धिकौशलानुसारिण ॥

परिसमाप्ता ब्रह्मविद्या अमृतत्वसाधनभूता, या मैत्रेयी प्रष्टवती भर्तारम् 'यदेव भगवानमृतत्वसाधन वद तदेव मे ब्रूहि' इति। एतस्या ब्रह्मविद्याया स्तुत्यर्था इयमाख्यायिका आनीता। तस्या आख्यायिकाया सक्षेपतोऽर्थप्रकाशनार्थावेतौ मन्त्रौ भवत , एव हि मन्त्रब्राह्मणाभ्या स्तुतत्वात् अमृतत्वसर्वप्राप्तिसाधनत्व ब्रह्मविद्याया प्रकटीकृत राजमार्गमुपनीत भवति— यथा आदित्य उद्यन् शार्वर तमोऽपनयतीति— तद्वत् । अपि च एव स्तुता ब्रह्मविद्या— या इन्द्ररक्षिता सा दुष्प्रापा देवैरपि, यस्मात् अश्विभ्यामपि देवभिषग्भ्याम् इन्द्ररक्षिता विद्या महता आयासेन प्राप्ता, ब्राह्मणस्य शिरश्छित्वा अश्व्य शिर प्रतिसधाय, तस्मिन्निन्द्रेण छिन्ने पुन स्वशिर एव प्रतिसधाय, तेन ब्राह्मणस्य स्वशिरसैव उक्ता अशेषा ब्रह्मविद्या श्रुता, यस्मात् तत परतर किंचित्पुरुषार्थसाधन न भूत न भावि वा, कुत एव वर्तमानम्— इति नात परा स्तुतिरस्ति । अपि चैव स्तूयते ब्रह्मविद्या— सर्वपुरुषार्थाना कर्म हि साधनमिति लोके प्रसिद्धम्, तच्च कर्म वित्तसाध्यम्, तेन आशापि नास्त्यमृतत्वस्य, तदिदममृतत्व केवलया आत्म-

विद्यया कर्मनिरपेक्षया प्राप्यते, यस्मात् कर्मप्रकरणे वक्तु प्राप्तापि सती प्रवर्ग्यप्रकरणे, कर्मप्रकरणादुत्तीय कर्मणा विरुद्धत्वात् केवलमन्यासमहिता अभिहिता अमृतत्वसाधनाय— तस्मात् नातः परं पुरुषार्थसाधनमस्ति। अपि च एवं स्तुता ब्रह्मविद्या— सर्वो हि लोको द्वन्द्वारामः, 'स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते' इति श्रुतेः, याज्ञवल्क्यो लोकसाधारणोऽपि सन् आत्मज्ञानबलात् भार्यापुत्रवित्तादि संसाररतिं परित्यज्य प्रज्ञानतृप्त आत्मरतिर्बभूव। अपि च एवं स्तुता ब्रह्मविद्या— यस्मात् याज्ञवल्क्येन संसारमार्गात् व्युत्तिष्ठतापि प्रियायै भार्यायै प्रीत्यर्थमेव अभिहिता, 'प्रियं भाषसे एह्यास्स्व' इति लिङ्गात्।

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच। तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत्। तद्वां नरा सनये दंस उग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिम्। दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाचेति॥ १६॥

तत्र इयं स्तुत्यर्था आख्यायिका उक्ता आचाम, का पुनः

मा आख्यायिकति उन्यत— इदमित्यनन्तरनिर्दिष्ट व्यप
दिशति, बुद्धौ सनिहितत्वात्, वै शब्द स्मरणार्थ , तदि
त्याख्यायिकानिर्वृत्त प्रकरणान्तराभिहित परोक्ष वै शब्देन
स्मारयन इह व्यपदिशति, यत् प्रवर्ग्यप्रकरणे सूचितम्,
न आविष्कृत मधु, तदिद मधु इह अनन्तर निर्दिष्टम्—
'इय पृथिवी' इत्यादिना, कथ तत्र प्रकरणान्तर सूचितम्
—दध्यङ् ह वा आभ्यामाथर्वणा मधु नाम ब्राह्मणमुवाच,
तदेनयो प्रिय धाम तदेवैनयारेतेनापगच्छति, स होवाचे
न्द्रेण वा उक्तोऽस्म्येतच्चेदन्यस्मा अनुब्रूयास्तत एव ते शिर
श्छिन्द्यामिति, तस्माद्वै बिभेमि यद्वै मे स शिरो न च्छि
न्द्यात्तद्वामुपनेष्य इति, तौ होचतुरावा त्वा तस्मात्त्रास्यावह
इति, कथ मा त्रास्येथ इति, यदा नावुपनेष्यस, अथ ते
शिरश्छित्त्वान्यत्राहृत्योपनिधास्याव , अथाश्वस्य शिर आ
हृत्य तत्ते प्रतिधास्याव , तेन नावनुवक्ष्यसि, स यदा नावनु
वक्ष्यसि, अथ ते तदिन्द्र शिरश्छेत्स्यति, अथ त स्व शिर
आहृत्य तत्त प्रतिधास्याव इति, तथेति तौ होपनिन्ये, तौ य
दोपनिन्ये, अथास्य शिरश्छित्त्वा अन्यत्रोपनिदधतु , अथा
श्वस्य शिर आहृत्य तद्धास्य प्रतिदधतु , तेन हाभ्यामनूवाच,
स यदाभ्यामनूवाच अथास्य तदिन्द्र शिरश्चिच्छेद, अथास्य

स्व शिर आहृत्य तद्धास्य प्रतिदधतुरिति। यावत्तु प्रवर्ग्यकर्मा
ङ्गभूत मधु, तावदेव तत्राभिहितम, न तु कक्ष्यमात्मज्ञाना
ख्यम, तत्र या आख्यायिका अभिहिता, सह स्तुत्यथा प्रद
र्श्यते, इद वै तन्मधु दध्यङ्ङाथवण अनन प्रपश्चन अश्वि
भ्यामुवाच। तदेतदृषि —तदेतत्कर्म, ऋषि मन्त्र, पश्यन्
उपलभमान, अवोचत् उक्तवान्, कथम? तत् दस इति व्य
वहितन सबन्ध, दस इति कर्मणो नामधयम, तच्च दस
किंविशिष्टम्? उग्र क्रूरम्, वा युवया, हे नरा नराकाराव
श्विनौ, तच्च कर्म किंनिमित्तम्? सनय लाभाय, लाभलु
ब्धो हि लोकऽपि क्रूर कर्म आचरति, तथैव एतावुपलभ्ये
ते यथा लोके, तत् आवि प्रकाश कृणोमि करोमि, यत्
रहसि भवद्भ्या कृतम, किमिवेत्युच्यत—तन्यतु पजन्य, न
इव, नकारस्तु उपरिष्टादुपचार उपमार्थीयो वद, न प्रति
षधाथ —यथा 'अश्व न' अश्वमिवेति यद्वत्, तन्यतुरिव
वृष्टिं यथा पर्जन्यो वृष्टिं प्रकाशयति स्तनयित्न्वादिशब्दै,
तद्वत् अह युवयो क्रर कर्म आविष्कृणोमीति सबन्ध।
ननु अश्विनो स्तुत्यर्थौ कथमिमौ मन्त्रौ स्याताम्? निन्दाव
चनौ हीमौ—नैष दोष, स्तुतिरेवैषा, न निन्दावचनौ,
यस्मात् ईदृशमप्यतिक्रूर कम कुर्वतोर्युवया न लोम च

मीयत इति—न चान्यत्किंचिद्धीयत एवेति—स्तुतावेतौ भवत , निन्दा प्रशसा हि लौकिका स्मरन्ति, तथा प्रशसारूपा च निन्दा लोके प्रसिद्धा । दध्यङ्नाम आथर्वण , हेत्यनथको निपात , यन्मधु कक्ष्यम् आत्मज्ञानलक्षणम् आथवण वा युवाभ्याम् अश्वस्य शीर्ष्णा शिरसा, प्र यत् इम् उवाच—यत्प्रोवाच मधु, ईमित्यनथको निपात ॥

इद वै तन्मधु दध्यङ्डाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच। तदेतदृषि पश्यन्नवोचत्। आथर्वणायाश्विनौ दधीचेऽश्व्यꣳ शिर प्रत्यैरयतम्। स वा मधु प्रवोचदृताय न्त्वाष्ट्र यद्दस्रावपि कक्ष्य वामिति॥ १७॥

इद वै तन्मध्वित्यादि पूर्ववत् मन्त्रान्तरप्रदर्शनार्थम् । तथा अन्यो मन्त्र तामेव आख्यायिकामनुसरति स्म । आथवणो दध्यङ्नाम—— आथर्वणोऽन्या विशत इत्यतो विशिनष्टि— दध्यङ्नाम आथवण, तस्मै दधीचे आथर्वणाय, हे अश्विनाविति मन्त्रदृशो वचनम्, अश्व्यम् अश्वस्य स्वभूतम्, शिर, ब्राह्मणस्य शिरसि च्छिन्ने अश्वस्य शिरश्छित्त्वा ईदृशमतिक्रूर कर्म कृत्वा अश्व्य

शिर ब्राह्मण प्रति एरयत गमितवन्तौ, युवाम, स च आथर्वण वा युवाभ्याम तन्मधु प्रवोचत, यत्पूर्वं प्रतिज्ञातम्– वक्ष्यामीति । म किमर्थमव जीवितसदेहमारुह्य प्रवोचदित्युच्यत— ऋतायन यत्पूर्वं प्रतिज्ञात सत्य तत्परिपालयितुमिच्छन्, जीवितादपि हि सत्यधर्मपरिपालना गुरुतरत्यतस्य लिङ्गमेतत् । किं तन्मधु प्रवोचदित्युच्यत— त्वाष्ट्रम्, त्वष्टा आदित्य, तस्य सबन्धि– यज्ञस्य शिराश्छन्न त्वष्ट्रा अभवत, तत्प्रतिसधानार्थं प्रवर्ग्यं कर्म, तत्र प्रवर्ग्यकर्माङ्गभूत यद्विज्ञान तत् त्वाष्ट्र मधु– यज्ञस्य शिरश्छेदनप्रतिसधानादिविषय दर्शन तत्त्वाष्ट्र यन्मधु, ह दस्रौ दस्राविति परबलानामुपक्षपयितारौ शत्रूणा हिंसितारौ, अपि च न केवल त्वाष्ट्रमेव मधु कर्मसबन्धि युवाभ्यामवोचत, अपि च कक्ष्य गोप्य रहस्य परमात्मसबन्धि यद्विज्ञान मधु मधुब्राह्मणेनोक्त अध्यायद्वयप्रकाशितम, तच्च वा युवाभ्या प्रवाचादत्यनुवर्तते ॥

इद वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् । पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पद । पुरः स पक्षी भूत्वा पुर पुरुष आविशदिति ।

स वा अय पुरुष सर्वासु पूर्षु पुरिशयो नैनेन किचनानावृत नैनन किचनासवृतम् ॥ १८ ॥

इद वै तन्मध्विनि पूर्ववत् । उक्तौ द्वौ मन्त्रौ प्रवर्ग्यसबन्धाख्यायिकोपसहर्तारौ, द्वयो प्रवर्ग्यकर्मार्थयोरध्याययोरर्थ आख्यायिकाभूताभ्या मन्त्राभ्या प्रकाशित । ब्रह्मविद्यार्थयोस्त्वध्याययोरर्थ उत्तराभ्यामृग्भ्या प्रकाशयितव्य इत्यत प्रवर्तते । यत् कक्ष्य च मधु उक्तवानाथवणो युवाभ्यामित्युक्तम्– किं पुनस्त मध्वित्युच्यते— पुरश्चक्रे, पुर पुराणि शरीराणि— यत इयमव्याकृतव्याकरणप्रक्रिया– स परमेश्वरो नामरूपे अव्याकृत व्याकुर्वाण प्रथम भूरादीन् लोकान्सृष्ट्वा, चक्र कृतवान्, द्विपद द्विपादुपलक्षितानि मनुष्यशरीराणि पक्षिशरीराणि, तथा पुर शरीराणि चक्रे चतुष्पद चतुष्पादुपलक्षितानि पशुशरीराणि, पुर पुरस्तात्, स ईश्वर पक्षी लिङ्गशरीर भूत्वा पुर शरीराणि– पुरुष आविशदित्यस्याथमाचष्टे श्रुति — स वा अय पुरुष सर्वासु पूर्षु सर्वशरीरेषु पुरिशय, पुरि शत इति पुरिशय सन पुरुष इत्युच्यते, न एनेन अनन किंचन किंचिदपि अनावृतम् अनाच्छादितम्,

तथा न एनेन किंचनासवृतम् अन्तरननुप्रवेशितम्— बाह्य भूतेनान्तर्भूतेन च न अनावृतम्, एव स एव नामरूपा त्मना अ तर्बहिर्भावेन कार्यकरणरूपेण व्यवस्थित , पुर-श्चक्रे इत्यादिमन्त्र सक्षेपत आत्मैकत्वमाचष्ट इत्यर्थ ॥

इद वै तन्मधु दध्यङ्डाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतदृषि पश्यन्नवोचत् । रूपरूप रूप प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूप प्रतिचक्षणाय । इन्द्रो मायाभि पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरय शता दशेति । अय वै हरयोऽय वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च तदेतद्ब्रह्मापूर्वमन परमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्यनुशासनम् ॥ १९ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य पञ्चम ब्राह्मणम् ॥

इद वै तन्मध्वित्यादि पूर्ववत् । रूप रूप प्रतिरूपो बभूव— रूप रूप प्रति प्रतिरूप रूपान्तर बभूवेत्यथ , प्रतिरूपोऽनुरूपा वा यादृक्सस्थानौ मातापितरौ तत्स

उच्यते— अयं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च, प्राणिभेदस्य आनन्त्यात्। किं बहुना? तदेतद्ब्रह्म य आत्मा, अपूर्वम् नास्य कारणं पूर्वं विद्यत इत्यपूर्वम् नास्यापरं कार्यं विद्यत इत्यनपरम्, नास्य जात्यन्तरमन्तराले विद्यत इत्यनन्तरम्, तथा बहिरस्य न विद्यत इत्यबाह्यम्, किं पुनस्तत् निरन्तरं ब्रह्म? अयमात्मा, कोऽसौ? यः प्रत्यगात्मा द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धा विज्ञाता सर्वानुभूः— सर्वात्मना सर्वमनुभवतीति सर्वानुभूः— इत्येतदनुशासनम् सर्ववेदान्तोपदेशः, एष सर्ववेदान्तानामुपसंहृतोऽर्थः, एतदमृतमभयम्, परिसमाप्तश्च शास्त्रार्थः॥

इति द्वितीयाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम्॥
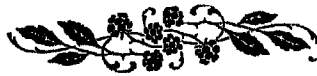
षष्ठ ब्राह्मणम् ॥

अथ वꣳश पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौप
वन पौतिमाष्यात्पौतिमाष्यो गौपवना
द्गौपवन. कौशिकात्कौशिकः कौण्डिन्या
त्कौण्डिन्य' शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कौ
शिकाच्च गौतमाच्च गौतम. ॥ १ ॥

आग्निवश्यादाग्निवेश्य शाण्डिल्या
च्चानभिम्लाताच्चानभिम्लात आनभिम्ला
तादानभिम्लात आनभिम्लातादानभि
म्लातो गौतमाद्गौतम सैतवप्राचीनयो
ग्याभ्याꣳ सैतवप्राचीनयोग्यौ पाराश
र्यात्पाराशर्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भार
द्वाजाच्च गौतमाच्च गौतमो भारद्वाजाद्भा

रद्वाज, पाराशर्यात्पाराशर्यो वैजवापाय
नाद्वैजवापायन कौशिकायन, कौशिका
यनि' ॥ २ ॥

घृतकौशिकाद्घृतकौशिक, पाराश
र्यायणात्पाराशर्यायण पाराशर्यात्पारा
शर्यो जातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्य आसुराय-
णाच्च यास्काच्चासुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौ
पजन्धनेरौपजन्धनिरासुरेरासुरिर्भारद्वा
जाद्भारद्वाज आत्रेयादात्रेयो माण्टेर्मा
ण्टिर्गौतमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो वा-
त्स्याद्वात्स्य शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कै
शोर्यात्काप्यात्कैशोर्य' काप्य कुमारहा
रितात्कुमारहारितो गालवाद्गालवो वि
दर्भीकौण्डिन्याद्विदर्भीकौण्डिन्यो वत्स-
नपातो बाभ्रवाद्वत्सनपाद्बाभ्रव पथ' सौ
भरात्पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसाद्-

यास्य आङ्गिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूति
स्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्त्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वा
ष्ट्रोऽश्विभ्यामश्विनौ दधीच आथर्वणाद्
ध्यङ्ङाथर्वणोऽथर्वणो दैवादथर्वा दैवो
मृत्यो प्राध्वꣳसनान्मृत्यु. प्राध्वꣳसनः
प्रध्वꣳसनात्प्रध्वꣳसन एकर्षेरेकर्षिर्विप्र
चित्तेर्विप्रचित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टि' सनारोः स
नारु' सनातनात्सनातनः सनगात्स
नग परमेष्ठिन परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म
स्वयम्भु ब्रह्मणे नमः ॥ ३ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य षष्ठ ब्राह्मणम् ॥

अथेदानीं ब्रह्मविद्यार्थस्य मधुकाण्डस्य वश स्तुत्यर्थो ब्रह्मविद्याया । मन्त्रश्चाय स्वाध्यायार्थो जपार्थश्च । तत्र वश इव वश – यथा वेणु वश पर्वण पर्वणो हि भिद्यते तद्वत् अग्रात्प्रभृति आ मूलप्राप्ते अय वश , अध्यायचतुष्ट यस्य आचार्यपरम्पराक्रमो वश इत्युच्यते, तत्र प्रथमान्त

शिष्य पञ्चम्यन्त आचार्ये , परमेष्ठी विराट् , ब्रह्मणो हिर ण्यगर्भात् , तत परम् आचार्यपरम्परा नास्ति । यत्पुन ब्रह्म, तन्नित्य स्वयभु, तस्मै ब्रह्मणे स्वयभुवे नम ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य षष्ठ ब्राह्मणम् ॥

इति श्रीमत्परमहसपरिव्राजकाचार्यस्य

श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य

श्रीमच्छकरभगवत कृतौ

बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये

द्वितीयोऽध्याय ॥